

להלן נגולל בפני הלומד, בקצירת האומר, את גודל המפעל המשוקע במהדורה זו של המשנה ומפרשיה, וכמאמרם ז"ל "הנותן מתנה לחברו צריך להודיעו".

במהדורתנו נדפסה המשנה כפי הנוסח שעליו כתב רבינו הר"ש משאנץ את פירושו. ידיים מוכיחות כי נוסח זה היה גם לפני רבותינו הריבמ"ץ והרא"ש. נוסח זה שונה מן הנוסח שנדפס במהדורות הנפוצות של משניות זרעים עם פירושי הראשונים (שמקורן בדפו"ר – ונציה רפ"ג). ואכן, ניתן להיווכח כי בכמה וכמה מקומות אין להבין את פירושי הראשונים על יסוד הגירסא שנדפסה 'בפנים', אלא לאור גירסת הראשונים.

ניסוח המשנה הושווה למבחר מקורות וכל השינויים שנמצאו כונסו למדור **שינויי ניסוחאות**. המקורות אליהם נערכה

וּסְלִיקָא לָהּ ^{מִשֵּׁם כְּתוּב} מִסְכַּת כְּלָאִים
תְּהוּם מַלְכוּת רַבִּיעִית בְּהַתְחִילָה מִסְכַּת

עַד אֵימָתִי הַזֶּה׃
טוֹמָה׃ חֲזָן׃ כְּחֶמֶן טוֹחַן יִפְחֶה׃ וְכֵן הֵיטָּח חֲזָן עַד
הַשְּׂמֵרָה׃ וְקִדְּשָׁה צִי׃ אֶת הַיָּדַיִם בְּדוֹרֵי אֵיט׃ טוֹחַ הַחֵסֶן׃
נִקְדָּה קִי אֵיט׃ וְנִלְבָּה קִי נִיעֵה׃ עַד הַשְּׂמֵרָה׃ בְּחֻשְׁמֵהּ דִּישׁ לֵה מִקְחָהּ ל
וְשִׁמּוֹר׃ עַבְדֵּי שְׂמֵרָה דְּהֵיטָּח טוֹחַ טוֹחַ׃ וְכֵן בְּמֵה קִמַּה דְּשִׁמּוֹר׃ הֵטָּח׃ וְהַשְּׂמֵרָה׃ ה
הֵטָּח דְּרֵב׃ נִמְלֵה׃ יִצֵּר׃ וְכֵן מִמֵּן עַד שֵׁשׁ מִקְחִים חֲזָן וְהַשְּׂמֵרָה׃ כְּחֶמֶן

[illegible][illegible]

צילום משניות דפוס ראשון - וינצ'א שנת רפ"ג

להרחיב היקף ידיעותיו בסוגיות המשנה שלפניו, העניים במקום זה ועשירים במקום אחר. המדור מפנה לכל מקורות חז"ל: משנה, בבלי, ירושלמי, תוספתא וכו'. כמו"כ ערכנו מדור "עין משפט" נרחב ומפורט, המציין לדברי הפוסקים בכל פרט ופרט.

מפרשי המשנה

סביב המשנה נדפסו במהדורותיו חיבורי המפרשים: פירוש רבינו יצחק בן מלכי צדק מסימפונטי (ריבמ"ץ); פירוש המשניות להרמב"ם; פירוש רבינו שמשון משאנץ (ר"ש); פירוש הרא"ש; וספר שנות אליהו להגר"א. כל החיבורים נערכו מחדש בהשוואה מדויקת לכתבי-יד, בחלוקה לקטעים, בתוספת סימני פיסוק וצינוני מקורות, בהדגשת ראשי הדיבורים, בפענוח של ראשי-תיבות וקיצורים בלתי שכיחים, ובהדפסה כלילת יופי המשתבחת באותיות מאירות עינים.

• להלן נציין את מלאכת הההדרה הייחודית לכל חיבור וחיבור •

פירוש רבינו יצחק בן מלכי צדק מסימפונטי (ריבמ"ץ)

פירוש הריבמ"ץ לסדר זרעים נדפס לראשונה בסדר זרעים שבש"ס וילנא. המקור שהיה לפני מדפיסי וילנא הוא העתק מכת"י אוקספורד 392. מבדיקת נוסח הריבמ"ץ שבדפוס וילנא עולה כי המעתיק לא דק במלאכתו כראוי (מסתבר שהגורם לכך הוא הקושי בפענוח כת"י זה), והנוסח שהגיש למדפיסי וילנא לקה בהרבה שיבושים והשמטות. מגייה וילנא הבחינו כי לפנייהם משובש, והם השתדלו לתקנו כמיטב יכולתם. ברם כל תיקוניהם נעשו מסברא גרידא.

כיום זכינו לכת"י נוסף של פירוש הריבמ"ץ (לונדון 6712), שהוא קדום מאוד (משנת מ"ז לאלף השישי), ומתברר שכת"י אוקספורד הנ"ל הועתק ממנו. לאורו של כת"י זה ניתן להיוודע לנוסח המקורי והמדויק של פירוש הריבמ"ץ, מבלי צורך להגיה ע"פ השערה. לפיכך, במהדורתנו נדפס פירוש הריבמ"ץ ע"פ כת"י מובחר זה. בשולי הגיליון הצגנו את השינויים הנחוצים שבדפוס וילנא.

מקור נוסף ורב-חשיבות להגהת פירוש הריבמ"ץ הוא פירוש רבינו שלמה סיריליאו (רש"ס) לירושלמי, המכיל מובאות רבות מפירוש הריבמ"ץ, בנוסח ברור ומתוקן

במבוא לפירוש פירוש רבינו יצחק בן מלכי צדק מסימפונטי (ריבמ"ץ) נדפסו במהדורותיו חיבורי המפרשים: פירוש רבינו יצחק בן מלכי צדק מסימפונטי (ריבמ"ץ); פירוש המשניות להרמב"ם; פירוש רבינו שמשון משאנץ (ר"ש); פירוש הרא"ש; וספר שנות אליהו להגר"א. כל החיבורים נערכו מחדש בהשוואה מדויקת לכתבי-יד, בחלוקה לקטעים, בתוספת סימני פיסוק וצינוני מקורות, בהדגשת ראשי הדיבורים, בפענוח של ראשי-תיבות וקיצורים בלתי שכיחים, ובהדפסה כלילת יופי המשתבחת באותיות מאירות עינים.

ציילום כתי"ק של הרמב"ם ז"ל המשנה ופירושו (הנמצא באוקספורד)

השוואה הם: המשנה שבירושלמי, ציטוטי המשנה בבבלי, ובשאר מקורות חז"ל וכן חיבורי רבותינו הראשונים. על-מנת לאתר את מלוא השינויים נערכה עבודת חיפוש מקיפה ומאומצת בכל המקורות דלעיל, שהעלתה שפע נוסחאות מחודשות. כמו"כ הובאו שינויי נוסח מתוך דפוס ונציה רפ"ג ודפוס וילנא.

חשיבות מיוחדת ישנה לנוסח המשנה שהיה לפני הרמב"ם ושאותה פירש, ונוסח זה שונה במידה ניכרת מנוסח הר"ש והריבמ"ץ (שכאמור, נדפס במהדורותנו בפנים). וממנו נגזרו שינויים מהותיים בפשט המשנה בכדי לברר את נוסחאות הרמב"ם לאמיתותן השתמשנו בכתב-היד השמור בספריית אוקספורד (מספרו 393) ומקובל לזהותו ככתב-יד קדשו של הרמב"ם, אשר כולל הן את נוסח המשנה, הן את פירושו למשנה (בלשון ערבי).

מסורת הש"ס; עין משפט

לצד המשנה ערכנו מדור "מסורת הש"ס", הכולל אלפי ציונים חדשים ומועילים בדברי המשנה, אשר מזמינים את הלומד

למסכת אבות והפירוש לפרק "חלק" (פירוש פרק "חלק" תורגם שוב ע"י חכמי סאראגוסה – ראה להלן).

לעומת חלקים אלו, שתורגמו עוד בחיי רבינו או מעט אחרי הסתלקותו, נותרו יתר חלקי הפירוש בשפת ערב שנים ארוכות. מפעל תרגום פיה"מ הגיע לשיאו בימיו של רבינו הרשב"א, שבהשתדלותו ובהשתדלות חכמי רומי תורגמו ללשון ק"ק שאר חלקי הפירוש, למעט סדר טהרות. מלאכה זו נערכה בשנים נ"ז-נ"ח לאלף השישי, ונטלו בה חלק בה כמה מתרגמים מן הערים וושקה וסאראגוסה (שתייהן באראגון שבספרד), ואלה שמותם: רבי יוסף ב"ר יצחק בן אלפואל, שהשלים את התרגום לסדר זרעים והוסיף לתרגם את סדר מועד; רבי יעקב בן עכסאי, שתרגם את סדר נשים; רבי שלמה ב"ר יוסף, שתרגם את סדר נזיקין (למעט מסכת אבות, שכבר תורגמה ע"י ר"ש אבן תיבון); ורבי נתנאל הרופא, שתרגם את סדר קדשים. הפירוש לסדר טהרות תורגם בתקופה מאוחרת יותר, ולא נודע מיהו המתרגם.

פועלם של מתרגמים אלו נפוץ במהרה בכל תפוצות ישראל, ובתרגומם הגו כל חכמי הדורות ובעלי משנה, ששמו עיונם בפירוש המשניות של הרמב"ם.

על מידת הדיוק שבתרגום ועל נאמנותו למקור, קמו עוררין רבים, ואין ספק שבהרבה מקומות לא נמסרו בו דברי הרמב"ם כנתינתן. הרי לך דבריו של רבינו החיד"א בספרו 'שם הגדולים' (מערכת ספרים אות פ, לט): "ומהעתקות אלו נמשך שאיזה לשונות בפי' המשנה אינם מכוונים וגם יש טעיות כנודע" (וראה גם דבריו של רבי יוסף ב"ר יצחק אלפואל, ממתרגמי פירוש המשניות, בהקדמת תרגומו לסדר מועד. בנוגע לתרגומיו של ר"י אחריו ראה בספר הזכרון להריטב"א פרשת שופטים). יש גם לציין את העובדה שלפני המתרגמים היו העתקות של פיה"מ ולא כתב-ידו המקורי של הרמב"ם. מתברר כי העתקות אלו לא היו מדויקות, והשתרבו לתוכן לשונות וסגנונות אשר עלולות לשנות את המכוון מקצה לקצה. המתרגמים תרגמו את הנוסח שבא לידיהם על מגרעותיו הרבות, עד שנפסדה הכוונה בדוכתי טובא.

כיום זכינו שנגלו תעלומות חכמה מימות הראשונים, ולפנינו מונח כתב-היד של פיה"מ בלשון ערבי (אוקספורד 393), אשר מקובל כי נכתב בעצם כ"ק של הנשר הגדול – הרמב"ם. השוואה בין הנוסח המקורי והמהימן שבכת"י זה לנוסח התרגום הנפוץ, מגלה אכן, כי במקומות רבים מייחס התרגום הנפוץ לרמב"ם דברים שלא יצאו מקולמוסו. בדורנו הופיעו תרגומים חדשים לפירוש המשניות, אשר עובדו על סמך כת"י זה, שממנו פינה ויתד לבירור דברי הרמב"ם בפירוש.

שאין למוצאו בכתב-היד של הריב"מ"ץ או בדפוס. הנוסח שנמסר ע"י רש"ס הוא גם מלא יותר במקרים רבים, ופסקאות שמנוסחות בכתב-היד בקצרה ובמעומעם, מופיעות שם בארוכה ובבהירות. מעובדות אלו ניתן להסיק כי לפני הרש"ס היה כת"י שלישי של פירוש הריב"מ"ץ שלא הגיע לידינו. במהדורתנו הצגנו לפני הלומד את כל שינויי-הנוסח שברש"ס, כאשר השינויים הנחוצים הוכנסו בגוף הפירוש – בסוגריים עגולים ומרובעים – ואילו שאר השינויים, בעלי המשמעות, הובאו בהערות שבשולי הגיליון. בנוסף, השוונו את פירוש הריב"מ"ץ לראשונים שציטטו מדבריו, כגון הראב"ה והאור זרוע. והבאנו את השינויים החשובים.

יחסי לז' אהרן דהיכר היא הנה חזק שלצור שנה כנשא
חורג עשה ב' ראשית לז' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר
כנשא ב' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
ס' דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר

חזקת כלאים פרקי ע'

מסכת שביעית

ג' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
ד' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
ה' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
ו' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
ז' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
ח' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
ט' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
י' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
יא' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
יב' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
יג' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
יד' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
טו' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
טז' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
יז' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
יח' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
יט' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר
כ' אהרן דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר דהיכר

כת"י ריב"מ"ץ שביעית (הנמצא בלונדון)

פירוש המשניות להרמב"ם

על התרגומים של פירוש המשנה

את פירוש המופלא למשניות (הנקרא גם "ספר המאור") כתב רבינו הרמב"ם בלשון ערבי. התחיל לחברו כאשר היה בן כ"ג שנה, והשלימו כאשר היה בן ל' שנים (וי"א בן ל"ג שנה). בהשתדלות רבינו יהונתן מלוניל תירגם רבי יהודה ב"ר שלמה אחריו את פתיחת המשנה ואת חמש המסכתות הראשונות מסדר זרעים, ללשון ק"ק; כן תורגמו, ע"י רבי שמואל ב"ר יהודה אבן תיבון, "שמונה פרקים", הפירוש

מובן שלא מנענו מן הלומדים את טובתו של התרגום החדש והמדויק, והבאנו על הדף את כל השינויים החשובים שהתגלו לאור עבודת התרגום החדשה שנערכה בדורנו. את השינויים שאבנו מתרגומו המעולה של הרב עזרא קורח שליט"א, אשר ראוהו ישרים וקלסוהו, נבונים והללוהו, והצגנו אותם בסימון שיעיד על מקורו, וכפי שיפורט בהמשך. אכן, בסוף המסכת הדפסנו את התרגום החדש של הרב קורח, במלואו.

בכדי לשרש אחר שיבושי הדפוס שפשטו בפיה"מ במרוצת הדפסותיו, ומתוך רצון להגיש ללומד את הנוסח הברור ביותר של התרגום הקדום, הגהנו את הפירוש בהשוואה למבחר מקורות נכבדים ומיוחסים, ואלו הם: כת"י פאריס; כת"י רומי; הגהות רבי שמואל לירמה בגיליון מהדורת נאפולי רנ"ב (ראה לקמן); כת"י קמברידג'; מהדורת נאפולי רנ"ב (בה נדפס לראשונה פיה"מ במלואו); מהדורת ונציה רפ"א (המצורפת לתלמוד בבלי שנדפס שם); וכן מהדורת וילנא המצורפת למשניות שבהוצאתם. מן המקורות הנ"ל ליקטנו את הנוסחאות הבהירות ביותר ושילבנו אותם בפיה"מ, בהתאם לכללים דלקמן. [חשוב לציין, כי בעבודתנו זו הענקנו משקל נכבד גם לשינויים שאין בהם נפקותא לתוכן הדברים אלא רק לסגנונם ולבהירותם, וזאת מאחר ואין אנו עוסקים כאן בתיקון הנוסח המקורי של הרמב"ם (מה שהיה דורש היצמדות

המהדורות הנפוצות של פירוש המשניות לוקות גם בשיבושי דפוס רבים וחמורים שנפלו במרוצת הדפסותיו של פירוש המשניות. הצטרפותם של שיבושים אלו לשיבושי התרגום הותיקים, הכהו את אורו ועמעמו את זוהרו של חיבור נערץ זה.

על המהדורות השונות שערך הרמב"ם לפירושו

השתמרה בידינו אגרת שכתב רבינו לתלמידו רבי יוסף אבן-עקנין, בתגובה להשגותיו של חכם אחד על פיה"מ, ובה הוא מוסר על כוונתו להכניס שינויים ותיקונים בפירוש המשניות, לאחר שחזר בו מכמה דברים שכתב בתחילה: "ואלו הבלבולים שהוא מבלבל והקושיות שהוא מקשה המה כולם בפירוש המשנה, אבל אני אתקנם בעזרת השם במקומותם" (אגרות הרמב"ם עמ' לא). אין ספק כי "מהדורה בתרא" אכן יצאה מתחת יד הרמב"ם, ואחדים מגדולי ישראל אף זכו לשית עיניהם באוצר מנוצר זה. ביניהם היה רבינו ה"תוספות-יום-טוב", שבפירושו על המשניות מביא דברים ממהדורה זו שהיתה לפניו, בשם "נא"י" = נוסחת ארץ ישראל (ראה בהקדמת התו"ט לסדר קדשים)

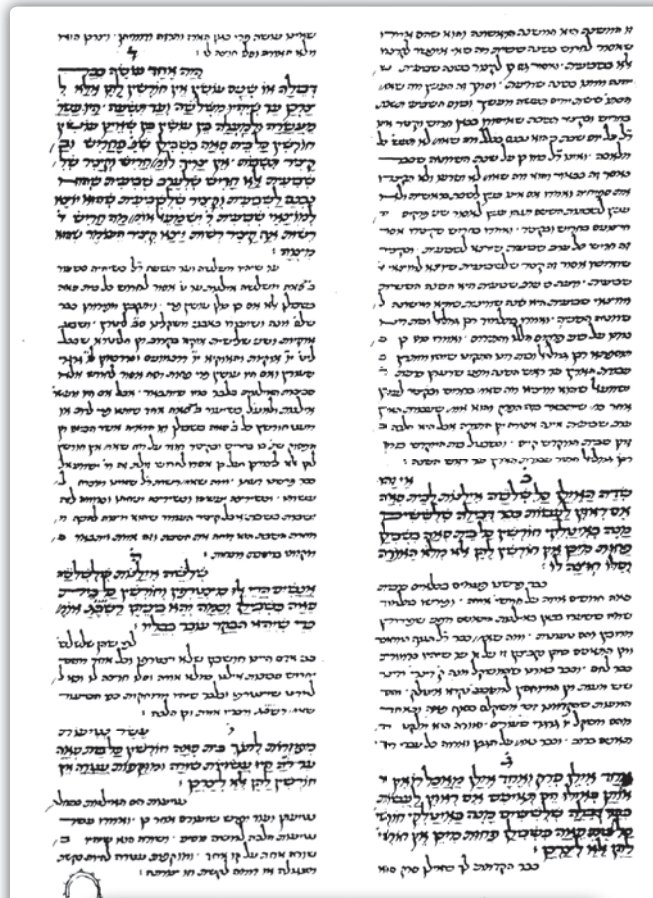
דא עקא, חבר המתרגמים שתרגמו את פירוש המשניות, השתמשו במהדורתו הקמאית של פירוש המשניות, ועליו יסדו את תרגומם, אשר אט אט נפוץ בכל תפוצות ישראל. התיקונים וההגהות שהוסיף הרמב"ם בפירושו נותרו לפי שעה ספונים בכ"ק, ודורות ארוכים לא נגלו אלא למתי מעט, יחידי סגולה.

בכת"י אוקספורד הנ"ל, שכאמור מקובל כי נכתב בעצם כ"ק של הרמב"ם, ניתן לראות בבירור כי בהרבה מקומות נטה רבינו קו על דבריו ראשונים, והציג את הנוסח המתקן בשולי הגליונות ובין השיטין. (כתה"י מכיל כמה מערכות של הגהות ותיקונים בכ"ק, וככל הנראה הגיה רבינו מספר פעמים את פירושו). פשיטא שנוסחאות אלו הן הן משנה אחרונה ואותן יש לתפוס לעיקר.

עריכת 'פירוש המשניות' במהדורתנו

במהדורתנו נערך פירוש המשניות בעריכה חדשה וייחודית, שתכליתה להעניק ללומד את הנוסח המוסמך והמבורר ביותר של פירוש המשניות. וזה סדר מעשינו:

סביב המשנה הדפסנו את פיה"מ בתרגומו הקדום והנפוץ (שבמהדורת וילנא). זאת, על אף הימצאותם של התרגומים החדשים והמדויקים, שמבוססים על כת"י אוקספורד המיוחס לרמב"ם. נקטנו בדרך זו לאחר שיקול דעת מעמיק, ומן הטעם שתרגום זה הוא שהיה לפני חכמי הדורות ועליו נוסדו הגהותיהם וחידושיהם על פירוש המשניות. עם זאת,

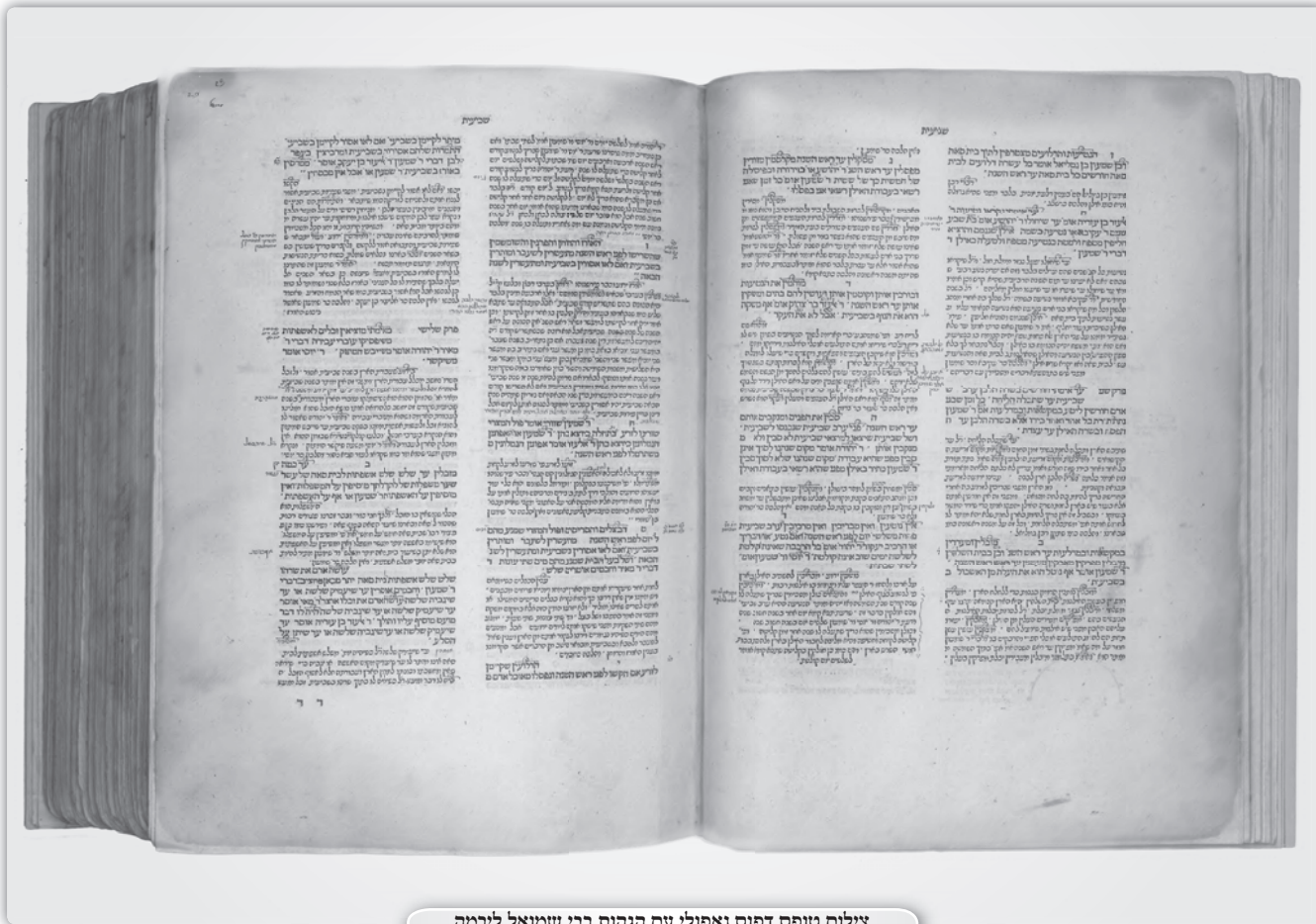
צילום כת"י תרגום פירוש המשניות (הנמצא בפאריס)

[illegible]

מסכת תבואות ע
חורש בשדה חורש יצב שבעה בש
אומם יצב שבעה בש
המערות וישבועים יצב שבעה בש
המערות יצב שבעה בש
המערות יצב שבעה בש

[illegible][illegible]

במהדורתנו הושם דגש גדול על נוסחאות מהדורה בתרא של פירוש המשניות. נוסחאות אלו הוכנסו במהדורתנו אל גוף הפירוש בסימון סוגר מיוחד כזה (*). [נוסח מהדו"ק נותר אף הוא בגוף הנוסח בסימון סוגר כזה (*).] הסיבה להותרת נוסח מהדו"ק לצד מהדו"ב, למרות יתרונה הברור של מהדו"ב, נעוצה אף היא בתפוצתו הגדולה של נוסח המהדו"ק, וכמוסבר לעיל בנוגע לתרגומים השונים של פירוש המשניות. ומלבד זאת הרמב"ם במכתבו הנ"ל לרבי יוסף אבן-עקנין מציין לסיבת הטעויות במהדו"ק לפירוש המשנה: "והשם יתברך יודע כי רובם הטעוני בהם המשכי אחרי דברי הגאונים כמו רבינו נסים במגלת סתרים ורב חפץ נשמתו עדן בספר המצות וזולתם". הרי שמהדו"ק היא שיטת הגאונים להלכה, כך שהיא תופסת חשיבות בפני עצמה.

צילום טופס דפוס נאפולי עם הגהות רבי שמואל לירמה

כידוע, דרכו של הרמב"ם לפרש כמה עניינים בהרצאת דברים אחת, ואין דרכו להציב 'דיבור המתחיל' לכל ביאור וביאור. בכדי לאפשר ללומד למצוא בנקל את הפירוש למילים המבוקשות, הדגשנו את כל לשונות המשנה המשוקעים בגוף הפירוש.

פירוש הר"ש משאנץ

פירוש הר"ש משאנץ המצורף לש"ס וילנא נדפס שם ע"פ מהדורתו הראשונה (ונציה רפ"ג). מהדורה זו משופעת בשיבושים חמורים, אשר רובם ככולם נותרו על כנם במהדורת וילנא. זה מאות שנים, חרצו גאוני ישראל משפט אשמה על מהדורת ונציה, בעטיים של שיבושיה הרבים. הרי לך דבריו של רבי יהוסף אשכנזי המכונה "התנא מצפת", בן דורו של רבי בצלאל אשכנזי: "ועוד כתב (הר"ש משאנץ בפירושו למסכת דמאי) בפ"ה, וזה אינו נמצא בדפוס אלא בספרי כתיבת יד, כי בעלי דפוס דלגו עליו בכלל הדילוגים שיש באותו הספר לאלפים ולרבבות..." (שו"ת רבי בצלאל אשכנזי סימן א, ע"ש). מדפיסי ונציה היו ערים אף הם לטיב המלאכה שיצאה מתחת ידיהם, והם תלו את הקולר בכתה"י

הנוסח, מהם שהוצגו בהערה על הגיליון, ומהם שלא הובאו כלל. להלן נבחר את הכללים שהנחו אותנו בעבודתנו עם שינויי הנוסח. הכללים נכונים הן לגבי שינויים שמקורם בכתבי-יד ודפוסים ישנים של התרגום הקדום, הן בשינויים שמקורם בתרגום החדש.

- א. שינויים הכרחיים, אשר אינם משנים את משמעות העניין, הוכנסו בגוף הנוסח ללא כל סימון, וללא ציון הערה לנוסח.
- ב. שינויים הכרחיים, אשר משנים את משמעות העניין, הוכנסו בגוף הנוסח, ואילו הנוסח שבמהדורת וילנא הוצג בהערה על הגיליון, שם גם צוין מקור השינוי.
- ג. שינויים שודאותם קרובה, אשר משנים את משמעות העניין, הוכנסו בגוף הנוסח בסוגריים מרובעים ועגולים. מקור השינוי צוין בהערה.
- ד. שינויים שאינם הכרחיים אך הם עתירי-תועלת, הובאו בהערה.
- ה. שינויים חרי משמעות – לא הובאו כלל.

שהיה לפניהם. וכה דבריהם בשער הספר: "ולמיעוט מציאות פרישת רבי שמשון נ"ע הנזכר לא היה בידינו רק העתק אחד ולכן לא ימלט למצא בו טעויות שונות וכל אורין ובר אורין יתקן המעוות באשר ימצא".

כידוע, מיוסד פירוש הרא"ש לסדר זרעים על פירוש הר"ש משאנץ. בעקבות זאת נדפס פירוש הרא"ש, החל ממהדורת הש"ס אמסטרדם תע"ד, במתכונת מקוצרת, אשר כוללת רק את הדברים המיוחדים שבפירוש הרא"ש. איברא, כי המקצרים לא דקו במלאכתם כדבעי, והשמיטו הרבה דברים מיוחדים המצויים בפירוש הרא"ש, זאת מלבד שיבושים רבים וקשים שנפלו בהעתקתם את דברי הרא"ש.

במהדורתנו נדפס פירוש הרא"ש **במלואו**, על יסוד מהדורתו המזוהרת והמתוקנת של הרב שרגא וילמן שליט"א, שיצאה לאור בבני-ברק תשל"ו, במסגרת מפעלו הגדול להחדרת "תוספות הרא"ש". מהדורה זו מבוססת על כת"י אוקספורד 383, וכן על מהדורת הדפוס הראשונה של פירוש הרא"ש לזרעים, שנדפסה בספר "פי שנים" (אלטונה תצ"ה). תשו"ח לרב המו"ל שליט"א על הסכמתו בנפש חפצה, להסתייע במהדורתו בהוצאה זו. מהדורתנו הוגהה הגהה נוספת

במהדורתנו נדפס פירוש הר"ש ע"פ כת"י פאריס 362. נוסחאות כת"י זה מובחרות עד מאוד, ומהן פינה ויתד לתיקון השיבושים החמורים שנפלו בחיבור מופלא זה. לנוכח הכמות העצומה של שיבושים הדורשים תיקון, באנו לכלל מסקנה כי אין זו מן המידה לשוב ולהדפיס את פירוש הר"ש במתכונתו הוותיקה, ולתקנו ע"פ כתה"י; אלא מן הראוי להדפיס את גוף החיבור ע"פ הנוסחאות המדוייקות שבכת"י פאריס. וכאשר נגשנו ליטול עצה מן הזקנים והקרבתנו הדברים לפני הגאון האדיר רבי חיים קנייבסקי שליט"א, מילא את ידינו לנהוג כן והוסיף מילין בשבח כת"י זה ונוסחאותיו הברורות והאמיתיות. כהוראה זו הורונו עוד הרבה מגדולי ישראל שליט"א, שנמלכנו בדעתם הרמה בכל שלבי המלאכה. לפיכך, הר"ש במהדורתנו מיוסד על כת"י פאריס, ונוסחתו מנופה מכל סיג ופגם.

עם זאת, מצויים גם בכת"י פאריס מעט שיבושים, ופעמים ניתן לתקנם ע"פ דפוס ונציה, שכאמור נדפס ע"פ כת"י אחר. במקרים אלו הוכנס התיקון בגוף החיבור בסוגריים מיוחדים כזה [*], כדי שהלומד יידע לזהות את מקורו (באשר דפוס ונציה מבוסס על כת"י ונודעת לו חשיבות רבה). כאשר השיבוש או ההשמטה נמצאים גם בדפוס ונציה, והתיקון מופיע לראשונה בדפוס וילנא, הכנסנו את התיקון בסוגריים רגילים וציינו מקורו בהערה. כך גם נהגנו כאשר לא מצאנו מקור לתיקון המתבקש והוכרחנו להציעו מסברתנו.

תוספות של תיבות, שמופיעות בדפוס ונציה וחסרות בכת"י פאריס, הוכנסו בגוף הר"ש רק במידה ויש בהן תועלת ללומד, והן משתלבות בנוסח כתה"י מבלי לפגוע בהרצאת הדברים. תוספות אלו הוכנסו בסוגריים מיוחדים, לציון מקורן. כאשר אין התוספת שבדפוס ונציה משתלבת בנוסח כתה"י, הצגנוה בהערה על הגיליון.

תוספות ושנינים שמצאנו אותן רק בדפוס וילנא – הוצגו לעיתים בגוף הנוסח, בסוגריים רגילים, ולעיתים בהערה בשולי הגיליון – בהתאם למידת נחיצותן. מקורן של הוספות אלו צוין: דפ"ו (=דפוס וילנא). תוספות מדפוס זה שאין בהן תועלת ללומד – הושמטו.

כידוע, בפירוש הר"ש נחלקות המשניות, לעיתים, באופן שונה מן החלוקה שבגוף המשנה. כמו"כ, פעמים שמשניות אחדות אוחדו בפירוש הר"ש למשנה אחת ארוכה. בכדי

[illegible]

צילום כת"י פירוש הרא"ש (הנמצא באוקספורד)

בפירוש רבינו שלמה סיריליאו (רש"ס) על הירושלמי, מצוטטים פסקאות רבות מפירוש הרא"ש על סדר זרעים, ולעיתים קרובות מצינו שם נוסחא חדשה ועדיפה בדברי הרא"ש. כיו"ב בפירוש רבינו עובדיה מברטנורה משוקעים קטעים רבים שמקורם בפירוש הרא"ש, וגם שם הם מופיעים לעיתים בנוסח עדיף. מתוך נוסחאות אלו בררנו את הללו שנחיצותם רבה ושיבצנו אותן במהדורתנו בגוף הפירוש – בסוגריים מרובעים ועגולים, כאשר מקורם מצוין בהערה. שאר שינויי הנוסח המצויים ברש"ס וברע"ב, שהלומד עשוי להפיק מהם תועלת. הוצגו בהערה על הגיליון.

צירפנו למהדורתנו את ספר **שנות אליהו** על משניות זרעים להגר"א, והוא נדפס על שולי גיליון המשנה. בחרנו להדפיס

צילום כתב יד ספר שנות אליהו הכולל פירושו של הגר"א ז"ל הקצר והארוך

למון תקופת הראשונים ועד לאמצע המאה החמישית לאלף השישי (שנת ת"ן בקירוב).

שבר"ש כת"י פאריס. מאחר ובמהדורתנו נדפס, כאמור, פירוש הר"ש ע"פ כת"י פאריס, השמטנו מ"לקוט הגהות" את כל ההגהות שכבר באו על תיקון בגוף הר"ש.

משניות עם פירושי האחרונים

בסוף המסכת צירפנו מהדורה מפוארת של המשנה עם פירושי גדולי האחרונים. מהדורה זו כוללת את הפירושים שנדפסו במשניות של הוצאת וילנא, ועליהם נוספו פירושים נוספים יקרי ערך, המפורטים בשער המהדורה. תודתנו נתונה להרב דוד סופר שליט"א שהמציא לנו כת"י של תוספות רעק"א, אשר מכיל הוספות חשובות רבות, הנדפסות במהדורה זו.

ילקוט מפרשי המשנה

מדור זה, שנדפס בסוף המסכת, מהווה ליקוט מפואר של חידושים וביאורים, מאת עשרות רבותינו גדולי האחרונים, על המשנה ומפרשיה הראשונים והאחרונים. רשימה של מקורות ה'ילקוט מפרשים' מופיעה בפתח המדור.

ביאורי הראשונים; חידושי הראשונים

בנוסף לחיבורי הראשונים המיוסדים על סדר המשנה, פזורים בחיבורי רבותינו הראשונים, שעל כל מקצועות התורה, ביאורים וחידושים רבים למשנה, ודבר שפתיים אך למחסור גודל התועלת שיפיקו הלומדים מכינוסם לפונדק אחד. במהדורתנו אכן נלקטו ביאורים וחידושים אלו ברוב עמל ויגיעה, והם מוגשים לפני הלומד בשני מדורים: א. 'ביאורי ראשונים', אשר נדפס על הדף, וכולל אוצר נפלא של פירושים וביאורים על המשנה. ב. 'חידושי הראשונים' אשר נדפס בסוף המסכת, וכולל ליקוט מפואר של חידושים ועיונים במשנה.

המקורות ששימשו לעריכת ביאורי הראשונים וחידושי הראשונים מונים עשרות חיבורים קדומים ורבי-תהילה, אשר התחברו בתקופה שמשתרעת על פני מאות שנים,

כצאתנו מן הקודש נישא תפילה קדם נותן התורה, שזכותם הגדולה, של רבותינו בעלי השמועה שאת דברי תורתם זיכנו לההדיר, תעמוד לנו להוסיף חיל בעבודתנו הקדושה, ונזכה להשלים בקרוב את מחשבתנו הטובה, ולהוציא לאור עולם את כל סדר זרעים מן המשנה במהדורה מאירת עיניים ומשמחת לב, ונהיה אנחנו וצאצאינו וצאצאי עמך בית ישראל, כולנו יודעי שמך ולומדי תורתך לשמה. אכ"ר.

לוח ר"ת

ד"נ = דפוס נאפולי
ד"ו = דפוס וינצ'א
דפ"ו = דפוס וילנא
דו"מ = דפוס וילנא משניות
הגדפ"נ = הגהות דפוס נאפולי
דפו"י = דפוסים ישנים
כ"א = כת"י אוקספורד
כ"פ = כת"י פריס
כ"ר = כת"י רומי (ותיקן)
כ"ק = כת"י קמברידג

כתה"י = כתבי היד

כפו"פ = כפתור ופרח

מתדב"מ = מתניתא דבני מערבא

מלאכ"ש = מלאכת שלמה

ת"מ = תרגום מחדש

סימונים מיוחדים

בפירוש המשניות לרמב"ם:

[°] = מהדו"ב. (°) = מהדו"ק

בפירוש הר"ש: [°] = דפוס וינצ'א

להלן נגולל בפני הלומד, בקצירת האומר, את גודל העמל המושקע במהדורה זו של התוספתא ומפרשיה, וכמאמרם ז"ל "הנותן מתנה לחבירו צריך להודיעו".

נוסח התוספתא במהדורתנו הוא כפי שנדפס במהדורה הראשונה (ונציה רפ"א), עליה מושתתות כל המהדורות שנדפסו לאחר-מכן.

אל מדור 'שינויי נוסחאות' כונסו גם שינויי נוסח המצויים במקורות חז"ל ובחיבורי רבותינו הראשונים. לשם כך נערכה עבודת חיפוש מקיפה ומאומצת בכל מקורות

[illegible][illegible]

הם חייבים שיעזרו לרוב בתוספתא וזאת הסיבה לכך. לא מלאו לנו השקדנות והעזרה
והדיוק אינם במקומות אלה והעזרה תהיה בלתי נכונה ובלתי
תהיה השקדנות והדיוק במקומות אחרים.

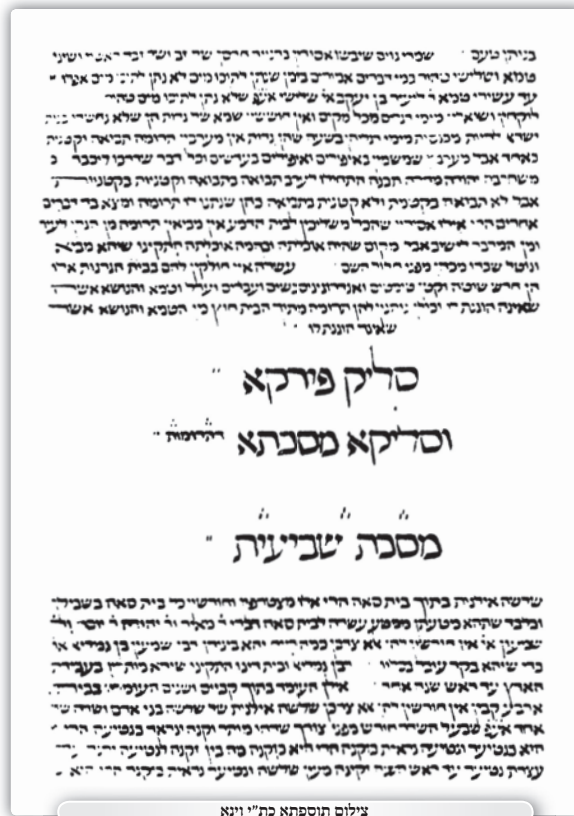
במדור **שינויי נוסחאות** צוינו שינויי נוסח מתוך שני כתבי-היד הנודעים של התוספתא, המכונים 'כת"י ערפורט' ו'כת"י וינה', שהם כתבי-היד המוסמכים ביותר שיש לנו של התוספתא. נוסח התוספתא בכתבי-יד אלו מדויק מאוד, ויש בהם גרסאות בעלי משמעות עצומה להבנת

צילום תוספתא כת"י ערפורט

מאחר ודרכו של רבינו המחבר להאריך בפלפולו הזך, ראינו לנכון לקבוע מקום החיבור אחרי מפרשי פשט התוספתא, ולפיכך הוא נדפס בשולי העמוד.

צילום חסדי דוד דפוס ראשון ליוורנו שנת תקט"ו

צילום תוספתא כת"י ונא

חז"ל וחיבורי הראשונים, שהעלתה שפע נוסחאות נפלאות ומחודשות.

מפרשי התוספתא

סביב התוספתא נדפסו במהדורתנו חיבורי המפרשים: חסדי דוד לרבי דוד פארדו; מנחת בכורים, עיטור בכורים, מצפה שמואל לרבי שמואל אביגדור תוספאה; מנחת יצחק, שיירי מנחה וקומץ מנחה לרבי יצחק שוואדורו; הגהות הגר"א; ופירוש רבי יונה ב"ר גרשון מוילנא. כל החיבורים נערכו מחדש באותיות מאירות עיניים, בחלוקה לקטעים, בתוספת סימני פיסוק, ציוני מקורות, בהדגשת ראשי הדיבורים, ובפענוח של ראשי-תיבות וקיצורים בלתי שכיחים.

חסדי דוד

במהדורת וילנא נדפסו ליקוטים מן הפירוש הנודע 'חסדי דוד' על התוספתא לרבי דוד פארדו. במהדורתנו הדפסנו את החיבור במלואו.

מצפה שמואל – מסורת התוספתא; מצפה שמואל – עין משפט

במהדורת וילנא נדפס החיבור 'מצפה שמואל', לרבי שמואל אביגדור תוספאה בעל 'תנא תוספאה', אשר כולל ציונים למקורות חז"ל ולספרי הפוסקים. במהדורתנו נבדקו ציוני המצפה שמואל אחד לאחד ותוקנו בהם שיבושים רבים, מהם שמצויים כבר בדפוס (וילנא תר"א) ומהם שהתחדשו בש"ס וילנא. כמו"כ תוקנו שיבושים רבים במיקומן של האותיות המפנות לציוני המצפה שמואל, אשר פזורות בגוף התוספתא.

במהדורתנו גם נוספו ציונים רבים חדשים. הציונים הוקפו בסוגריים מרובעים. בעיקר ראינו צורך להשלים את הציונים לספרי הפוסקים, באשר ציונים אלו צוינו ע"י בעל מצפה שמואל במידה מועטה ביותר, ומרובה בהם הפרוץ על העמוד.

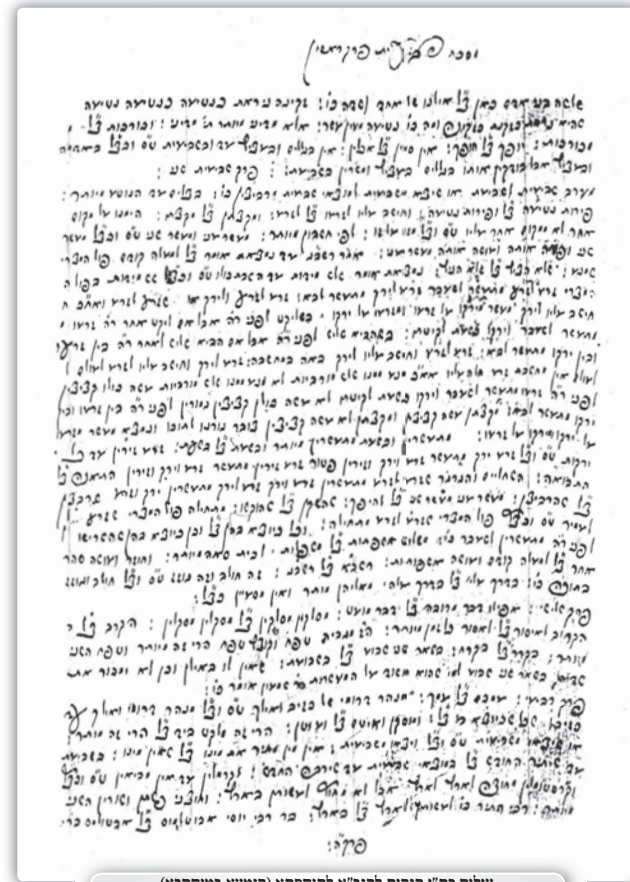
בנדפס. מקור נוסף אליו השוונו את הגהות הגר"א, הוא הפירוש לתוספתא זרעים של רבי יונה ב"ר גרשון מוילנא, בו

במהדורת וילנא מכונסים כל ציוני המצפה שמואל במדור אחד, הן אותם המציינים למקורות חז"ל, הן אותם המציינים לספרי הפוסקים. בגוף התוספתא סומנו האותיות המופנות לספרי הפוסקים בכוכבית * להיכרא בינן ובין אותיות המופנות למקורות חז"ל. בכדי להקל על הלומד, חילקנו במהדורתנו את החיבור לשתי מדורים: 'מסורת התוספתא', הכולל את הציונים למקורות חז"ל; ו'עין משפט', הכולל את הציונים לספרי הפוסקים, כאשר האותיות המופנות לכל אחד מן המדורים נבדלות בצורתן אלו מאלו.

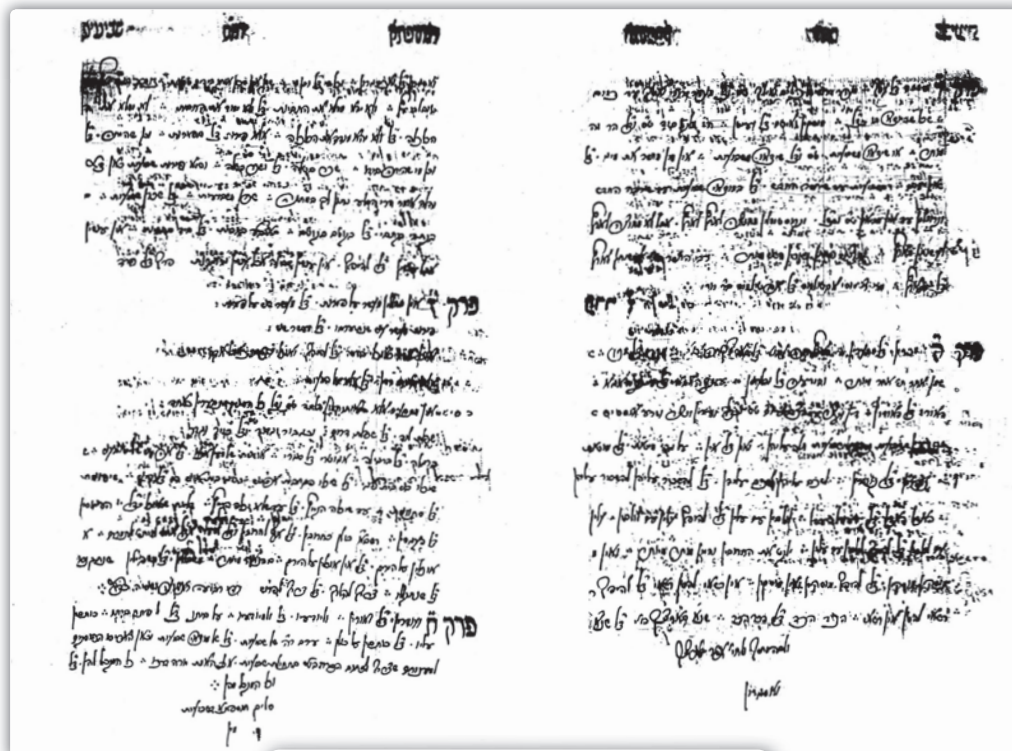
הגהות הגר"א

בש"ס וילנא נדפסו הגהות הגר"א לתוספתא זרעים ע"פ הנדפס בספר 'תנא תוספאה' לרבי שמואל אביגדור תוספאה זצ"ל (וילנא תר"א). ברם, במלאכת ההעתקה מ'תנא תוספאה' נפלו שיבושים רבים, הן בתוכן ההגהות והן באופן שיבוץ בתוספתא.

במהדורתנו נדפסו ההגהות מחדש בהשוואה למקורן ב'תנא תוספאה', וכן ע"פ שני כתבי-יד (מוסקבה 436, 437), שנתגלו זה לא מכבר, הכוללים תכריך חיבורים מהגר"א, וביניהם הגהותיו לכמה מסכתות מתוספתא זרעים. בכתבי-יד אלו ערוכות ההגהות בצורה בהירה ומתוקנת, והן קילורין לעיניים. כמו"כ מכילים כתבי-יד אלו הגהות חדשות החסרות

ציולם כת"י הגהות להגר"א לתוספתא (הנוצא במוסקבה)

ציולם כת"י הגהות להגר"א לתוספתא (הנוצא במוסון לכתבי יד בירושלים)

צילום שער פירוש רבינו יונה ב"ר גרשון דפוס ראשון

מנחת יצחק, שיירי מנחה וקומץ המנחה

הדפסנו במהדורתנו את הפירושים היקרים על התוספתא 'מנחת יצחק', שיירי מנחה ו'קומץ מנחה'. מחברם הוא רבי יצחק הכהן שוואדרון זצ"ל אב"ד חאצעמער שבגליציה, ובסוף ימיו שימש בדיינות בבד"ץ חסידים דירושלים עיה"ק. אבי המחבר, הגאון מהרש"ם מבערזאן זצ"ל, העיד על תכונת החיבור ומחברו כי 'יגע ומצא לפרש מקומות חמורים אשר כל אנשי חיל מפרשי התוספתא לא מצאו ידיהם ורגליהם... ואם כי אין האב מעיד על בנו אבל במילתא דעבידא לגלויי הנני להגיד לאדם מה שיחו הודו והדרו' (מתוך הסכמות). ואכן, השכיל המחבר זצ"ל להוציא מתחת ידיו פירוש השווה לכל נפש, המבאר כל חומר ומסיר כל מעכב מדרך הלומד. יכולה היא יצירה מופלאה זו, שתקרב כל אחד ואחד מיושבי ביהמ"ד אל מפעלם בקודש של רבי חייא ורבי אושעיא, ותנחיל את לימוד התוספתא לרבים, אשר ימצאו לפנייהם משנה סדורה, ערוכה בלשון צח ובהיר – תפוחי זהב במשכיות כסף.

במהדורה מורחבת זו הוספנו הוספות ותיקונים שהוסיף ותיקן המחבר בכת"ק בשולי גליון הספר לאחר שהודפס. תשוח"ח להרב דוד מצגר שליט"א אשר נהג בנו בטוב עין והמציא לנו את ההוספות החשובות בכדי שיצאו לאור דברי המחבר בצורה מושלמת.

מובאים הרבה מנוסחאות הגר"א, שמקורן בכת"י שהמחבר מעיד עליו מפי השמועה כי הוא מהגר"א (ראה להלן). מינייה ומינייהו זכינו בעז"ה להעמיד את נוסחאות הגר"א על תילן. (וראה עוד להלן: עיטור ביכורים).

בתוספתא של מהדורת וילנא מוקפות כל התיבות שמחקן הגר"א בסוגריים מרובעים. דבר זה עשוי לגרום בלבול ללומד, הרגיל לראות בסוגריים כאלו סימן לתוספת מילין ולא סימן מחיקה. במהדורתנו, שכאמור מבוססת על נוסח התוספתא בדפו"ר, עם תיקונים מכת"י וינה וערפורט, לא סומנו מחיקות הגר"א בגוף התוספתא, אלא כל נוסחאותיו מרוכזות ומבוארות באר היטב במדור 'הגהות הגר"א'.

כאשר תיקון של הגר"א כבר מתוקן בגוף התוספתא ע"פ כת"י וינה או כת"י ערפורט, הבאנו בהערה את הנוסח המשובש ואת תיקונו של הגר"א בתוספת הבהרה: וכ"ה במהדורתנו.

עיטור ביכורים

חיבור זה כלול בספר 'תנא תוספאה' שחיבר רבי שמואל אביגדור תוספאה, והוא כולל חידושים על התוספתא וכן ביאורים רבים להגהות הגר"א. בתוספתא שבש"ס וילנא נדפסו כל החיבורים הכלולים ב'תנא תוספאה' (מנחת ביכורים, הגהות הגר"א ומצפה שמואל) מלבד עיטור ביכורים. במהדורתנו שבנו והדפסנו אותו ברוב הדר.

פירוש רבי יונה ב"ר גרשון מוילנא

פירוש חשוב זה נדפס לראשונה בוילנא תקנ"ט, ומחברו היה מגדולי חכמי וילנא בזמן הגר"א. הפירוש מכיל הגהות ופירושים לתוספתא זרעים, הלכות ממוקורות רבים, ובהם, כאמור, הגהות הגר"א, המובאות בספר בשם 'תוספתא כ"י'.

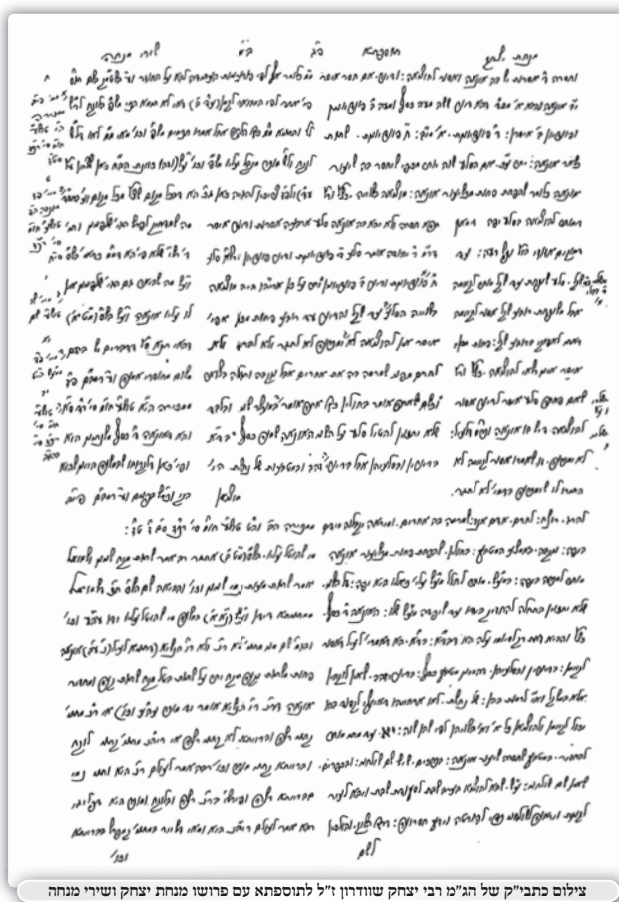
בשער החיבור כתב רבי יונה: ספר התוספתא לסדר זרעים, אשר יסדוה התנאים הקדושים קדמונינו ז"ל, עם קצת הגהות אשר מצאתי ראיתי לידי תוספתא כתיבת יד ששמעתי שהן מהמנוח הגאון הגדול החסיד המפורסם מ"ו אליהו ז"ל מקהילתנו, רק שצריכין ביאור ועדיין צריכין אנו למודעי, ועתה נתחדש ע"ז פירוש מספיק וכמה הגהות אשר המה בנויים ומיוסדים ע"פ דברי הש"ס בבלי וירושלמי וע"פ פירושי הראשונים ז"ל, שיגעתי ומצאתי וחיברתי שפל הברך יונה בן איש אמיתי הרבני המנוח מ"ו גרשון זללה"ה מוילנא בשנת תקנ"ט לפ"ק.

באורי הראשונים

טמירין – פירושם יקרים והארות נפלאות, אשר טמונים בכתיבי רבותינו הראשונים זיע"א. אוצר מנוצר זה מוגש לפני הלומד במהדורתנו, במדור מיוחד הנקוב בשמו באורי הראשונים.

סבורים אנו, כי באורי הראשונים ראוי להיחשב בין המעלות היותר נכבדות שמהדורתנו משתבחת בהן, ותפילתנו היא, כי מפעל נשגב זה יקרב את תופשי התורה למקצוע גדול שבתורה התוספתא.

בחיבורי רבותינו הראשונים ז"ל בכל מקצועות התורה, פזורים אלפי ביאורים לתוספתא, שאילו היו מכונסים לפונדק אחד, היינו זוכים לפירוש המצויין והמוסמך ביותר על התוספתא. מכון 'עוז והדר' נרתם למען מפעל רב-חשיבות זה, והעמיד צוות נבחר ומיומן של תלמידי חכמים מופלגים, שיעסוק במלאכה נכבדה זו, הדורשת בקיאות מופלגת וחוש אבחנה מעולה. במסגרת עבודתם המקיפה והיסודית זכו לגלות

צילום כתב"ק של הג"מ רבי יצחק שוורדון ז"ל לתוספתא עם פירושו מנחת יצחק ושרי מנחה

כצאתנו מן הקודש נישא תפילה קדם נותן התורה, שזכותם הגדולה של רבותינו בעלי השמועה שאת דברי תורתם זכינו לההדיר, תעמוד לנו להוסיף חיל בעבודתנו הקדושה, ונזכה להשלים בקרוב את מחשבנתנו הטובה, ולהוציא לאור עולם את כל התוספתא לסדר זרעים במהדורה מאירת עיניים ומשמחת לב, ונהיה אנחנו וצאצאינו וצאצאי עמך בית ישראל, כולנו יודעי שמך ולומדי תורתך לשמה. אכ"ר.

מבוא לתלמוד ירושלמי מהדורת "עוז והדר"

ברגשי שבח ויקר לבורא עולם, ומתוך רוממות-רוח וחדוות-יצירה,
מתכבדים אנו להניח בפני עולם התורה את תלמודא דבני מערבא,
במהדורה כלילת היופי וההדר, השלמות והדייקנות.

פרקי המבוא:

א. תולדות הדפסת התלמוד הירושלמי 2

מהדורת ונציה רפ"ג ונוסחאותיה/ מהדורת קראקא שס"ט ונוסחאותיה/ מהדורת הירושלמי עם פירוש 'שדה יהושע' (קושטא תכ"ב-תק"ט) ונוסחאותיה/ מהדורת הירושלמי עם פירוש רבי אליהו מפולדא (פפד"מ תמ"ט; אמסטרדם ת"ע) ונוסחאותיה/ מהדורת הירושלמי עם פירוש רבינו שלמה סיריליאו (מגנצא תרל"ה; ירושלים תרצ"ד-תשי"ח) ונוסחאותיה/ נוסח מהדורת זיטאמיר תר"ך-תרכ"ז שנקבע במהדורות הנפוצות/ מהדורות שהתעטרו לראשונה בחיבורי מפרשי הירושלמי/ מהדורת פיעטרקוב תרנ"ח-תר"ס/ מהדורת וילנא תרפ"ב.

ב. מהדורת 'עוז והדר' 6

נוסח הירושלמי/ שינויי נוסחאות/ סימני פיסוק נחוצים והוראתם/ "צורת הדף"/ מפרשי הירושלמי שנדפסו על הדף/ פירוש רבינו שלמה סיריליאו (רש"ס): מהדורות הרש"ס שבדפוס ושבכתבי-יד/ עריכת החיבור במהדורתנו/ נוסח הירושלמי של הרש"ס/ מקורן של ההגהות שבכת"י לונדון/ שיבוץ ההגהות שבכתה"י במהדורתנו/ ביאורי הגר"א והגהותיו/ חלוקת ה"הלכות" בפירושי 'פני משה' ו'חרדים'/ מסורת הש"ס, עין משפט ותורה אור/ ציונים והערות/ ילקוט תוספות/ קובץ ביאורים/ ילקוט מפרשים/ דוגמאות לתיקונים שהוכנסו בירושלמי ומפרשיו: תיקונים בירושלמי ע"פ דפוס ונציה/ שיבושים המצויים החל מדפוס ונציה ותוקנו ע"פ כתה"י/ תיקונים במפרשי הירושלמי.

ג. הירושלמי לעומת הבבלי 22

משום מה הלכה כבבלי נגד הירושלמי/ 'מיעוט השגחת הלומדים' בירושלמי/ גירסאות הירושלמי לעומת גירסאות הבבלי/ אין בידינו פירושי הראשונים על הירושלמי/ תנא ירושלמי לישנא קלילא נקט/ מציאות הירושלמי בזמן הראשונים/ יוצאים מהכלל: מסכת שקלים מן הירושלמי ומסכת נדרים מן הבבלי.

ד. גודל התועלת שבלימוד הירושלמי 24

כל עניין שהוכרע בירושלמי ולא מצינו שנחלקו עליו בבבלי סמכין על הירושלמי/ פלוגתא בבבלי ופשיטותא בירושלמי להרבה פוסקים אזלינן בתר הירושלמי, ואפילו נגד כללי הפסק/ מחלוקת בין התלמודים שלא להדיא, ראוי לחוש לדין היוצא מטעמו של הירושלמי/ הלכות פסוקות למאות – מקורן בירושלמי/ הסתמכותו של הרמב"ם על הירושלמי/ מן הירושלמי ניתן להכריע בהרבה מחלוקות הפוסקים/ מן הירושלמי יוצאת הלכה במצוות התלויות בארץ/ מן הירושלמי מתבארות סוגיות הבבלי/ יתרון לירושלמי במילתא דאגדתא.

ה. גודל מעלת הירושלמי – ליקוט מחיבורי רבנן קדישי על אודות מעלת התלמוד הירושלמי 28

כיון שאמרו חז"ל (שבת י:): "הנותן מתנה לחברו צריך להודיעו", אשר-על-כן בעמדנו על מפתן תלמוד ירושלמי מהדורת עוז והדר, הנה מקום אתנו לפרוש בפני ציבור הלומדים את היקף עבודתנו ואיכותה ולמנות את שבחיה של מהדורתנו. לפיכך, רואים אנו לנכון לסקור את כתבי-היד של הירושלמי הידועים כיום, ואת מהדורות הירושלמי שבדפוס, ממהדורת הראשונה (ונציה רפ"ג) עד למהדורת וילנא הנפוצה, ולהציג ראשי-פרקים בהשתלשלות מסירת הירושלמי מדור לדור. באופן זה יתוודע המעיין מה גדול ונכבד היה המפעל שניצב לפתחנו, בבואנו לעטות לירושלמי מלבושי עוז והדר, ויידע להעריך נכוחה את בשורתה של מהדורה משובחת זו.

א

תולדות הדפסת התלמוד הירושלמי

מ"ט לאלף השישי ע"י רבי יחיאל ב"ר יקותיאל ב"ר בנימין הרופא¹ (בעל מעלות המדות), ומדפיסי ונציה בחרו בכת"י זה כיסוד למהדורתם. בנוסח כתב-היד הכניסו המדפיסים תיקונים ושינויי נוסח מתוך שלשה כתבי-יד נוספים שהיו תחת ידם, וכפי שהודיעו בסוף מהדורתם "ושקלינן וטרינן בהו טובא למיהך בארח קשוט בגרסות הישרות עם תלת טיפוסין אחרנין דוקניות דהוון קדמנא כד הוינא מגהין בהאי חיבורא". כמו"כ גרעו, הוסיפו והגיהו הרבה מסברתם. בהוצאה זו נדפס הירושלמי בלא כל פירוש סביבו.

מהדורת הירושלמי שנדפסה לאחריה, בקראקא שס"ט, מיוסדת בעיקרה על נוסח מהדורת ונציה, אלא שנשתבחה ב"פירוש קצר" שנדפס בשולי העמודים, אשר חובר ע"י רבי דוד דרשן מקראקא, תלמיד הרמ"א והמהרש"ל². אכן, מכמה צדדים פחותה איכותה ממהדורת ונציה, ובעיקר בעטיים של שיבושים קשים שנתחדשו בה.

בקושטנדינא שנת תכ"ב הוחל בהדפסתה של מהדורת הירושלמי עם פירוש שדה יהושע³, שעל תכונתו וצביונו העיד הרב המחבר בפירושו לקידושין (דף יב:): "ודע שכל פינותי בפירוש זה להשוותו לתלמוד בבלי כל מה שאפשר". ממהדורה זו הושמט כל חלק האגדה ומטעם שכתב השדה יהושע בהקדמתו, "שכבר קדמני בזה הרב המופלא בעל יפה מראה זצוק"ל". אך לעיתים חסרות ממהדורה זו גם סוגיות שלמות "בחלק הדיני"⁴. על סדר זרעים ממהדורה זו עדו כמה וכמה הרפתקי עד שנדפסה, ובהם השריפה הגדולה שפרצה

לראשונה נדפס הירושלמי בונציה שבאיטליה בשנת רפ"ג⁵. נוסח מהדורה זו נערך בעיקרו ע"פ כת"י הנמצא כיום בספריית העיר ליידן שבהולנד⁶, שהוא היחיד מבין כתבי-היד שבידינו המכיל את התלמוד הירושלמי כולו. כת"י זה נכתב בשנת

צילום שער ירושלמי דפוס ויניציאה - שנת רפ"ג

א. כמוכן, יפורטו רק מהדורות בהן נתחדשו דברים על-פני קודמותיהן, ולא מהדורות המהוות העתקה תמה ממהדורות אחרות. ב. לעומת התלמוד הבבלי שהוחל בהדפסתו בארץ זו כארבעים שנה קודם לכן – בשונצינו רמ"ד ואילך – ואף קודם לכן בפורטוגל ובספרד. ג. הופיע במהדורת פקסימיליה, ירושלים תשל"א. ד. בסוף מסכת הוריות בכתה"י, נרשם: "אני יחיאל ביר' יקותיאל ביר' בנימין הרופא נבתו"א (=נפשו בטוב תלין וזרעו יירש ארץ) כתבתי זה הספר ירושלמי מסדר נשים וסדר ישועות... ונשלם בכ"ה ימים לחודש אדר ראשון שלשנת חמשת אלפים ותשעה וארבעים לבריאת עולם". וכע"ז נרשם גם בסוף סדר מועד. ה. שם המחבר לא פורש בשער ההוצאה, אלא בגוף הפירוש למסכת נזיר פ"ו ה"א. ו. הדפסת החיבור נמשכה בשנת תק"ט – ראה הערה קמג. ז. ראה למשל במסכת קידושין פ"א ה"ג.

צילום שער הירושלמי דפוס קושטא שנת תכ"ב - ע"פ שדה יהושע

צילום שער הירושלמי דפוס קראקא שנת שס"ט - ע"פ הקצר מהר"ד הדרשן

בשנת תמ"ט החל להופיע התלמוד ירושלמי עם פירושו של רבי אליהו מפולדא¹ (רא"פ²) ועם תוספותיו הנקראות **תוספות רא"פ**. במהדורה זו, הכוללת ט"ו מסכתות מן הירושלמי³, ישנם שינויי נוסח מהותיים לעומת נוסח המהדורות הקודמות, וצד-שווה יש בהרבה משינויים אלו, שהם מקרבים את נוסחאות הבבלי והירושלמי, אהדדי⁴. ברם, גם מהדורה זו לא ניצולה משיבושים, וכמה עניינים שבהוצאות הקודמות באו כתיקונם, נשתבשו בהוצאה זו.

מהדורת הירושלמי עם פירוש רבינו שלמה סיריליאו (הרש"ס) לסדר זרעים ומסכת שקלים, שנדפסה בין השנים

בקושטא בשנת ת"כ, שהשביתה את מלאכת הדפוס⁵, ואשר בגינה היו "מפוזרים מפה ומשם בהרים ובגאיות"⁶, וכן התנכלות פועלי-דפוס בני בלייעל, שהצרו לבעל שדה יהושע⁷. לא יפלא אפוא כי בסדר זרעים מווצאה זו, נפלו שיבושים קשים, הן בגוף נוסח הירושלמי והן בפירוש שדה יהושע, ורבינו המחבר יגע לשרש אחריהם⁸. מאידך, בהוצאה זו, אף שנוסדה על מהדורת ונציה רפ"ג, מצויים הרבה גירסאות מובחרות, ויש שכתבו שמקורן בכתב-יד שהיה לפני בעל שדה יהושע⁹. לפני בעל שדה יהושע היה כתב-היד של פירוש רבינו שלמה סיריליאו (רש"ס), ושקיע הרבה מדבריו בפירושו¹⁰.

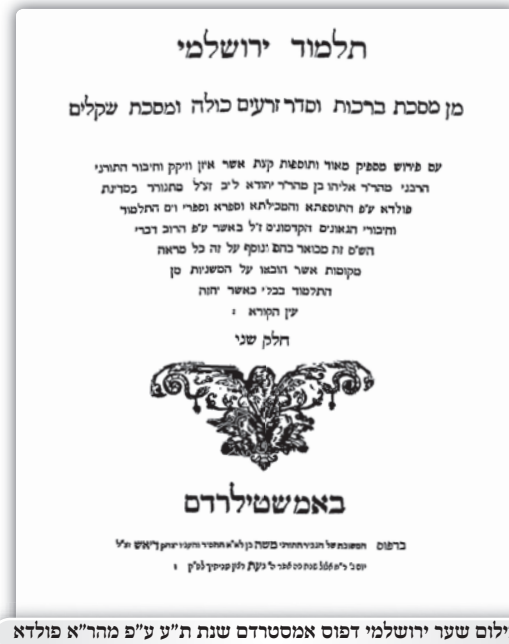
ח. בשריפה זו היה ספר תשובותיו של רבינו "שער יהושע", בחלקו הארי, למאכלת אש (שם הגדולים מערכת גדולים י, עא; וראה בהקדמת שו"ת פני משה [לרבי משה בנבנישתי] ח"א; ושם ח"ב בחתימת הספר [דף רמה ע"ב]), ומה ששרד ממנו נדפס בהוסיאטין תרס"ד, ובירושלים תשמ"ב-תשנ"ב. ט. התנצלות המחבר בסוף מסכת פאה, עיי"ש. י. ראה התנצלות המחבר בסוף לוח הטעויות למסכת בכורים. יא. ראה לוחות הטעות שבסוף סדר זרעים. יב. ראה בדף השער של הירושלמי במהדורת וילנא, עמוד ב. יג. ראה בהקדמת פירושו לזרעים: "מסכתות ירושלמיות אשר פירש מהר"ר שלמה סיריליו, שממרוצת לשונו והמשך לשונו ניכר כי איש גדול מאוד הוא בחכמה חריף ובקי בחדרי תורה... גם הוא לי לישועה ולנחמה בראשית מלאכתי להורות לי דרך ישר בשבילי תלמוד זה, ובנתיבות לא ידעתי הדריכני במעגלי יושר ובתוך נתיבות משפט". יד. וזה סדר הדפסתה של מהדורה זו: מסכת שקלים – פרנקפורט דמיין תמ"ט; סדר זרעים – אמסטרדם ת"ע (ושם חזר רא"פ והדפיס את מסכת שקלים באופן שונה בתכלית ממהדורת פפד"מ, הן בתוכן הפירוש והן בהיקפו); מסכתות ב"ק וב"מ – אופנבך תפ"ה; מסכת ב"ב – פרנקפורט דמיין תק"ב (ושם חזרו ונדפסו מסכתות ב"ק וב"מ). טו. בחוברת "תורה מציון" שנה ראשונה [תרס"ח] חוברת ד דף כט. כתב הג"ר שמחה באמבערגער זצ"ל אב"ד אשאפענבורג ובעמ"ח שו"ת "זכר שמחה", שפירושו של הרא"פ נקרא "יד אליה", ובוודאי היה מקובל מרבני אשכנז שהפירוש קרוי כן. וראה בהקדמת "עלי תמר" עמ' 10 בעניין זה, ועל אודות הפענוח הנכון של ראשי-התיבות "רא"פ". טז. כאמור בשער הוצאת פפד"מ תק"ב, נתחבר פירוש הרא"פ על כל הירושלמי, אך לא זכינו לאורו אלא במסכתות הנזכרות בהערה יד. יז. ואין הכרע בדבר אם שינויי-נוסח אלו של הרא"פ מקורם בכת"י שהיה לפניו או שמא נעשו מסברת רבינו המחבר, אם כי הדעת נוטה שנעשו מסברא. (וראה ב"חידושי הרי"מ" חו"מ סימן קצח ס"ק יד, מש"כ על נוסחא מחודשת הנמצאת בפירוש הרא"פ).

מבין המהדורות ששימשו ציון-דרך בכך שצורפו אליהם פירושים מאת גאוני הדורות, ראוי להזכיר את המהדורות דלהלן: דעסוי תק"ג וברלין תקי"ז-תק"כ, בהן נדפסו לראשונה פירושי הנודעים של רבי דוד פרנקל מברלין **קרנן העדה ושיירי קרבן**^{כא} לסדרי מועד ונשים ועל כמה מסכתות מסדר נזיקין^{כב}; אמסטרדם תקט"ו, ליוורנו תק"ל וזיטאמיר תר"כ-תרכ"ז, בהן נדפסו לראשונה פירושי הנודע של רבי משה מרגלית, רביה דהגר"א, פני משה ותוספותיו מראה

צילום שער ירושלמי - דפוס זיטאמיר שנת תרכ"ו ע"פ פני משה

הפנים^{כג}, שחיבר על כל הירושלמי^{כד}. במהדורת זיטאמיר נדפסו לראשונה גם פירוש בעל ספר **חרדים** עמ"ס ברכות, הערות **ציון ירושלים** מרבי יוסף שאול נתנזון, וכן חיבוריו **נר מערבי**^{כה} וגיליון **הש"ס** שחיבר בצוותא עם גיסו רבי מרדכי זאב איטינגא.

תרל"ה-תשי"ח^ה, משופעת בנוסחאות מיוחדות שבחלקן לקוחות מכתבי-יד שהיו למראה רבינו הרש"ס, ובחלקן הן הגהות והוספות שהגיה רבינו והוסיף מדעתו הרמה^ט.

נוסח הירושלמי במהדורותיו הנפוצות (הוצאות פיעטרקוב-וילנא), נקבע ע"פ נוסח מהדורת זיטאמיר תר"ך-תרכ"ז. בהוצאת זיטאמיר נדפס חלק מסדר זרעים ע"פ מהדורת אמסטרדם ת"ע והוגה ע"פ דפוס ונציה רפ"ג וחלקו האחר נדפס ע"פ דפוס ונציה והוגה ע"פ דפוס אמסטרדם; סדר מועד נדפס ע"פ מהדורת קראקא שס"ט; וסדרי נשים ונזיקין ע"פ הוצאות אמסטרדם תקט"ו וליוורנו תק"ל, שנדפסו עם פירושו והגהותיו של בעל **פני משה**, ובעיקרן מיוסדות על נוסח הוצאת ונציה רפ"ג^ז.

יח. ראה בפירוט להלן תחת הכותרת "מהדורות הרש"ס שבדפוס ושבת-יד". יט. ראה ביתר הרחבה להלן תחת הכותרת "נוסח הירושלמי של הרש"ס". כ. אכן יש להעיר שמאחר ובעל "קרנן העדה" יסד כל פירושו על נוסח דפוס קראקא שס"ט, וכמו"כ בעל "פני משה" יסד כל פירושו על נוסח דפוס ונציה רפ"ג, ואילו נוסח הירושלמי שבדפוס זיטאמיר (וכן בדפוס וילנא) מקצתו כדפוס ונציה, מקצתו כדפוס קראקא ומקצתו כדפוס אמסטרדם, וכמפורט בפנים; ע"כ לא יימלט שבמקומות הרבה אין עולים פירושי קה"ע ופ"מ בקנה אחד עם נוסח הירושלמי שנדפס בצידם. וכבר העיר ע"ז בעל "עלי תמור" בהקדמתו לירושלמי. כא. בהסכמת גיסו של המחבר, הג"ר העשיל אבד"ק וילנא, שנדפסה בראש סדר מועד דעסוי תק"ג, הפליא בשבח הפירוש בקראו עליו: "לא נעשה חיבור כמוהו מימות מאור עיני הגולה רש"י ז"ל". כב. הפירושים על סדר מועד נדפסו לראשונה במהדורת דעסוי תק"ג; על סדר נשים – במהדורת ברלין תקי"ז; על מסכתות סנהדרין, מכות ושבועות (עד פרק חמישי) – במהדורת ברלין תק"כ. כג. פוק חזי מה שדיבר רבינו המחבר בשבח פירושו (ב"מראה הפנים" למסכת שבועות פ"ז ה"ו): "מעיד אני עלי שמים וארץ, כי הפירוש על הש"ס הזה שפירשתי הוא אחר החקירה והעיון והשקידה והיגיעה כי רבה, בערב היא באה ובבוקר היא שבה לחקור ולעיין בכל חדרי הש"ס הזה ובכל התוספתא ובכל סדרי הש"ס הבבלי עם שיטת הגאונים ז"ל ופירושיהן כפי אשר השיגה ידי וכחי" ... כד. הפירושים על סדרי זרעים ומועד נדפסו לראשונה במהדורת זיטאמיר תר"ך-תרכ"ז (למעט עמ"ס ברכות שנדפסו כבר בליוורנו תקל"ה); על סדר נשים – במהדורת אמסטרדם תקט"ו; ועל סדר נזיקין ומסכת נדה – במהדורת ליוורנו תק"ל. כה. כולל "מסורת הש"ס" ו"עין משפט".

בר-השוואה למפעלם בהוצאת הבבלי, אשר שיידד מערכות, ושימש מופת לחריצות ולשלמות-המעשה. דוגמא מובהקת לכך ניתן לראות במדור **שינויי נוסחאות**, שניתן היה להרחיב את יריעתו פי-כמה, ולהניח לפני הלומדים שפע נוסחאות ישירות מתוך המקורות שנמנו בשער ההוצאה. מדפיסי וילנא עצמם העידו, בהקדמתם לירושלמי, כי נבצר מהם להוציא לפועל את כל אשר הגו במחשבתם לפאר ולשכלל בירושלמי, והצרו על שלא עלה בידם להשביח את מקחם במידה שזכו לה במהדורתם לבבלי^{כז}.

ואם כבר בזמנם היה סיפק להוסיף ולהשביח בירושלמי מעבר למה שנעשה בפועל, בזמנינו על-אחת-כמה-וכמה שבקעה רחבה מונחת בפנינו להתגדר בה. שהרי מאז נשלמה מהדורת וילנא, נחשפו ונדפסו, חידושים ופירושים יקרים והגהת מועילות על הירושלמי, מאשר העלו במצודתם גאוני הדורות – מהם שהתחברו על סדרים שלמים מן הירושלמי, ומהם על מסכתות יחידות, וכולם שווין לטובה, שלאורם יאירו דברי הירושלמי בהרבה מקומות, שעד הנה נראו כסתומים וחתומים, באור יקרות. לפיכך, דבר מתבקש ונחוץ הוא, שהטוב הצפון בחיבורים אלו יהא מונח לפני כל הוגה בירושלמי תיכף עם הגותו בו. בנוסף, מצויים בימינו בהישג-יד כתבי-יד הקדומים של הירושלמי ושל גדולי מפרשיו, וכאשר נתבונן בהם בשימת-עין יעלה בידנו לשרש אחר שיבושים רבים ועצומים שנפלו בהעתקתם ואשר נקבעו בדפוס. כמו-כן בעשרות השנים האחרונות הופיעו מכתבי-יד חיבורים מופלאים מאת רבותינו הראשונים, בהם מובאים פסקאות רבות מן הירושלמי, הרבה מעבר למה שנדפס בתורתם של ראשונים, בנוסח בהיר ומיושר, ועלינו רק לפשפש בין בתרי חיבורים אלו ולגלות טמירין.

התלמוד הבבלי המפואר והנודע לתהילה של מהדורת עוז והדר, שזכינו בעז"ה להפיצו בישראל, ואשר כולו פנים

מהדורת פיעטרקוב תרנ"ח-תר"ס התעטרה, בנוסף למעלות שבמהדורת זיטאמיר, גם בחיבוריו של רבי יעקב דוד ווילובסקי – **רידב"ז ותוספות הרי"ד**. ואם בתלמוד הבבלי היתה זו מהדורת וילנא שזכתה להתחבב על לומדי התורה, ולשמש יסוד לכל הוצאות הש"ס שנדפסו לאחריה, הרי בתלמוד ירושלמי היה דבר זה מנת חלקה של מהדורת פיעטרקוב. אף מהדורת הירושלמי הנפוצה של וילנא נדפסה מאמהות-הדפוס מהן נדפסה מהדורת פיעטרקוב. אלא שמדפיסי וילנא, אחר שרכשו ממדפיסי פיעטרקוב את אמהות הדפוס, הוסיפו על מידת הגיליון, עקב רצונם להציג בשולי העמודים כמה מן ההוספות החדשות בהן עיטרו את מהדורתם^{כח}.

מהדורת הירושלמי שנדפסה בוילנא בשנת תרפ"ב, וחזרה ונדפסה שם בשנת תרפ"ו, היתה בשעתה גולת הכותרת של דפוסי הירושלמי. מדפיסי וילנא השתדלו, כדרכם, להשביח את מקחם, ומאמציהם אכן נשאו פרי: מהדורתם נעשתה, כעדותם בשער הירושלמי, אכסניה ל"יותר מארבעים הוספות מאוד נעלות, רובן מכתבי-יד, כוללות גרסאות ונוסחאות שונות ופירושים והגהות של גאוני ישראל... והכותרת בראשם... כשלוש מאות הלכות ומאמרים שאבדו מכל ספרי הירושלמי שלפנינו, ובעז"ה יגענו ומצאנום... בספרי הגאונים הקדמונים"^{כט}. עוד נדפסו במהדורת וילנא מדור **תורתן של ראשונים** המכיל לקט גירסאות וביאורים בירושלמי מחיבורי הראשונים^ל, וכן מדור **שינויי נוסחאות** ע"פ כתבי-יד ודפוסים קדומים. מדפיסי וילנא שקדו להוסיף הידור ושכלול בתלמוד הירושלמי, ובשנת תרפ"ח הוציאו לאור את הספר **השלמה לירושלמי** בו הופיעו עוד עשרה פירושים לירושלמי מאת גאוני הדורות. שמונה מפירושים אלו נדפסו שם לראשונה.

אם אמנם בתנאי הימים ההם נחשבה מלאכתם של מדפיסי וילנא בירושלמי למשובחת ורבת-תועלת, לא היה מפעלם זה

כו. ראה בראש מהדורת וילנא: "הערות המדפיסים", הערה ג; "שערי חומות ירושלים" שער א. כז. כידוע, בחיבורי הראשונים מובאות פסקאות רבות מן הירושלמי שאינן בירושלמי שלפנינו, ואפילו מתוך מסכתות ופרקים שבירושלמי שלפנינו אין עליהם גמרא (ראה: השגת הראב"ד להל' ביכורים פ"ב ה"ו [וראה מש"כ על דבריו ב"מראה הפנים" ביכורים פ"א ה"ד], בית הבחירה ר"ה ד. ומגיד משנה הלכות מכירה פכ"ז ה"ח – בנוגע לסדר קדשים; תוס' מנחות סד: בד"ה "ועל אותה שעה" – בנוגע למסכת עדויות; תוס' נדה סו. בד"ה "ותבדוק" – בנוגע לסיומא דמסכת נדה; פירוש המשנה להרמב"ם, מכות פ"ג מ"ז ומגן אבות לרשב"ץ פ"ב מ"ט – בנוגע לסיומא דמסכת מכות). ומכל זה ניתן להיווכח עד כמה רבתה העזובה בעסק הירושלמי, שחלקים תמימים ממנו אבדו ואינם. כח. כידוע, הרבה מרבותינו הראשונים, בחיבוריהם שחיברו בשאר מקצועות התורה, פירשו לן סוגיות הירושלמי בדוכתי טובא, וכגון: הרמב"ם בחיבורו הגדול, שכיידד, "רגיל לפסוק על פי הירושלמי יותר מכל הפוסקים" (שו"ת מהרי"ק סימן ק); הר"ש משאנץ בפירושו למשנה לסדר זרעים; הרמב"ן בחידושו על הש"ס ובשאר חיבוריו; רבינו המאירי; וכן רבותינו חכמי אשכנז כדוגמת הראב"ן, הראב"ה ובעל "אור זרוע". כמו"כ התוספות בהרבה מקומות מביאים מן הירושלמי ומבארים אותו, וכבר הועד על רבותינו בעלי התוספות רבינו תם ור"י "שהיו בקיאים בכל הירושלמי יותר מכל אשר שמענו" (יש"ש יבמות פ"ח סימן ח'); "והריב"א [=רבינו יצחק ב"ר אשר – ראשון בעלי התוספות באשכנז] היה בעל ירושלמי יותר מכולם, כי ברוב מקומות שנזכר הריב"א בתוס' היה מביא הירושלמי" (הקדמת "תוספת ירושלים"). בהרבה מקומות גם הביאו הראשונים דברי הירושלמי כלשונם, ועי"ז בידינו לקבוע הגירסא האמיתית בירושלמי. בחיבור "אהבת ציון וירושלים" מאת ר"ב ראטנער, נעשה ניסיון ראשון ללקט מחיבורי הראשונים את גירסאותיהם וביאוריהם בירושלמי, והליקוטים שנדפסו ב"תורתן של ראשונים" לקוחים ברובם מחיבור זה. כט. ראה במבוא למהדורת וילנא "חומת ירושלים", שער א.

בו חברו יחדיו "בעלי ירושלמי" מובהקים, אשר ידם רב להם במקצוע נכבד זה לענפיו, בראשותו של הרה"ג ר' דוד יונה רזנבוים שליט"א בעמח"ס כנפי יונה על הירושלמי, והם הופקדו על מלאכת שמים רבה זו, שתכליתה להדיר את התלמוד הירושלמי. בכירי העורכים פקדו תכופות את בתיהם של מורן הגר"ש אלישיב שליט"א, הגר"ש וואזנר שליט"א והגר"ח קנייבסקי שליט"א, אשר התוו בפניהם את הדרך ילכו בה, וקבעו להם הוראות וכללים שהיו לעיניים בכל שלבי המלאכה.

חדשות – הוא יאלפנו בינה כי אכן כך הם פני הדברים, וכי היכולת בידינו, בסייעתא דשמיא, לחדש גם זהוהו של התלמוד הירושלמי, לשכללו ולעטרו במעלות רמות, ולשוות לו הוד והדר, מעבר למה שהוקבע לו זה עידן ועידינים. למען מטרה נעלה זו, חזר והעמיד עצמו מוכן עוז והדר, אשר על שורותיו נמנים עשרות מופלגי תורה, המצטיינים במזיגה של למדנות עם חוש אבחנה וביקורת, ואשר פועל ידיהם בתלמוד הבבלי כבר נתקבל באהבה וברצון. נבחר צוות מיוחד מתוכם,

ב

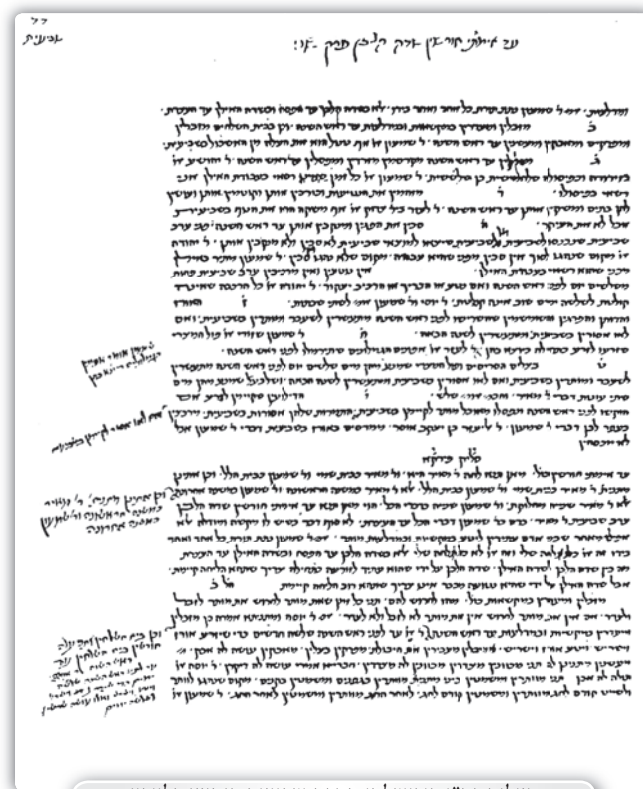
מהדורת עוז והדר

יחיאל ואשר היה הגורם המכריע שניצב בעוכרי ההעתקה, הנה השלים רבי יחיאל את העתקתו בפרק זמן קצר למדי, ופשיטא שאין לצפות להעתקה ברה וזכה כאשר זו נעשית בחפזה. לפיכך, מדפיסי ונציה שקדו לנפות את השיבושים המצויים בכת"י לידן, ולשם כך טרחו להשיג, כאמור, כתבי-יד נוספים, שיעמדו לימינם בבירור הנוסחאות, וכן הגיהו גם ע"פ סברתם ושיקול דעתם כל אימת שמצאו לנכון לא. אכן, פעמים רבות שגו בהגהתם והמירו יועיל בלא יועיל,

המטרה העיקרית בהוצאתה של מהדורה זו הינה להעריב את תלמודה של ארץ-ישראל בפיות עמך בית ישראל, ולהעמידו, לתלמוד הירושלמי, בקרן-אורה, בצוותא חדא עם יתר חלקי התורה הערוכים ומתוקנים לפני לומדיהם. בכדי להוציא-אל-הפועל שאיפה זו, הוכנסו במהדורתנו שיפורים מהותיים על-פני מהדורת וילנא הנפוצה, אשר נעשו בהדרכתם ובעידודם של מורן גדולי ישראל שליט"א, ואשר יהיו בסייעתא דשמיא לעזר רב עבור כל הבא בשערי התלמוד הירושלמי. [בכדי לקבל תמונה מושלמת על יתרונות מהדורתנו, מוצע לעיין גם ב"דבר אל הלומד" המופיע לאחר המבוא.]

נוסח הירושלמי

נוסח הירושלמי במהדורתנו מיוסד על הוצאת הירושלמי הראשונה (ונציה רפ"ג), שכאמור, נדפסה ע"פ כת"י לידן הקדום, כאשר המדפיסים נעזרים בכתבי-יד נוספים לתיקון הנוסח (בהם כת"י רומי המצוי בידינו כיום – ראה הערה לד). נוסח כת"י לידן גופו, עם כל חשיבותו ורוב ערכו לבירור נוסחאות הירושלמי, אינו יכול להיחשב כנוסח היותר מובחר, באשר מרובים בו השמטות (ובייחוד כאלו שנתהוו מחמת טעות הדומות), ייתורים, קטעים שלא במקומם ושיבושי העתקה ממינים שונים. רבי יחיאל, סופר כתב-יד לידן, שהיה מודע לשגיאות הרבות שהשתרבבו במלאכתו, יתנצל ככלות מלאכת ההעתקה ויאמר: "העתקתיו (=את הירושלמי) מספר משובש ומוטעה הרבה עד מאוד ומה שיכולתי להבין ולהשכיל הגהתי בו כפי עניות דעתי, ויודע אני שלא הגעתי לתכלית השיבושים והטעויות אשר מצאתי בהעתק ההוא ואפילו לחציים". בנוסף למקור המשובש שהיה לפני רבי

צילום כת"י הירושלמי מסכת שביעית הנמצא בליידן

ל. בסוף סדר מועד מוסר רבי יחיאל כי סיים העתקת סדרים אלו בי"ב שבט ה'מ"ט, ובסוף סדר נזיקין הודיע שכילה מלאכתו בכ"ה אדר א' של אותה שנה. נמצא שהעתיק את סדרי נשים ונזיקין בשלושים ושבעה ימים (לאחר ניכוי השבתות), והיינו כשמונה דפים ליום. **לא.** רוב תיקונים והשלמותיהם של מגיהי ונציה בכת"י לידן נרשמו על ידם בשולי גיליונות כת"י לידן, ששימש יסוד למהדורתם, ובין השיטין שלו. **לב.** תחת הכותרת: תולדות הדפסת התלמוד הירושלמי. **לג.** תחת הכותרת: דוגמאות לתיקונים שהוכנסו בירושלמי ומפרשיו. **לד.** כ"ר נכתב בתחילת האלף השישי. כאמור, בכת"י רומי השתמשו גם מגיהי ונציה, אלא שבהרבה מקומות העתיקו גם את שיבושיו, כגון: א. ברכות פ"ב, איתא בכ"ל לנכון: "אתא ר' חנינא", ובכ"ר נשתבש "אמר ר' חנינא" וכן הועתק בדפוס ונציה [דף ד ע"ד]; ב. דמאי פ"ב, בכ"ל לנכון "עד בורן" ובכ"ר נשתבש "עד כדון" וכ"ה בדפוס ונציה [דף כב רע"ד]. לחילופין, לא שתו מדפיסי ונציה ליבם להרבה נוסחאות אמיתיות הפוזרות בכ"ר, והותירו הנוסח המשובש שבכת"ל, כגון: סוטה פ"ב איתא בכת"ל ובדפוס ונציה (וכ"ה בדפה"ח דף יא). "יכול מן המזבח לקופה" ובכ"ר לנכון "מן המזבח לקופה". וכהנה רבות.

לה. כ"י אסקוריאל מכיל את תלתא בבי מן הבבלי, ובשנת תשל"ז נתגלה שבגיליונות כה"י נמצא העתק כמעט מושלם של מסכתות אלו מן הירושלמי. לו. כגון דפוס אמסטרדם ת"ע. אך לא אלו המצויים בדפוסים המוחזקים למשובשים, כדפוס קושטא וכד'. לו. את הסיבה לכך ראה ב"דבר אל הלומד". לח. יצוין, כי למהדורת ונציה רפ"ג יש יתרון בעניין זה על פני המהדורות המאוחרות, לפי שבמהדורה זו – בה נדפס בראש כל פרק גמרא, פרק המשנה בשלמותו מחולק ל"הלכות" – נחלק כל פרק מן המשנה, ל"הלכות" קצרות יותר מאשר במהדורות המאוחרות, כאשר בראש כל סוגיא נרשם מניין ההלכה (הלכה א, הלכה ב וכיו"ב), עליה מיוסדת הסוגיא דלהלן. ולפיכך, אין מצוי כ"כ שסוגיות נפרדות, המוסבות על פסקאות שונות במשנה, יופיעו ברצף אחד; אלא שממהדורת אמסטרדם ת"ע ואילך הונהגה חלוקה חדשה, בה אוחדו מספר משניות קצרות למשנה אחת ארוכה (וממהדורה זו ואילך גם חדלו להדפיס את כל משניות הפרק בראש הפרק, אלא קבעום בין סוגיות הגמרא, וכפי הנהוג בבבלי), וכפועל-יוצא מכך אוחדו גם סוגיות הגמרא העוסקות בהן, וניטשטשו התחומין. תמורה זו הביאה לכך שסדר הסוגיות במפרשי ירושלמי, שנערכו ע"פ מהדורת ונציה, שונה מסדר הסוגיות שבפנים הירושלמי, ודבר זה עשוי להביא את הלומד לידי מבוכות וספקות. במהדורתנו בא הדבר על תיקונו – ראה להלן תחת הכותרת: חלוקת ההלכות בפירושי "פני משה" ו"חרדים". וראה גם להלן ב"דבר אל הלומד" תחת הכותרת: חלוקת ה"הלכות".

הסוגיות, והשלמנו את הנקודתיים החסרות קודם כל ציטוט מדברי המשנה, ולאחריו. כמו-כן הצגנו בראש כל סוגיא את הפיסקה מן המשנה עליה מיוסדת הסוגיא, ובזה קדמנו רבינו הרש"ס, שבירושלמי שלו רשם בראש כל סוגיא את הפיסקה המתאימה מן המשנה. הפסקאות שנוספו נתונות בסוגריים מרובעים, וסימני נקודתיים לפנייהן ולאחריהן. את הנקודות הבודדות הותרנו רק בסוף משפט, והוצאנו את כל הנקודות ששימשו חלף פסיק.

אכן, כאשר נפלו חילוקי-דעות בקרב מפרשי הירושלמי אם במקום פלוני נפתחת אכן סוגיא חדשה אי לאו, או שנחלקו על איזו פיסקא מן המשנה מוסבים דברי הירושלמי הבאים, וכן כאשר נחלקו היכן מסתיים המשפט, בכגון אלו לא הוספנו מאומה בגוף ה'ירושלמי'. והותרנו הדברים כמות שהם.

במהדורתנו, שונה "צורת הדף" מצורתו במהדורות קודמות. שינוי זה נעשה לפי הכרעת גדולי ישראל שליט"א, והוא נועד לאפשר להדפיס על הדף פירושים נכבדים ונחוצים שלא צורפו עד היום אל הירושלמי כדוגמת פירוש הר"ש

לֹא יִקְרָאוּ עָבֵדִים לְהַשְׁמִיךְ אֶת הַלֵּב רִ"י לִקְרָן קָרָן

הנהיג את פקדון תרומת החרושים והנאמנים
למלוא פקדונו. נבחר לראש המועצה
המנהלית של מועדון "החורשים" ונבחר
לראש המועצה המנהלית של מועדון "החורשים".

לְהַחֲזִיק בָּהֶם וּבְכָל הַיָּמִים לְפָנֵינוּ
וְלֹא יִשְׁכַּח אֶת הַדְּבָרִים אֲשֶׁר עָשִׂיתִי
לְךָ וְלְעַמִּי מִיְּמֵי קִדְמוֹת

לכבוד נדדים המרוב
המספקים את ילדינו

היה זה י"ב ביוני דעשית ספרים חזק
כל איש פרט לקקן ודיועה עשבה
כשר בה גדוליו בנחל חזק ובה

[illegible]

רבי יצחק נביה נזכר
לא כדכתיב עשנה סוף ויש
סכנה עתה בני ישראל מ"א דלית

הנהגה של המערכת קשה
ועצב מלכס שנתהרבה

הממשלה לא יתראה כ"ר"ש
שסע' לחלקן חכא "ר"ב' בני ישראל וקחלו

בכל אופן לכו תרחש' ולא תביד
כיו שפונה :

החוקרים ראו כי כאשר כל איש פיס לקח את ידיו
לבו פיס לחשו ולשאת תוא התרועות אשר הקיף
האדם, היה למות מאומה: על ידי כך הושגו אלו

ואין בזה מושגת ואין ספק שיש להם חשיבות רבה.

[illegible]

את שבתנו בו מחשבת אין קטעה של מוכיח על מחשבתו ואת שבתנו בו מחשבתו קטעה של מוכיח על מחשבתו.

אמריכי ימי קדחת קוסי שמואל חיי ג'סין חר אין טיבז בן דודעבה ואין סקנח של
טוכית על דודעבה רתגין *כל כשיר לכתוב תנס ותיך מרחיש שמה וקטן אמריכ דודעבה

זה כותב חזק פגרים ביום תבא הוא חושש וזהו הדין רבי יצחק בר אבהו אמר תא אלול כתיב

הוא נדיר הוא גם חתם ביום תבא הוא חושש והוא הדין רבי יצחק בר אבהו אמר תא אלול כתיב

ייתכן תלוקן על השתתפותו מזה כחמש שנים. ייתכן בן בחיפה ויקרוב ייתכן בנשיא כרנגן ויקרוב ייתכן שמואל וקסן ויקרוב

ג' כ"ד שרד עליהן : ונתקן שם סוף פתק' : ו היריד פה' המורכבת כ"י שרד תג' כ"א כ"ד כ"ה תג' כ"ו
 וזה ה"י ה' רבנן ג"כ יתן ואלו היריד פה' לשרד תג' ח' כ"י יתן ואלו שרד תג' ח' כ"י יתן ואלו שרד תג' ח' כ"י יתן

[illegible][illegible]

הוא חתם את הספר בלשון: "בשם ה' אלהינו".

כִּי־שֶׁמֶשׁ יִשְׁתָּהוּ וְכִי־יָרֵחַ יִשְׁתָּהוּ וְכִי־כָל־הַכּוֹכָבִים יִשְׁתָּהוּ וְכִי־יִשְׁתָּהוּ הַיָּם וְכִי־יִשְׁתָּהוּ הַיַּבֵּשׁ וְכִי־יִשְׁתָּהוּ הָאָרֶץ וְכִי־יִשְׁתָּהוּ הַשָּׁמַיִם וְכִי־יִשְׁתָּהוּ הַיְּהוּדִים וְכִי־יִשְׁתָּהוּ הַכּוֹהֲנִים וְכִי־יִשְׁתָּהוּ הַלְוִיִּם וְכִי־יִשְׁתָּהוּ הַיִּשְׂרָאֵלִים וְכִי־יִשְׁתָּהוּ הַיְּהוּדִים וְכִי־יִשְׁתָּהוּ הַכּוֹהֲנִים וְכִי־יִשְׁתָּהוּ הַלְוִיִּם וְכִי־יִשְׁתָּהוּ הַיִּשְׂרָאֵלִים

ד'תשס"ח

ירושלמי דפוס אמסטרדם עם פירוש מהר"א פולדא ותוס

מזוך, תחת הכותרת: מפרשי הירושלמי ע

מקודם ובדורנו זה, אשר לא נשתמרה בה

צורת הדף של הירושלמי דפוס אמסטרדם עם פירוש מהר"א פולדא ותוספות מהרא"פ

לט. ראה בסמוך, תחת הכותרת: מפרשי הירושלמי שנדפסו על הדף. **מ.** וכן מצינו כמה מהדורות של ירושלמי, שנדפסו ע"י גדולי תורה ויראה בדור הקודם ובדורנו זה, אשר לא נשתמרה בהן "צורת הדף" של הוצאת וילנא, בכדי לאפשר הדפסתם של פירושים שונים על הדף.

בגוף חיבורי המפרשים נתחדשו במהדורתנו דברים הרבה, עד שניתן להיאמר כי "פנים חדשות באו לכאן". ראשית כל, הוגהו כל החיבורים מחדש, בדקדקנות ובקפידה, ע"פ דפוסיהם הראשונים, ובמידה וקיימים כתבי-יד של חיבורים אלו, כפי שהוא בפירושי הרש"ס ובעל ספר חרדים, מובן שנעזרנו גם בהם, כדי להשלים קטעים שנשמטו מן החיבורים בדפוסים הנפוצים, ולצרף את נוסחאותיהם משיבושים. במקרים הכרחיים בלבד הגהנו מסברא. ותיתי לן שזכינו לנפות חיבורים אלו ממאות שיבושים קשים שהשתררו עליהם והכהו אורם.^{מז}

עוד השתבחו מפרשי הירושלמי שבמהדורתנו באותיות מאירות עיניים, בחלוקה לקטעים, בתוספת סימני פיסוק נחוצים, בהדגשת ראשי הדיבורים, באלפי מראי-מקומות וציונים נדרשים, וכן בפענוחם של ראשי-תיבות וקיצורים בלתי שכיחים (ע"פ כת"י ודפוסים ישנים).

השיפורים המנויים לעיל הוכנסו בכל חיבורי המפרשים. בנוסף להם, הוכנסו שיפורים ייחודיים לכל אחד מן החיבורים, בהתאם לנדרש. התייחסות נפרדת לכל חיבור וחיבור ימצא המעיין ב"דבר אל הלומד" הנדפס לאחר המבוא.

יוצא מכלל זה הוא פירוש הרש"ס, שתיאור מפורט של מלאכת ההדרתו דורש יריעה רחבה, אשר מקומה יאה לה יותר במסגרת זו. כיו"ב, בנוגע לביאורי הגר"א והגהותיו, יש צורך להאריך בפרטים רבים הקשורים למקורם ולדרכי עריכתם. לפיכך, להלן יימסר מלוא המידע הנוגע למפעלנו בההדרת הרש"ס והגר"א, ואילו ב"דבר אל הלומד" יימסרו רק פרטים, שמן ההכרח להביאם לידיעת הלומד.

גדולי ישראל שליט"א את ידינו לנהוג בדרך זו, וחיוו בפנינו דעתם כי אכן כך היא השיטה^{מא}.

מפרשי הירושלמי שנדפסו על הדף

כאמור, במהדורתנו נדפסו לצד הירושלמי פירושיהם הנודעים של גאוני-ישראל על הירושלמי, שעד כה נדפסו בנפרד, וזאת, בנוסף לפירושי "חרדים", "פני משה", "קרבת העדה" ורידב"ז, שנדפסו על הדף כבר במהדורת וילנא^{מב}.

חשיבות רבה נודעת לצירופם של פירושים נוספים אל גיליון הירושלמי, כי בעוד שבתלמוד בבלי יאירו לנו דברי אבי הפרשנים רש"י הקדוש, שפירושו נתקדש בכל הדורות כ"ראש לכל החיבורים שנתחברו דרך פירוש"^{מג}, ובלעדיו לא נזוע, הרי בירושלמי ישמשו כמה מלכי-רבנן בכתר מפרשי הירושלמי, והרשות נתונה ללומד למצות מידותיו של כל-אחד ואחד ולבור לו בכל סוגיא ומימרא הפירוש המתיישב ביותר על לבו. ולפיכך, מן הדין הוא שלא יוגבל עיונו של הלומד למפרש אחד בלבד, אלא אדרבה, יהא יודע ומכיר כמה דרכים שנאמרו בפשרה של סוגיא.

ואלו הפירושים שנוספו במהדורתנו על הדף: **פירוש רבי שלמה ב"ר יוסף סיריליאו (הרש"ס)** לסדר זרעים ומסכת שקלים^{מד}; **פירוש רבי אליהו פורקאן מפולדא (רא"פ)**^{מה}; **ביאור הגר"א** לסדר זרעים (כת"י א וכת"י ב); **הגהות הגר"א**; **"שנות אליהו"** להגר"א על משניות זרעים^{מז}; **וביאור הגר"ח קנייבסקי שליט"א**, שהושלם ע"י הגאון המחבר במיוחד עבור מהדורתנו.

כדוגמא נציין את מהדורת הירושלמי לסדר זרעים שנדפסה בירושלים תשי"ד ע"י הגאון המפורסם בתורתו ובצדקתו, רבי אברהם ישראל משה סלמן זצ"ל, אב"ד חארקוב ובעל "נתיבות הקודש", עם פירושי הגר"א ומהר"א פולדא לצד הירושלמי. ב"ראש דבר" למהדורה זו כתב הרב המלבה^ד: "והנה בדרך לימודנו בירושלמי נתברר לנו כי יתכן מאוד כי סיבת הדבר שרבים מונעים עצמם מלימוד תלמוד ירושלמי, עם כי הגר"א בביאוריו נותן למעיין את הדרך הקצרה והעמוקה, וכן הרא"פ בפירושו, הוא מפני שביאורי הגר"א לא נדפסו דף על דף על המקום בפנים הגמרא, וצריך יגיעה רבה בכל שורה ושורה לדפדף ולחפש בביאוריו שנדפסו בסוף המסכת, והירושלמי עם פירוש הרא"פ אינו נמצא ואין להשיגו כמעט. אי לזאת התאזרנו בע"ה בכל כוחנו להדפיס את הירושלמי סדר זרעים מעוטר בשני הפירושים של הגר"א והרא"פ ז"ל דף על דף, להקל על ההוגים בתורת ה"^{מא}. ראה איגרותיהם הנדפסות בראש מהדורתנו. **מב**. אכן, גם המפרשים שנדפסו כבר במהדורת וילנא, יש ובמהדורתנו נשתנה מקומם מאשר הוא במהדורת וילנא, וכגון פירוש החרדים עמ"ס ברכות, שלפי המלצת הגר"ח קנייבסקי שליט"א נדפס במהדורתנו במקביל לירושלמי, כעין פירוש רש"י, ולא במקום שנתייחד לו במהדורת וילנא – בתחתית העמוד; וזאת עקב היותו מפרש הפשט העיקרי והקדום למסכת זו. (ופירוש הרש"ס, אף שנכתב גם הוא באותו הפרק, מ"מ מצויים בו גם פלפולים ודיונים ארוכים לרוב, לעומת החרדים שמיוסד כולו ע"ד הפשט הפשוט). **מג**. לשון רבינו המאירי בפתיחתו למסכת אבות. **מד**. ראה להלן תחת הכותרת "מהדורות הרש"ס שבדפוס ושבכתבי-יד" על אודות מועדי ההדפסה הראשונה של פירוש הרש"ס ומקומותיה. **מה**. ראה לעיל הערה יד על אודות מועדי ההדפסה הראשונה של פירוש הרא"פ ומקומותיה. **מו**. על אודות חיבורי הגר"א לירושלמי והמעלות בהם נתעטרו במהדורתנו, ראה בהרחבה להלן תחת הכותרת "ביאורי הגר"א והגהותיו", ובהערה סו. **מז**. ראה דוגמאות להלן. וראה עוד ב"דבר אל הלומד" הנדפס להלן.

פירוש רבינו שלמה סיריליאו (רש"ס)

פירושו של הגאון הקדמון רבינו שלמה ב"ר יוסף סיריליאו על הירושלמי, מופיע במהדורתו בפאר רב ובעריכה מחודשת ורבת-השקעה. להלן נקדיש דברים להבהרת דרכנו בההדרת פירוש מופלא זה, שלמרות חשיבותו ויקר-ערכו, בהיותו ראשון מפרשי הירושלמי שבא לידינו, לא זכה עד כה למהדורה מדויקת ומושלמת.

מהדורות הרש"ס שבדפוס ושבתבי-יד

פירוש הרש"ס היה ספון בכת"י למעלה משלש מאות שנה, ובהדפסתו החל הרב מאיר ליהמן, שהדפיס במגנצא תרל"ה את הפירוש עמ"ס ברכות; הפירוש עמ"ס פאה נדפס לראשונה בירושלמי מהדורת וילנא, בסוף כרך זרעים א"ה; הפירוש על כל סדר זרעים נדפס בירושלים תרצ"ד-תשט"ו ע"י הרב חיים יוסף דינקלס; ועמ"ס שקלים נדפס לראשונה

בירושלים תשי"ח ע"י הרב אפרים זאב גרבוז. כמו"כ הופיע פירוש הרש"ס למסכתות שביעית וביכורים בהוצאת 'בית מדרש גבוה להלכה בהתיישבות חקלאית' (תשל"ב-תשמ"ט).

כל ההוצאות הנ"ל מבוססות על כת"י לונדון (ראה להלן), שהוא כתה"י היחיד השלם של הפירוש. כת"י זה מזכירו הרב חיד"א ב"שם הגדולים" מ^ט, והיה בחזקתו של רבי יהודה זרחיה אזולאי¹. רי"ז התכוון להוציא לאור את כתב-היד, ובשנת ת"ר הדפיס בסלונקי הסכמות מרבני ירושלים וקושטנדינא להדפסת הפירוש, אך הדבר לא עלה בידו, ורק שתי גיליונות מן החיבור נדפסו באותו הפרק, בעיר וינה. לאחר פטירתו של רי"ז אזולאי היה כתה"י למקנה לנוסע הנודע רבי יעקב ספיר מירושלים אשר מכרו להג"ר מאיר ליהמן ממגנצא, שהחל, כאמור, בהוצאתו לאור.

כיום ידועים כתבי-יד נוספים המכילים חלקים נרחבים של החיבור, ולעיתים קרובות קיימים הבדלים מהותיים בין נוסח כת"י אחד למשנהו. במהדורת הרש"ס שי"ל ע"י מכון "מוצל

צילום כת"י הר"ש סיריליאו הנמצא בפרז

מח. ומה שנאמר שם בשער "ויצא ראשונה לאור עם הערות... מהג"מ מאיר לעהמאן בשנת תרל"ה... ועתה יצא שנית לאור" טעות היא, כי בשנת תרל"ה נדפס, כאמור רק הפירוש למסכת ברכות. מ^ט. מערכת גדולים, ש', נ"ה. ג. מחכמי מארקיש שבמרוקו, שבשנת תקע"ב עלה לאר"י והתיישב בירושלים. רבי יהודה זרחיה יצא לחו"ל מספר פעמים בשליחות מצווה למען עניי אר"י, ובמסעותיו רכש כתבי-יד רבים מעזבונו של הרב חיד"א, ובהם כת"י זה של פירוש הרש"ס. רי"ז נפטר בירושלים בשנת תרל"א.

בשולי כת"י לונדון ובין השיטין שלו רשומות תוספות והגהות בכתובות שונות. בהמשך דברינו נתייחס בהרחבה למקורן של תוספות אלו.

כת"י אמסטרדם - עץ חיים A 47 1/31: כולל את הפירוש עמ"ס ברכות ופאה.

גם במהדורתנו משמש כת"י לונדון השלם כיסוד לנוסח הרש"ס, אולם נעזרנו גם ביתר כתבי-היד הנ"ל, במטרה להוציא דבר מתוקן ככל האפשר מתחת-ידינו. להלן נתייחס, בין היתר, לאופן-השימוש שעשינו בכתבי-היד של הפירוש לשם ההדרתו, ונעמוד על גודל התועלת שיפיקו הלומדים כתוצאה ממלאכה נכבדה זו.

עריכת החיבור במהדורתנו

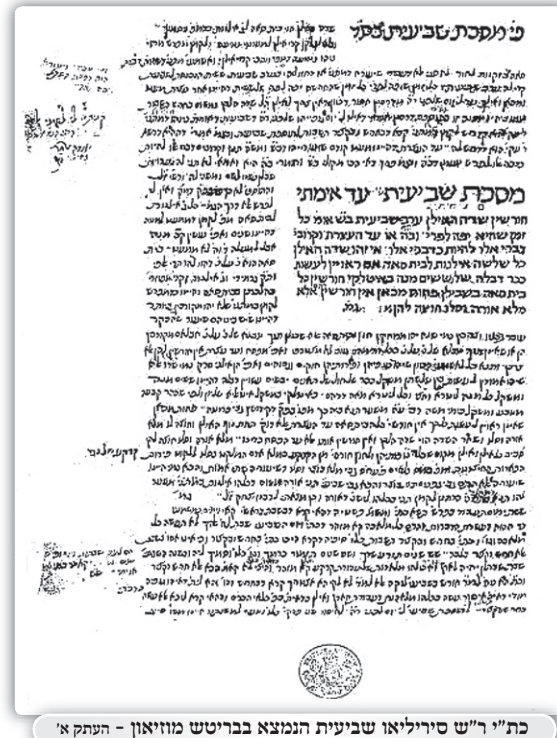
כל פירוש הרש"ס הוגה בדקדקנות, ובשימת-לב לכתבי-היד הקדומים והמדויקים שלו. כמו"כ הוכנסו תיקונים רבים ע"פ ה"מלאכת שלמה" וה"שדה יהושע", אשר דרכם להביא מדברי הרש"ס, ופעמים רבות הביאו דבריו בנוסחא ישרה ובתוספת ביאור, הנעדרות מכל כתבי-היד של פירוש הרש"ס.

לאור המקורות הנ"ל, זכינו לנפות את פירוש הרש"ס מאלפי טעויות ושיבושים שנפלו בכל הוצאותיו. הטעויות השכיחות ביותר הינן דילוגי שורות; השמטות כתוצאה מ'טעות הדומות'; שיבוץ הגהות משולי הגיליון שלא במקומן הנכון ופענוח שגוי של כתב-היד. בשטח זה נעשתה עבודה עצומה שכתוצאה ממנה פשט החיבור צורה ולבש צורה חדשה ומאירה. ניתן לקבוע כי מאות מקומות במרחבי הפירוש שעד כה היו סתומים וחתומים, בעטיין של השיבושים הרבים, נתפרשו במהדורה זו בפשטות ובהירות¹. ואם נעמוד למניין נגלה במהדורה זו אלפי שינויים מהותיים ועתירי חשיבות ביחס למהדורות הקודמות.

המעוניין לעמוד מקרוב על היקפו המפעים של מפעל ההדרת הרש"ס, די לו שישווה בין פסקאות אחדות במהדורה הנוכחית של הרש"ס, לאותן פסקאות במהדורות הנפוצות, וייווכח לראות כי אכן, 'פנים חדשות באו לכאן': הסגנון, שהיה משופע בלשונות עמומים ומעורפלים, הפך צח ובהיר; מאות משפטים שנדפסו שלא במקומם וזרעו ערבוביה בדברים, הושבו למקומם המתאים; הגהות נחוצות והשלמות מקוריות, שנכתבו בשולי כתבי-היד ורגליים לדבר כי רש"ס כתבן, נדפסו לראשונה לתועלת הלומדים; נערכה עבודה ענקית של

מאש"כבר נעשה שימוש מועיל בחלק מכתבי-יד אלו. להלן ניתנת רשימה מלאה של כתבי-היד של פירוש הרש"ס:

כת"י פאריס 1389/1: כולל את הפירוש על מסכתות: ברכות, פאה, דמאי וכלאים. כתב-יד זה הוא, ככל הנראה, הקדום ביותר מבין כתבי-היד של פירוש הרש"ס ונראה שהוא מהדורה קמא של פירוש הרש"ס.

כת"י ר"ש סירילאו שביעית הנמצא בבריטש מוזיאון - העתק א'

כת"י מוסקבה-גינצבורג 1135: המשכו של כת"י פאריס. כולל את הפירוש עמ"ס מסכת תרומות, חלה, ערלה, בכורים ומעשרות, ועל חלק ממסכת מעשר-שני.

כתב-יד לונדון: נחלק לשלושה כרכים, שלכל אחד מהם מספר סידורי נפרד:

מס' 403 - כולל את הפירוש עמ"ס ברכות, פאה, דמאי, כלאים ושקלים.

מס' 404 - כולל את הפירוש עמ"ס שביעית, תרומות, מעשרות ומעשר שני. בסוף כתב-היד "העתק שני" של חלקים ממסכת שביעית ומסכת דמאי, ובו שינויים מהותיים.

מס' 405 - כולל את הפירוש עמ"ס חלה, ערלה ובכורים.

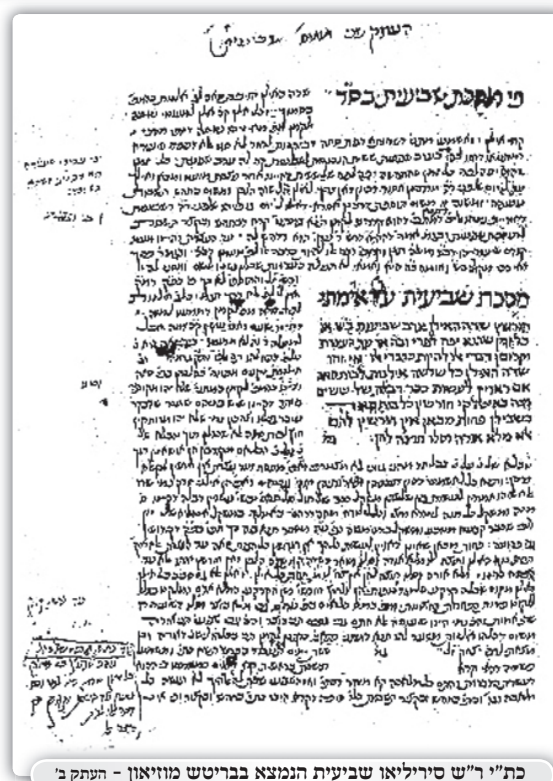
נא. ראה דוגמאות להלן.

הירושלמי של הרש"ס משופע בגירסאות מחודשות שבחלקן לקוחות מכתבי-יד שהיו למראה רבינו הרש"ס¹², ובחלקן הן הגהות והוספות שהגיה רבינו והוסיף מדעתו הרמה¹³. במסכת ברכות עם פירוש הרש"ס שנדפסה במגנצא תרל"ה, אף הוצגו על הגיליון אלפי השינויים הקיימים בין נוסח הירושלמי דפוס ראשון (ונציה רפ"ג) לנוסח הרש"ס, והעיד הרב המו"ל בהקדמתו כי "אם אמרנו להעריך כל הנוסחאות השונות מכל הדפוסים אשר כמעט כולם נמצאו בידינו אספנו חמורים חמורים לקמצים ועלו לרבה תחת אלפים במסכת ברכות בלבד".

ביאורים רבים של הרש"ס מיוסדים על נוסחאותיו המיוחדות בירושלמי, וניתן להבינם רק ע"פ גירסתו המיוחדת. ברם, את הנוסחאות הללו לא שיקע הרש"ס בפירוש, אלא קבע אותן בגוף הירושלמי שהציג במקביל לפירוש, וניתן להתוודע אליהן רק מעיון בנוסח הירושלמי של הרש"ס. מכיוון שנוסח הירושלמי במהדורתנו מיוסד על נוסח ונציה, הנבדל הרבה מנוסח הרש"ס, ומאידך, במהדורתנו נדפס פירוש הרש"ס על הדף, לפיכך, אם לא נקפיד להביא את נוסחאות הרש"ס לידיעת הלומד, עלול הוא להתקשות בהבנת פירושו, אשר לא יעלו בקנה אחד עם נוסח הירושלמי ש"בפנים". כדי לחסוך מן הלומד עיכובים העלולים להיווצר כתוצאה מחוסר התאמה זה, נקטנו בשתי פעולות: א. לפני כל דיבור ברש"ס, שתוכנו נוגע רק לגירסת הרש"ס בירושלמי, הצגנו עיגול חלול כזה ° שנועד להעיר את תשומת-לב הלומד, כי עליו להתוודע לגירסת הרש"ס טרם יעיין בביאור שלפניו. ב. במדור "שינויי נוסחאות", הערוך על הירושלמי במהדורתנו, הצגנו את כל שינויי הנוסחאות של הרש"ס בירושלמי (למרות ששינויי הנוסח המצויים למכביר בחיבורי האחרונים על הירושלמי, לא הובאו על-ידינו – ראה: דבר אל הלומד בירושלמי מהדורת "עוז והדר").

מקורן של ההגהות שבכתב-יד לונדון

כאמור לעיל, מעוטר כתב-יד לונדון של פירוש הרש"ס בהגהות והערות, הרשומות בשולי הגיליון ובין השיטין. כל העוסק בתורת הרש"ס שומה עליו ליתן את הדעת לשאלת מקורן של ההגהות אלו, שהרי במידה וניתן לקבוע בבירור שהגהות מסוימות יצאו מתח"י הרש"ס בעצמו, שחזר להגיה

כת"י ר"ש סיריליאן שביעית הנמצא בבריטש מוזיאון – העתק ב'

פיסוק וקיטוע, פוענחו ראשי תיבות וקיצורים בלתי שכיחים והוקדשה תשומת לב מיוחדת ליופי הדפוס ולבהירותו, כמקובל ביצירות האכיותיות של מכון 'עוז והדר'.

מהדורה זו של הרש"ס, פותחת אפוא לפני הלומד פתח כפתחו של אולם, לבקר בהיכלו של רבינו הרש"ס, לחזות בנועם דברותיו, ולירד לסוף דבריו הקדושים במידה שלא זכינו לה עד האינדיא.

כידוע, דרכו של רבינו הרש"ס להאריך בפלפולו הזך, ופעמים רבות אף יאריך טובא בעניין הנוגע רק בעקיפין לסוגיית הגמרא, בבחינת "מעניין לעניין באותו עניין". במהדורתנו הצגנו על הדף רק את דברי הרש"ס הנוגעים לפשט הסוגיא באופן ישיר, ואילו מלוא דבריו נקבעו ב"לקוט תוספות", הנדפס אחרי כל מסכת ממהדורתנו.

נוסח הירושלמי של הרש"ס

כשכתב רבינו הרש"ס את פירושו הגדול לירושלמי, כתב במקביל לו גם את נוסח הירושלמי גופו, אותו פירש. נוסח

¹² ראה לדוגמא בפירושו למסכת ברכות ריש פ"ו (במהדורת ר"י דינקלס דף קמב ע"א), ולמסכת כלאים פ"ב ה"ח (במהדורת ר"י דינקלס דף מ"ג ע"ב). וראה עוד בעניין זה בהקדמת הר"מ ליהמן לפירוש הרש"ס עמ"ס ברכות שהו"ל, ובהסכמת רבני ירושלים שנדפסה שם, בה נאמר שנוסח רבינו הוא "נוסחא ספרדית" דווקנית. וע"ע בהקדמה למהדורת הירושלמי שי"ל ע"י מכון "מוצל מאש".
¹³ ובמקומות אחדים בפירושו אף מצינו שצירף פסקא ארוכה מן הבבלי אל הירושלמי – ראה לדוגמא ברש"ס (מהדורת ר"י דינקלס) למסכת פאה דף צ ע"א ולמסכת מע"ש דף לז ע"א – לט ע"ב.

קשה לקבל את גישת הר"מ ליהמן, המייחסת את כל ההגהות שבכת"י לונדון לרש"ס. כי אע"פ שתוכנו של חלק מן ההגהות מעיד, אכן, על כותבן שהיה גברא רבא, אשר דבריו שקולים וקולעים, ולגביהן יש מקום לטעון כי רבינו הרש"ס הוא שכתבן, וכי "רק הוא לבדו... ידע לתקן על הגיליון שגיאיות הסופר בפנים", הרי בנוגע להגהות רבות אחרות יש עדיפות ברורה לנוסח הקדום. כמו"כ הגהות רבות לוקות בדילוגים ובשיבושים שונים ומשונים, וכמה רחוק הדבר שהרש"ס, עליו הועד כי "איש גדול מאוד הוא בחכמה, חריף ובקי בחדרי תורה"^נ, ייכשל בדברים פשוטים וגלויים לעין כהללו.

ובהתייחס לראייה שהביא הר"מ ליהמן מדברי הכס"מ, אי משום הא לא איריא! דאדמוכחת מן ה'כסף משנה' שהביא את דברי הרש"ס בתוספת ההגהה שבכת"י - ש"מ דרש"ס הוא דחתים עליהו, תיקשי לך מספרים אחרים, כגון 'מלאכת שלמה' לרבינו שלמה עדני, שבחיבורו מביא הרבה מדברי הרש"ס, ללא כל תוספת מגיליונות כת"י.

והאמת תורה דרכה, שאף דברי ה'כסף משנה' עצמם, אינם הוכחה מעלייתא לנידונו. דאליבא דהאמת יש לפקפק באיזו מידה ניתן להקיש מן התוספת שהובאה בכס"מ, ליתר ההגהות והתוספות שבכת"י לונדון, ובייחוד שכאמור, ההגהות שבשולי כת"י אינן בכתיבה אחת, ויתכן שאמנם חלק מן ההגהות מקורן ברש"ס, אך את חלקן האחר שמא אין לייחס לו. וממקום שבאת יש לדון! שהרי דברי הרש"ס שהביא הכס"מ, אף שנכללה בהם תוספת אחת הכתובה בשולי כת"י, אך חסרות מהם הגהות נוספות המצויות בכת"י באותה פסקה שהביא הכס"מ^נ, ושמה נילף מהא דאין לייחס אותן לרש"ס! עכ"פ דברי הכס"מ מלמדים רק על חלק מסוים מן ההגהות שבכת"י לונדון, ותו לא מידי!

המסקנה העולה מן האמור היא, כי אין להתעלם מן הנוסח הקדום, דשמה הוא הנוסח המקורי שיצא מתח"י הרש"ס, ולפיכך, עלינו לנסות להבין את דברי הרש"ס גם בנוסחתם הקדומה; אך במקביל אין אנו בני חורין מלהזדקק לנוסח המחודש שבגיליונות כת"י, שיתכן והוא מהדורה בתרא של הרש"ס, ועכ"פ חלקים נכבדים ממנו יצאו מפי אדם גדול ובר-סמכא. הכרה הזאת הביאה אותנו להסתמך על שתי נוסחאותיו של כת"י לונדון באותה מידה, ולהעניק להן במהדורתנו מעמד שווה, הן בצורת העריכה והן באופן הצגתן על הדף.

ולהוסיף בפירושו, פשיטא שיש לתת הבכורה למהדורה בתרא של המחבר.

על מדוכה זו ישב הרב מאיר ליהמן ז"ל, שכאמור, הו"ל את פירוש הרש"ס עמ"ס ברכות ע"פ כת"י לונדון, ובהקדמתו הוא דן בייחוסן של הגהות והערות אלו. לאחר דיון קצר מסיק הר"מ ליהמן בהחלטיות כי כל ההערות הרשומות בשולי כת"י לונדון נכתבו ע"י הרש"ס בעצמו, אשר שב להגיה ולשנות בפירושו. את מסקנתו הוא מנמק בטענה "כי רק הוא (=רש"ס) לבדו, שחיבר פירושו, ידע לתקן על הגיליון שגיאיות הסופר בפנים, או למחוק איזה תיבות בפנים הפירוש ולכתוב פירוש אחר על הגיליון". ביסוס למסקנתו הוא מוצא בדברי ה'כסף משנה', שבהלכות מתנות-עניים^נ מביא פסקא מפירוש הרש"ס, אשר כוללת תוספת המצויה רק בכת"י לונדון - הרי לן תנא דמסייעא לייחוס ההגהות שבכת"י, לרש"ס.

אמנם, הרב המו"ל היה ער גם לקושי הנובע ממסקנתו: צורת הכתב של הגהות השוליים, שונה מהגהה להגהה - עובדה המצביעה לכאורה על-כך שכמה ידיים משמשו בכתיבת ההגהות. כפתרון לכך מציע הרב המו"ל להניח כי "בזמנים שונים כתב מהרש"ס הגהותיו ותיקוניו על הגיליון".

כפועל-יוצא מגישתו, ביכר הר"מ ליהמן בהוצאתו את הנוסח המאוחר, ואין למצוא בה את הנוסח הקדום, כי-אם כאשר הוא משתלב בנוסח המאוחר, ולא כאשר הוא מתנגד לו. כמו"כ, בכל פעם שהנוסח המאוחר רשום על-גבי הנוסח הקדום, ולא לצידו, לא נחת הרמ"ל לטרוח בפענוחו של הנוסח הקדום.

למסקנתו של הר"מ ליהמן הסכים כפי הנראה גם הרב יוסף חיים דינקלס ז"ל, שבמהדורת הרש"ס שהוציא לאור משולבות כל התוספות וההגהות שבשולי כת"י לונדון בגוף הפירוש, ואילו הנוסח הקדום הושמט במהדורה זו לחלוטין.

לעומת זאת, במהדורת הרש"ס שהו"ל המכון ללימודי מצוות התלויות בארץ ניכרת מגמה ברורה של העדפת הנוסח הקדום. גוף החיבור במהדורה זו נערך לפי הנוסח הקדום, ואילו הנוסח המאוחר הוצג בשולי הגיליון^נ.

בגשתנו למלאכת ההדרת החיבור, שבה וניצבה לנגד עינינו במלוא עוזה שאלת מקורן של ההגהות הללו: יש להודות כי

נד. פ"ג הי"ב. נה. למעט פ"א ממסכת שביעית, בו מופיעות שתי הנוסחאות בגוף החיבור, כאשר הוספות הנוסח המאוחר נתונות בסוגריים מרובעים, ואילו מחיקותיו - בסוגריים עגולים. נו. ראה בהקדמת "שדה יהושע" לזרעים. נז. יש לציין, כי נוסח הרש"ס המובא בכס"מ, זהה להפליא לנוסח כ"י אמסטרדם, לאמר: התוספת המצויה בכס"מ מצויה גם בכת"י אמסטרדם, וההגהות החסרות בכס"מ חסרות גם בכת"י אמסטרדם. ולפיכך נראין הדברים שלפני הכס"מ היה כת"י אמסטרדם, ומתוכו העתיק את דברי הרש"ס.

ש'בפנים', היא תופעה שאולי חורגת מן המקובל בשדה העריכה התורנית. אך ברי לנו כי כל שיטת עריכה אחרת לא היתה מיטיבה עם הלומדים, שהיו מוצאים לפנייהם נוסח מעומעם בהרבה מקומות, וגדוש בציונים והפניות, אשר מן הנמנע להגות בו ברצף ובהתרכזות. לעומת זאת, במהדורתנו מתוודע הלומד, במרוצת לימודו, אל הנוסח המנופה והמבורר, וכל מחשבתו פנויה למושכלות העניינים.

חשוב לציין, כי חלק גדול מהגהות כת"י לונדון, הוכנסו בכת"י אמסטרדם המאוחר יותר, אל גוף החיבור. כמו"כ, נוסח ה'העתק שני' המצורף לכת"י לונדון¹³ כולל הרבה הגהות, שב'העתק ראשון' רשומות רק ע"ג הגיליון. לגבי אותן מקצת ההגהות שלא הוכנסו לגוף הפירוש באף אחד מכתבי-היד, לא ראינו עצמנו רשאים לשנות מעמדן ולקובען מדעתנו בגוף הרש"ס, גם כאשר מדובר בהגהות אמיתיות ומועילות, וע"כ הצגנו אותן בנפרד בשולי הגיליון.

כמו"כ כאשר אחת מבין שתי הנוסחאות מוקשית בעליל, והנוסחא השנייה, לעומתה, נכוחה וברורה, הצגנו בפנים רק את הנוסחא הברורה, ללא כל סימן היכר, ואת האחרת הצגנו בשולי הגיליון.

יש לציין כי הערות השוליים, ברוב המקרים, אינן בבחינת 'תוספות משלימות', המשתלבות עם הנכתב בנוסח הקדום, אלא מטרתן להציג מהלך מנוגד לזה הכתוב בפנים, כך שאין כל אפשרות לקיים את שתי הנוסחאות בד בבד, דאי הא לא קיימא הא. עובדה זו אמורה לכאורה למנוע שיבוץ של הערות השוליים בתוך נוסחו הקדום של הפירוש! ואכן, ע"פ כללי העריכה המקובלים, נדרשת, כבכל הוצאה של חיבור מרובה-נוסחאות, עריכת מדור 'שינויי נוסחאות', בו יופיעו שינויי-הנוסח שבמקור פלוני, בעוד שהנוסח בגוף החיבור יהיה נאמן למקור פלמוני. שיטה נפוצה זו הייתה אמורה, לכאורה, להיות מיושמת גם במהדורת הרש"ס שלפנינו, שכאמור, מבוססת על שתי הנוסחאות שבכת"י לונדון.

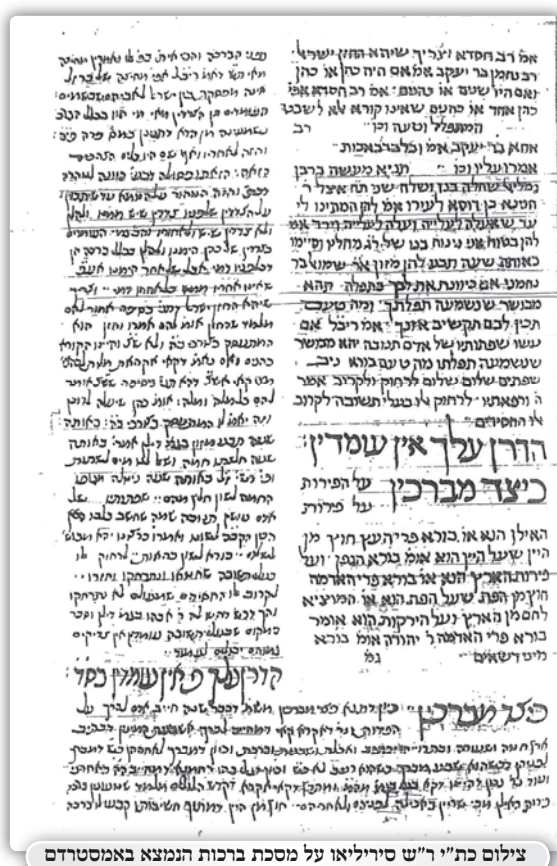
שיבוץ ההגהות שבכתב-היד במהדורתנו

ברם, לאחר שיקול דעת מעמיק, והתייעצויות עם תלמידי חכמים מופלגים, באנו לידי הכרה שאם מבקשים אנחנו להיטיב עם הלומד, אל לנו לנקוט בדרך זו, אשר תביא לכך שהפירוש יהיה עמוס לעייפה בהפניות ל'שינויי נוסחאות', הגורמים בלבול ללומד וקוטעים את רצף עיונו. גם ההכרעה איזה נוסח להציג בפנים ואיזה ב'שינויי נוסחאות', אינה פשוטה כלל, מאחר ואין יתרון ברור לחד מביניהם, הן מבחינת איכות הנוסח - דזמנין האי עדיף וזמנין האי עדיף - הן מבחינת זהות הכותב, וכנ"ל.

לאור האמור, נקטנו בדרך ייחודית בעריכת פירוש הרש"ס, לפיה שתי הנוסחאות, הן זו הקדומה והן המוגהת, נקבעו בגוף החיבור, אך כל-אחת מהן סומנה בסימן מיוחד המעיד על מקורה: כל תוספת שמקורה בהגהות המאוחרות, נתונה בסוגריים מרובעים מוארכים, וציון ° לאחר הסוגר הפותח. הנוסח הקדום, שהוחלף ע"י ההגהה, נתון בסוגריים עגולים מוארכים, וגם כאן מופיע ציון ° לאחר הסוגר הפותח.

בדרך זו היכולת ביד הלומד לעיין בדברי הרש"ס, ע"פ כל נוסח שיבחר, ללא שענינו תיאלצנה לשוטט מן הרש"ס להערות-שוליים וחוזר חלילה, וללא שיופרע בעינו ע"י תיבות ומשפטים שמקורם בנוסח האחר. גם בכוחה של צורת עריכה נוחה זו, לעודד את הלומד לבחון את שני אופני הנוסח המוצעים לפניו, ולעמוד על החילוקים היוצאים מביניהם, ורבים המה!

כאשר ניגשנו לעבודת עריכת הרש"ס באופן האמור, לא נעלם מידענו כי אי-היצמדות לכת"י מסוים בעריכת הנוסח

צילום כת"י ר"ש סיריליאנו על מסכת ברכות הנמצא באמסטרדם

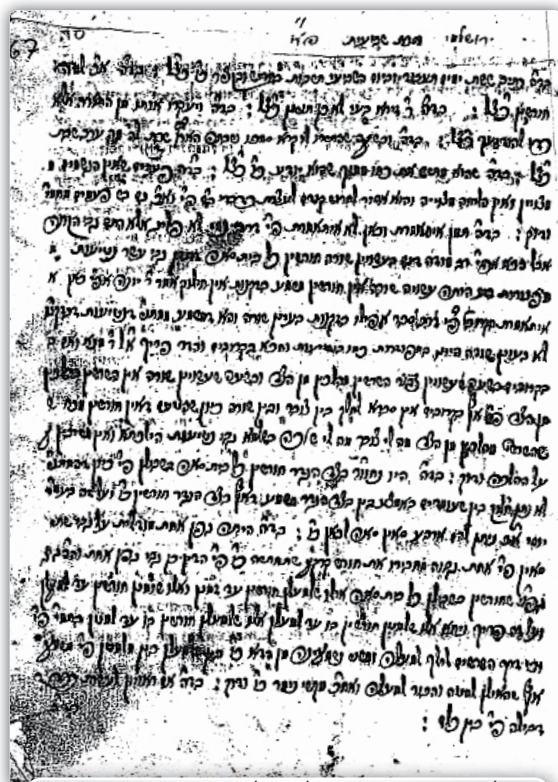
שביעית, תרומות, מעשרות ומעשר-שני וכן הגהות על מסכתות פאה, דמאי ושביעית. "כתב-יד ב" הינו לאמיתו של דבר הרכבה של מספר כתבי-יד שהיו ברשות מדפיסי וילנא^ס. עוד נדפסו שם הגהות הגר"א בהעתקת הרד"ל, "שהעתיק... מעצם כ"ק של הגר"א ז"ל מגיליון הירושלמי שלו ועליהן הערותיו וחידושיו של הרד"ל". הגהות אלו כבר נדפסו קודם לכן בפני-עצמן בקניגסברג תרי"ח. יצוין, כי לפני רבינו הגר"א היה ירושלמי זרעים ממהדורת מהר"א פולדא (אמסטרדם ת"ע) ועליו הגיה הגהותיו בסדר זה^{סא}. לפיכך, הרבה מהגהותיו נוגעות דווקא לנוסח הנדפס במהדורה זו ולא לנוסח מהדורת נצחיה.

במהדורתנו נדפסו הביאורים וההגהות במתכונת מובחרת ומשובחת: נוסח הביאורים וההגהות שבדפוס וילנא הושווה

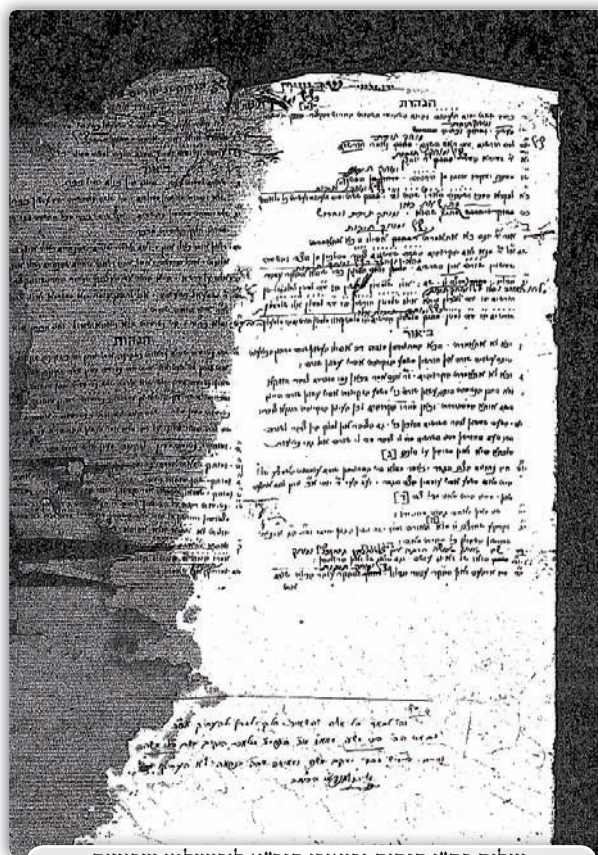
כאשר נתקלנו בשינוי-נוסח שאין בינו לבין הנוסח הקדום כי אם הבדל-סגנון גרידא, הצגנו רק את הנוסח הרהוט מבין השניים בגוף הרש"ס, ללא כל סימן היכר. את הנוסחא האחרת לא הצגנו אף בשולי הגיליון, וזאת מתוך רצון למעט ככל האפשר בציונים והפניות, הקוטעים את רצף הלימוד.

ביאורי הגר"א וההגותיו

בירושלמי זרעים של מהדורת וילנא נדפסו מכת"י שני ביאורים הנושאים את השם **ביאור הגר"א**. את האחד כינו המדפיסים **כתב יד א**, והוא כולל ביאור לכל סדר זרעים, למעט מסכת ברכות, והגהות לכמה מסכתות. כת"י זה נערך ע"י תלמידי הגר"א על יסוד הגהותיו^ט; ואילו את השני כינו **כתב יד ב** והוא כולל ביאורים במסכתות פאה, דמאי,

צילום כת"י ביאור הגר"א על ירושלמי שביעית הנקרא כת"י א'

צילום כת"י הגהות וביאורי הגר"א לירושלמי שביעית

למקורם שבכתב-יד^{סב}, ועי"ז נעקרו מהם שיבושים רבים^{סג}. כמו"כ הוכנסו תיקוני לשון במקומות בהם לשון הסופר

נט. ראה ברשימת ההוספות שבדף השער של מהדורת וילנא. ס. על מקורם של ביאורי הגר"א והגהותיו שנדפסו במהדורת וילנא, ראה: רשימת ההוספות שבדף השער של מהדורה זו; הקדמות לביאור הגר"א שנדפסו אחר מסכת ברכות; ובדברי המעתיק והמדפיסים שנדפסו אחר ביאורי הגר"א למסכת בכורים. יצוין כי המדפיסים לא גילו מקורם של ביאור הגר"א כתב-יד ב למסכת תרומות ושל הגהות הגר"א למסכת בכורים, שנדפסו במהדורת וילנא. סא. כך זה, בו רשומות הגהות הגר"א בעצם כ"ק של הגר"א, נמצא כיום ברשות מכון "מעתיקי השמועה", ועל גביו כתובות עדויותיהם של רבי גרשון ריפס (שהו"ל את ספר "מעשה תורה" מכת"י הגר"א) ושל הרידב"ז, המאשרות את ייחוס כתה"י שבו להגר"א (וראה בהרחבה בקובץ "ישורון", כרך ד [תשרי תשנ"ט] עמ' מג-מח; וב"מוריה", שנה כא, [תשנ"ח] גיליון ז-ט, עמ' כז-כט). סב. כתבי-היד שמורים בספריה בירושלים וסימניהם: 8 733; 24 5893. סג. כך התברר למשל, כי העתקת לשון הירושלמי ב"כתב-יד א" הינה

וראה בהערה^{סו} הבהרת דברים בנוגע לייחוס הביאורים וההגהות הנ"ל לרבינו הגר"א.

חלוקת ההלכות בפירושי "פני משה" ו"חרדים"

כפי שהתבאר בהערה לח, חלוקת המשניות בירושלמי שונה ממהדורה למהדורה, ולפיכך, פרק שנחלק במהדורת ונציה לסך מסוים של הלכות, נחלק במהדורת אמסטרדם ת"ע לפחות מכך, כיון שבמהדורה זו אוחדו כמה משניות להלכה אחת. במהדורות הנפוצות (וכן במהדורתנו) מחולקות ההלכות בד"כ כבדפוס אמסטרדם, אלא שהמדפיסים לא תמיד טרחו להתאים גם את מפרשי הירושלמי לחלוקה זו, וע"כ מצוי ביותר שקטעים תמימים ממפרשי הירושלמי נדפסו שלא במקומם. בעיקר ניתן להבחין בדבר לכל אורכו של פירוש "פני משה", שנסדר במקורו כסדר מהדורת ונציה

אינה נהירה, ועוד תיקונים נחוצים ומועילים. כמו"כ היה לפנינו כת"י חדש של ביאור הגר"א^{סז}, אשר כולל חלקים מביאורי הגר"א שנדפסו כ"כתב-יד א", בתוספת תיבות, שורות ופסקאות החסרות מכתה"י שממנו נדפסו במהדורת וילנא. כמו"כ הוכנסו תיקונים בהגהות הגר"א שבהעתקת ה"רד"ל, ע"פ טופס הירושלמי שעליו רשומות הגהות הגר"א בכ"ק^{סה}.

שנות אליהו: כידוע, מרבה רבינו הגר"א בפירושו על משניות זרעים "שנות אליהו" להביא מדברי הירושלמי ולבארם. לפיכך, ליקטנו מן הפירוש הארוך שב"שנות אליהו" את הפסקאות הדנות בדברי הירושלמי, והיצגו אותן על הדף ללא כל שינויי עריכה, למעט מילות קישור הכרחיות שנדפסו בסוגריים מרובעים.

צילום ביאור הגר"א על ירושלמי שביעית הנקרא כת"י ב"י

העתקה משובשת העלולה להביא את הלמוד שיסבור כי לפניו "הגהות" מהגר"א, בעוד שאין אלו אלא שיבושי המעתיק. ^{סד} כתה"י שמור בספריית ניו-יורק ומספרו 2295. ^{סה} טופס זה לא היה למראה עיני ה"רד"ל, כיוצא מ דבריו שנדפסו ב"עליות אליהו", עלית קיר סימן יא "הגהות ירושלמי סדר זרעים נמצאו ת"י מהעתק כ"י תלמידו (של הגר"א) הרב החסיד מו"ה שלמה ממאהליב". וראה הערה ^{סו}. ^{סז} וכאן צריך למודעי שהן "ביאור הגר"א" לירושלמי זרעים, המכונה כת"י א, הן "הגהות הגר"א" לירושלמי זרעים שנדפסו ע"י ר"ש לוריא בקניגסברג תר"ח (וחזרו ונדפסו במהדורת וילנא), הן "שנות אליהו" על משניות זרעים (נדפס לראשונה בלמברג תקנ"ט) אינם מכתב-יד קדשו של הגר"א ממש, אלא נעתקו ונערכו ע"י תלמידיו (ראה בשער מהדורת וילנא), וכמה פקפוקים וספקות נאמרו במידת הדיוק בה נמסרו הדברים. בנוגע לביאור הגר"א לירושלמי זרעים כת"י א, ראה מש"כ הרי"ד ב"הודעה רבה" שנדפסה בסוף ירושלמי פאה, מהדורת ברדישוב תרנ"ה (והובאו דבריו בספר "לחקר ביאורי הגר"א" עמ' מא. אכן, ראה מש"כ הגר"ח מוואלוז'ין בהקדמתו ל"שנות אליהו"); בנוגע להגהות הגר"א מהדורת קניגסברג, ראה מש"כ ר"ה לוין ב"עליות אליהו", עלית קיר, אות יא, והרי"ד ב"הודעה רבה", שם; בנוגע ל"שנות אליהו", ראה: "עליות אליהו", שם, אות ה; הקדמת בני הגר"א לקונטרס "פירוש על כמה אגדות", וילנא תק"ס; סוף הקדמת "תקלין חדתי" עמ"ס שקלים. (וע"ע במאסף "ישורון" ו [תשנ"ט] עמ' קעג ואילך). וראה לעיל הערה סא.

עוד על דרכנו בההדרת בחיבורים אלו, ראה להלן ב"דבר אל הלומד".

וכך גם נדפס בכל המהדורות, וכן במקומות אחדים בפירוש "חרדים". במהדורתנו התאמנו את החיבורים הנ"ל לחלוקה שבפנים הירושלמי, ודבריהם באים דבר דבור על אופנו^{סז}.

ציונים והערות

עוד עטרנו את הירושלמי ומפרשיו באלפי הערות, ציונים ומראי-מקומות, שמטרתם ליישר המסילה עבור הלומד, ולהסיר כל מעכב מדרך לימודו. מרבית ההערות והציונים נלקטו בדי-עמל ממאות חיבורים בכל מקצועות התורה, אך מקום הניחו לנו להתגדר בתוספת נופך מדילן.

ילקוט תוספות

כאמור לעיל, במהדורתנו יוחסה חשיבות רבה להצגתם של חיבורי מפרשי פשט הירושלמי, על הדף. אי לכך, המליצו לנו גדולי ישראל שליט"א להעתיק חיבורים שעניינם משא-ומתן בדברי הירושלמי, כגון **מראה הפנים, שיירי קרבן, תוס' הרי"ד** וכד', ממקומם הקבוע להם במהדורת וילנא, ולקובעם במדור "ילקוט תוספות", הנדפס אחר כל מסכת במהדורתנו. כמו"כ נדפסו במדור זה **"תוספות מהר"א פולדא"**, וכאמור לעיל, כאשר רבינו הרש"ס בפירושו, מאריך בפלפול שאינו נוגע ישירות לפשט הסוגיא, קבענו ב"ילקוט תוספות" את דבריו במלואם, והותרנו על הדף רק את חלק הפשט שבהם.

קובץ ביאורים

בסוף המסכתות נדפס מדור "קובץ ביאורים", הכולל את הפירושים הנודעים לירושלמי: פירוש "הכותב" על אגדות הירושלמי, "פירוש קצר" ^{עב}, "יפה מראה", "שדה יהושע", "ספר ניר", ו"נועם ירושלמי" – ערוכים מחדש באותיות מאירות עיניים, בהגהה מדוקדקת, בתוספת מראי-מקומות וציונים וככל המבואר לעיל במפרשי הירושלמי שנדפסו על הדף. בכדי לחסוך טרחה מן הלומד נדפסו ארבעת החיבורים זה לצד זה, באופן שביאוריהם לכל עמוד ועמוד מופיעים ע"ג יריעת גיליון אחת.

מסורת הש"ס עין משפט ותורה אור

מפעלם הכביר של רבותינו בעלי המסורה על הירושלמי: רבי יוסף שאול נתנזון ורבי מרדכי זאב איטינגא – הלא הוא החיבור **נר מערבי** הכולל **עין משפט ומסורת הש"ס** – נערך מחדש בדקדקנות ובקפידה, ובס"ד עלה בידינו לתקן אלפי שגיאות דפוס, במראי המקומות. תיקונים אלו תוקנו בפנים החיבורים, ללא אזכור הציון המוטעה.

כבר עמדו גדולים וטובים על הצורך להרחיב את **מסורת הש"ס** לירושלמי, בציונים נוספים למאמרים בירושלמי, בבבלי ובשאר ספרי חז"ל, ועל מידת התועלת שתצמח מכך לביאור הרבה סתומות בירושלמי, ולתיקון גירסאותיו^{סח}. במהדורתנו אכן נתעשר **מסורת הש"ס** באלפי ציונים חדשים, שעמדנו עליהם מתוך עמל רב וחיפוש מדוקדק. ציונים רבים נוספים נלקטו מהחיבורים המופלאים **לולאות**^{סט} שחיבר הגאון רבי מאיר מארים מקוברין זצ"ל בעל ספר ניר על הירושלמי, ו**שער העין**^ע שחיבר רבי מרדכי וויסמאן-חיות זצ"ל. כאשר מופיעה האות ל' בסמוך לציון במסורת הש"ס במהדורתנו אות הוא כי מקור הציון בספר לולאות, ואילו האות ש' מורה כי מקור הציון בשער העין. כל הציונים החדשים ב"מסורת הש"ס" הובאו בסוגריים מרובעים.

גם **בעין משפט** שבמהדורתנו, נוספו ציונים למכביר להלכות רבות שעד כה לא צוין לגביהם מאומה. ציונים חדשים אלו הוקפו גם הם סוגריים מרובעים.

תורה אור התעשר אף הוא במאות ציונים חדשים. כן הגשנו לפני הלומד את המדור "תורה אור השלם" הנדפס בשולי העמוד, ובו מופיעים כל הפסוקים הנזכרים בגוף דברי הגמרא – במלואם ובניקוד מלא.

כידוע, לשון הפסוקים שבתלמוד ירושלמי, באים בו בשינויים רבים מלשונם בכתבי הקודש, וכבר דנו בזה רבוותא קדמאי^{עא}. לפי הוראת גדולי ישראל שליט"א נמנענו מלתקן כל-כי-האי-גוונא בפנים הירושלמי.

סז. במקומות ספורים שונה החלוקה שבמהדורות הנפוצות גם מן החלוקה שבמהדורת אמ"ד. לדבר זה יש השלכה על הלומד, היות ופירוש הרא"פ ערוך כפי מהדורת אמ"ד. במהדורתנו התאמנו את פירוש הרא"פ לחלוקה הנפוצה. סח. עיין בספר "לדוד צבי" עמ' 55-68, שם פרסם הג"ר חיים העליר זצ"ל שבעים דוגמאות לכך. וראה דברי רבי יהושע העשל לזין (בעל "עליות אליהו") בהקדמת ספרו "ציון יהושע", הנקראת "מבשרת ציון", הערה א, ושם גם על אודות חיבורו "הטבת הנרות" שנתחבר לשם כך, אשר לא זכינו לאורו. סט. נדפס לראשונה בוילנא תרכ"ו. ע. נדפס לראשונה בירושלמי מהדורת קראטאשין תרכ"ו. עא. ראה בתשובות הגאונים ליק סו"ס מו. וראה במבוא לירושלמי וילנא הנקרא "חומת ירושלים" שער א הערה יד, וב"הוספות" שנדפסו שם אחר שער יא, אות א. עב. ראה לעיל ציון ה.

ממבחר החיבורים שנספחו למהדורת וילנא, וכן מעשרות חיבורים נוספים, ונכללו במדור **ילקוט מפרשים** כשהם מסודרים לפי סדר דפי הירושלמי של מהדורתנו. במדור זה גם מצאו את מקומן הערותיהם של גדולי ישראל שליט"א, שנמסרו לנו על מנת לפאר בהן את מהדורתנו. כאשר מופיע במפרשי הירושלמי שעל הדף ציון * אות הוא כי ב"לקוט מפרשים" נידונו הדברים ע"י חד מן המפרשים.

ולראשונה מופיע במהדורתנו הגהות והערותיו של הגאון האגדיר המרש"ם מברזאן זצ"ל אשר רשם בגליון הירושלמי שלו על כל המסכתות, וכן הגהותיו של הגאון האדיר רבי אליעזר שמחה רבינוביץ זצ"ל רבה של שדובה ולומז'ה אשר מילא את גליונות הירושלמי שלו על גדותיו עם חידושים וביאורים נפלאים ונעתקו מעצם כתב ידו, באדיבותו של הרב יוסף בוקסבוים שליט"א מנהל מכון ירושלים ותשו"ח ולבנו הרב משה שליט"א.

ילקוט מפרשים

בסוף כרכי הש"ס של מהדורת וילנא נספחו חיבורים אחדים מעוטי הכמות ורבי האיכות, העוסקים בפשט, בהגהה, ובציוני מראי-מקומות, אשר ערכם לא יסולא בפז. מדפיסי וילנא שמרו על ייחודיותו של כל חיבור וחיבור, וקבעו לכל אחד מהם מקום בפני-עצמו.

ברם, סגנון עריכה זה הכביד הכבדת יתר על הלומד, שבבואו לאתר מן הפירושים הללו קטעים הנוגעים לפיסקא מסוימת בתלמודו, היה עליו לעלעל בעשרות דפים, לדלג מחיבור למשנהו, ולשלוף אחד לאחד את הקטעים המבוקשים. אין ספק כי בשל צורת עריכה זו, זימנן טובא אבדה ללומדים טובה הרבה אשר טומנים בחובם מבחר פירושים אלו.

לפיכך, כדרכה של מהדורת עוז והדר לתלמוד בבלי, כך מעשנו בתלמוד ירושלמי. לוקטו החידושים והביאורים

גליונות הירושלמי עם כת"ר רבי אליעזר שמחה רבינוביץ זצ"ל

גליונות הירושלמי עם כת"ר המהרש"ם מברזאן זצ"ל

שיבושים המצויים החל מדפוס ונציה ותוקנו

ע"פ כתה"י

א. בסיומא דמסכת ברכות איתא **בדפוס ונציה ווילנא**: "וכן היה רבי מאיר אומר אין לך אדם בישראל שאין המצות מקיפות אותו. תפילין בראשו ותפילין בזרועו ומזוזה בפתחו **מילה בבשרו** ארבע ציציות בטליתו מקיפין אותו. הוא שדוד אמר שבע ביום הללתיך על משפטי צדקך. וכן הוא אומר חונה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלצם. נכנס למרחץ ראה את עצמו ערום אמר אוי לי שאני ערום מן המצות כיון שהביט במילה שלו התחיל לקלס להקב"ה. למנצח על השמינית מזמור לדוד".

התמיהות במאמר זה עולות מאליהן: א. בפרטן של המצוות המנויות אתה מוצא **שמונה** מצוות, והיאך ניתן לקרוא עליהן את המקרא "**שבע** ביום הללתיך". ב. המשך דברי הירושלמי קשה ג"כ להולמן: דהא כיון דדוד המלך בעצמו כבר קרא על מצוות מילה את המקרא "**שבע** ביום הללתיך", אמאי תו ראה עצמו ערום מן המצוות?

אולם, עיון בכת"י ליידן מגלה כי בדברי רבי מאיר ליתנהו לתיבות "מילה בבשרו" בגוף הירושלמי, אלא הן נוספו בין השיטין ע"י מגיחי ונציה. לאור האמור פשוט שאין מקום להגהתם, וכי הנוסח המקורי הוא האמיתי. וזה שיעור דברי הירושלמי: רבי מאיר לא הביא במניין אלא מצוות "**המקיפות**" אדם בישראל, ולא מצוות מילה שהיא בבשרו, ודווקא על מצוות אלו ניתן לקרוא את הכתוב "חונה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלצם". לפיכך, מצוות מילה אינה בכלל "**שבע** ביום הללתיך" והיא מצווה **שמינית** הרמוזה במזמור "למנצח על השמינית".

ב. במסכת חלה **ממהדורתנו פ"א ה"ד**: "וכן הקנובקות חייבות. ר' יהושע בן לוי [אמר קרמביטס. ר' חנניה בן עגול בשם חזקיה אמר בוקרלטא שלא] תאמר הואיל והוא עתיד להחזירה לסולתה תהא פטורה מן החלה". בדפוס ונציה^{עג} נשמט כל הקטע המוסגר^{עד}, והוא מופיע בכת"י ליידן^{עה}. מדפיסי מהדורת אמסטרדם ת"ע, שהרגישו בקושי שבנוסח ונציה, תיקנו^{עז} כדלהלן: "ר' יהושע בן לוי אמר שלא תאמר הואיל" וכו', ותיקנום הועתק גם למהדורת פיעטרקוב-וילנא (דף ח.), אך כמובן, נמנע מהם להשלים את כל החסר, המצוי רק בכת"י ליידן.

דוגמאות לתיקונים שהוכנסו בירושלמי ומפרשיו

כדי לסבר את אוזן הקורא, נציע בזאת דוגמאות ספורות לשיבושים שנפלו בירושלמי ובמפרשיו, אשר תוקנו במהדורתנו, ועל ידי כך עלה בידינו בס"ד להביא את הדברים אל תכליתם הנרצית:

תיקונים בירושלמי ע"פ דפוס ונציה:

א. במסכת שבת פ"א ה"א נדפס **במהדורתנו ע"פ דפוס ונציה**: "חד יליף לה מן ארון וחורנה יליף לה מן עגלות [ולא ידעינן מאן יליף לה מן ארון ומאן יליף לה מן עגלות]. מסתברא דבית ר' ינאי ילפין לה מן ארון". גם כאן נשמטו ממהדורת וילנא (דף ה.) התיבות המוסגרות, מפאת טעות הדומות.

ב. במסכת יומא פ"א ה"א נדפס **במהדורת ונציה**: "**שמעלה** היא בפרה סילסול היא בפרה", וכ"ה הנכון. אך במהדורת וילנא (דף א.) נשתבש ונדפס "**שמע לה** היא בפרה".

ג. במסכת ר"ה פ"א ה"ג נדפס **במהדורת וילנא** (דף ז.): "והוא ישפוט תבל בצדק ידין לאומים במישרים – הקב"ה דן את ישראל ביום בשעה שהן עסוקין במצוות ואת האומות בלילה בשעה שהן בטילין מן המצוות". והקושיא עולה מאליה! הכיצד נרמזת מידה זו, שיש בה לכאורה נשיאת-פנים לישראל, בפסוק "ידין לאומים **במישרים**". אמנם, בדפוס ונציה הגירסא "...ואת האומות בשעה שהן בטילין מן **העבירות**". ודברי הירושלמי נהירים ומחוורים.

ד. במסכת ראש-השנה פ"ג סוף ה"ו נדפס **במהדורתנו ע"פ דפוס ונציה**: "רבי יעקב בר אחא אמר אבא בר בא שאל לרבי שופר קדוח מהו [אמר ליה כזה תוקעין ביבנה. רבי בא בעי קומי רב שופר קדוח מהו] אמר ליה כזה תוקעין בעייני טב". י"ג התיבות המוסגרות נשמטו מדפוס וילנא (דף יז:) עקב טעות הדומות.

ה. במסכת שבת פ"ו ה"א נדפס **במהדורתנו ע"פ דפוס ונציה**: "משום ר' אליעזר יוצאה אשה בעיר של זהב [ומפריחי יונים פסולין מן העדות]". גם כאן נשמטו התיבות המוסגרות ממהדורת וילנא (דף לד.).

עג. ושם הוא בהלכה ו (דף נז סע"ב). עד. במהדורת ונציה מסתיים העמוד (נז, א) בתיבת "יהושע", ותיבת "תאמר" מופיעה בראש העמוד שאחריו (נח, א). מעניין הדבר כי בשומר הדף שבשולי דף נז ע"א רשם המעתיק את התיבות הנכונות "בן לוי", ואעפ"כ השמיט תיבות אלו (ואת הבאות אחריהן) בראש העמוד שאחריו. עה. ועיין בפירוש ריב"מ ע"מ ס חלה פ"א מ"ה, ובאור זרוע ח"א הלכות חלה סימן ריט. עז. אולי ע"פ דפוס קושטא תכ"ב, ע"ש היטב.

ב. בפירוש הרש"ס עמ"ס שביעית פ"ו ה"א נדפס בכל המהדורות: "...שכבר פירשתי דתרגום ירושלמי של הור ההר דמסעי... טורי אמנוס... אבל הוא הר טריפול שקורים פטרון... וקרויים הור ההר משום שכשאתה הולך לצד טריפול על שפת הים יש הריון אחד של הרים שנכנס בים, דהיינו ביירות, והריון אחר עוד יותר נכנס בים סמוך להגיענו אל טריפול. והור ההר מתורגם בירושלמי תרגום אחר **טראבוס מאנוס**, ובלשון ערב קורין **טראבוס מאנוס** והטעם **דאנטקיא יותר נכנסת בים מטריפולי** ופטרון הוי אמצעי..." נראה בבירור שיש חסרון בסוף דבריו. ואכן, בכתה"י כן הנוסח: "והור ההר מתורגם בירושלמי תרגום אחר **טראבוס מאנוס**, ובלשון ערב קורין **לטריפול טראבוס**. ואנוס בלשון ערב חצי, והטעם **דאנטקיא יותר נכנסת בים מטריפולי** ופטרון הוי אמצעי..." והדברים מאירים ומישרים.

ג. שם, פ"א ה"א נדפס בכל מהדורות הרש"ס: "ששת ימים תעבוד. בפרשת תשא כתיב, ומשמע פשטיה דהאי קרא דבשבת בראשית קאי... **וכתיב בחריש ובקציר תשובות**. כלומר סיפיה דהאי קרא היכי כתיב בחריש ובקציר וכי אינו אסור בשבת אלא חריש וקציר בלבד: **ואם לענין שבתות השנים**. ופירוש ששת ימים שש שנים קאמר כמו יום או יומיים". הדברים תמוהים, שהרי המקרא 'אך אם יום או יומיים יעמוד', האמור גבי מכה עבדו (שמות כא כא) אין משמעותו שנה או שנתיים, אלא יום או יומיים כפשוטם. הר"י דינקלס הרגיש בקושי זה ולכן הגיה 'כמו ימים או עשור', האמור אצל רבקה (בראשית כד נה), ששם פירש"י 'מים - שנה'. אכן, מעיון בכתה"י זכינו להיוודע לגירסא האמיתית ברש"ס, דצ"ל: 'כמו או חודש או ימים', והוא המקרא האמור בפרשת בהעלותך (במדבר ט כא-כב): 'ויש אשר יהיה הענן מערב עד בקר ונעלה הענן בבקר ונסעו או יומם ולילה ונעלה הענן ונסעו: או יומיים או חדש או ימים' וגו'. ופירש"י: 'מים - שנה, כמו ימים תהיה גאולתו'.

ד. במסכת שביעית פ"א ה"ג, תנן: "אחד אילן סרק ואחד אילן מאכל רואין אותן כאלו הן תאנים, אם ראויין לעשות ככר דבילה של ששים מנה באיטלקי חורשין כל בית סאה בשבילן (=עד העצרת), פחות מכאן אין חורשין להן אלא צורכן. היה אחד עושה ככר דבילה ושנים אין עושין או שנים עושין ואחד אינו עושה אין חורשין להן אלא צורכן עד שיהו שלשה". ואמרין עלה בגמרא: "רבי ביבי בשם רבי חנינא ובלבד שלא יפחות מחשבון משולשים" ופירש הרש"ס: "אתא לאשמועינן דלא תימא כיון דתנן פחות מכאן, ואפילו

ג. במסכת שבת מדפוס וניציה ווילנא פ"ז ה"ב (דפ"ו דף נ). איתא: "אך הוא, הרי אלו מיעוטיין שלא לקצור ולא לטחון ולא להרקיד ביום טוב". יש להבין כיצד ניתן למעט ג' מלאכות כאשר לפנינו רק ב' מיעוטיין "אך הוא". אמנם, בכת"י ליידין הנוסח הוא: "אך הוא לבדו, הרי אלו" וכו', ואתי שפיר.

ד. במסכת קידושין ממהדורתנו פ"א ה"ז נדפס ע"פ כת"י ליידין: "איזהו מורא לא יושב במקומו ולא מדבר במקומו ולא סותר את דבריו ולא סותת את דבריו". אכן, מגיה וניציה, שנלאו מלפרש תיבת "סותת" שבכת"י ליידין, הוה פשיטא להו כביעתא בכותחא שכפילות מוטעית לפנייהם, וע"כ העבירו קולמוס על תיבות "ולא סותת את דבריו" (ובאופן מוטעה זה נדפס גם במהדורת ווילנא דף כ.). ברם, ב"מדד" הגדול"ע²³ איתא מפורש: "ולא סותר את דבריו ולא סותת את דבריו". ואין כל פקפוק שדין בפני-עצמו נשנה כאן ע"ה.

ה. במסכת מגילה מדפוס וניציה פ"א ריש ה"ז איתא: "תני במקום שנכנסין קורין אותה (=את המגילה) ב"ד. ר' יוסה בעי אם במקום שנכנסין אל יקראו אותה כל עיקר", וכן נדפס במהדורת ווילנא (פ"א סוף ה"ד, דף ו:).

לכאורה דברי תימה נשנו כאן. דהא אדרבה, הדין נותן שבמקום שנכנסין יקראו המגילה ביום הכניסה ולא ב"ד. ותו, כיצד מתפרשים דברי ר' יוסה שבמקום שנכנסין אל יקראו אותה כל עיקר? (ועיין בקה"ע, שם).

אכן, בכתב-יד ליידין הגירסא "במקום שמסכנין" (מלשון סכנה), ובאופן זה הדברים נכוחים ובהירים (וכן תיקן ה"פני משה" וכתב "זו היא גירסא נכונה שמצאתי"). ואתא המגיה של דפוס וניציה ו"תיקן" "שנכנסין" חלף "שמסכנין", והפסיד כוונת הדברים. גירסא ישרה זו בירושלמי הובאה גם בדברי רבינו הרמב"ן ב"מלחמות", מסכת מגילה דף א ע"ב מדפי הרי"ף. (ועיין ברי"ף, שם).

תיקונים במפרשי הירושלמי

א. בפירוש הרש"ס עמ"ס פאה פ"א ה"א, בין ד"ה "ע"י שהיה ספקה בידו" לד"ה "דו גרם לי" נשמט בדפוסים דיבור שלם, המצוי בכת"י: "ה"ג לעתיד לבוא מתקבצות ובאות כל החיות אצל הנחש. לביישו, ומתביישים מספרי לשון הרע". ע"כ. ואחר ד"ה "דו גרם לי" נשמטו שני דיבורים נוספים המצויים בכת"י: "דורס ואוכל. מיד ואינו מתירא: טורף ואוכל. שמוליק לחוריו ואוכל שם.

עז. פרשת קדושים, יט, ג; ושם יט, לב. עה. ובמשמעות המושג "סותת" ראה בארוכה בספר "שו"ע המקוצר" חלק ה', סימן קסב סעיף ב', הערה י'.

טעות הדומות נשמטה שורה של ט' תיבות בין תיבת "בהן" לתיבת "שטובים".

דוגמאות ספורות אלו אינן אלא כטיפה מים השיבושים הרוגש במרחבי הירושלמי במהדורותיו הנפוצות, אך מתוכן מטיבים אנו לראות את התלאה הרבה אשר מצאה את הירושלמי ומפרשיו, ונמצאנו למדים מה גדולה בשורתה של מהדורתנו, המאירה את עיני הלומד בנוסחאותיה הישרות, המלאות והמקוריות.

אתה הראת לדעת כי מהדורת התלמוד הירושלמי, אשר מגישים אנו היום הזה לפני עם התורה – כליל תפארת היא! כי על-כן, תוכה רצוף מעלות רבות ונכבדות, הן בתוכן הן בצורה. על טובן יתענגו כל חכמי-לב ההוגים בתלמודה של ארץ-ישראל.

דהשלישי אינו עושה דקתני - אינו עושה כלל קאמר, אבל אי עושה קצת חורשין לו בשבילו כל בית סאה, ואשמועינן השתא דצריך השלישי שלא יפחות מחשבון משולשין" וכו'.
ודבריו אינם מחוורים, דהיאך משמע מלשון המשנה "פחות מכאן אין חורשין" וכו', דמיירי דהשלישי אינו עושה כלל? אכן, במהדורתנו כך היא הרצאת הדברים, ע"פ נוסח כתה"י: "אתא לאשמועינן דלא תימא דהשלישי אינו עושה דקתני - אינו עושה כלל קאמר", ואתי שפיר היטב.

ה. בפירוש "חרדים" מסכת ברכות פ"א ה"ה (דפ"ו דף י.) בין ד"ה 'ולא הוי ממחי' לד"ה 'ברכות תענית ציבור' נשמט דיבור שלם של ט"ז תיבות.

ו. שם פ"ג ה"א (דפ"ו דף כג.) בא"ד 'שאל לר' יוסא' נדפס לפנינו: "דר' אחא פשיטא ליה אין דבר הלכה למעשה" – נשמטה שורה של י"ב תיבות בין תיבת "דבר" לתיבת "הלכה".

ז. שם פ"ו ה"א (דפ"ו דף מג.) בא"ד 'זית ע"י שדרכו' נדפס לפנינו: "כתומי וככרתי וכיוצא בהן שטובים יותר" – עקב

לא להפצה

ג

הירושלמי לעומת הבבלי

הרביעי לאמוראים, בידי מלכות רומי הרשעה שרדפה בזעם אפה את חכמי-התורה שבארץ-ישראל, והכריטה באכזריות את מבצרי התורה שנותרו בה לפליטה לאחר חורבן בית שני, וכפי שכתוב באיגרת רב שרירא גאון, דבימי אביי ורבא "נפיש שמדא בארץ-ישראל ואימעטא הוראה תמן, ונחית מאן דהוה תמן לבבל כגון רבין ורב דימי"^פ. וכיוון שבאו חכמי ארץ-ישראל בבבל, נעשו חטיבה אחת עם רבותינו אמוראי בבבל, ובשבתם יחד "הרבו המשא והמתן"^{פא}, וביררו מסקנות הדברים, ואת הכל שיקעו בתלמוד הבבלי שהנחילו לדורות.

ודין גרמא ליה לתלמודה של בבבל, אשר נחתם שני דורות אחר התלמוד הירושלמי, שיטול את משפט הבכורה ועל פיו

כידוע, סדר עריכתם ומסירתם של התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי לא דמו אהדדי, שהרי התלמוד הבבלי משך שנות דור היה הולך ונצרף, הולך ומתלבן ע"י רבותינו הקדושים אמוראי בבל – החל מימות רב ושמואל, ועד לימות רבינא ורב אשי שחתמוהו בחותם מלכותם, והנחילוהו לדורות בזיו תוארו, בקומתו ובצביונו^{עט}. ובימים הרבים ההם ידעה גולת ישראל בבבל שנות שלווה והשקט (עיין מנחות קי. ובפירש"י שם), והיה סיפק ביד החכמים לשנות פרקם מתוך צילותא דשמעתא, ולכוון את היכל קדשו של התלמוד הבבלי ביתובי דעתא. ואף כאשר עמדו עליהם מציקים ונוגשים – כלה לא עשו ותקומה היתה להם. לעומת זה, מלאכת עריכת התלמוד הירושלמי נגדעה בעיצומה, בדור

עט. ואף רבנן סבוראי שעמדו אחר רבינא ורב אשי הוסיפו לשכלל בסידור התלמוד ועריכתו – ראה: פירוש המשניות להרמב"ם זבים פ"ד מ"ו וריטב"א קידושין דף ג. וב"מ דף ג. פ. וראה בהרחבה, על אודות מאורעות התקופה ההיא והשפעתם על סידור הירושלמי, בספר "דורות הראשונים" להג"ר יצחק אייזיק הלוי ח"ג פרקים כ-כא, וב"חומת ירושלים" (הנדפס בראש הירושלמי מהדורת וילנא) שער ג. פא. שו"ת הרשב"ש סימן רנ"א, וז"ל שם: "...שהתלמוד הבבלי נחתם אחר הירושלמי בכמו מאה שנה, שר' יוחנן חתם הירושלמי ורבינא ורב אשי שהיו

ואילו בתלמוד הירושלמי שמיעטו לעסוק בו³ לא חלו ידיהם הטהורות להגיהו מאופל השיבושים שפשטו בו. וכבר החווה על-זה רבינו הרשב"א בתשובתו^{3א} "וכבר ידעת שרבו השיבושים בנוסחאות הירושלמי, והסיבה הגדולה למיעוט השגחת הלומדים בו, ואין עומדין עליו רק אחד בדור"^{3ב}.

ואם הביא "מיעוט השגחת הלומדים" לריבוי השיבושים המצויים בירושלמי, באו שיבושים אלו והביאו את "מיעוט השגחת הלומדים" לידי מיעוט אחר מיעוט, כיון שהגרסאות העמומות שנקרו על כל צעד ושעל בדרכם של הלומדים עינו כוח עיונם וריפו את ידיהם מלעסוק בו, בירושלמי. נצרך לזה את העדרה של דרך כבושה בפירוש הירושלמי, עליו לא זכינו לפירוש מוסמך מאת רבותינו הראשונים שילוהו את ההוגה בצעדו בישימון הסוגיות וכפי שזכינו בבבלי לפירושי רש"י, רבינו חננאל רבינו גרשום וכו'^{3ג}; ועוד בה שלישיה הלא הוא "לישנא קלילא" (ב"ק ו: דנקט תנא ירושלמי, המשופעת בקיצורים וברמיזות, ושפתו הבלולה מלשונות ארמית וסורסית (עיין רש"י סוטה מט: ותוס' ב"ק פג. בד"ה לשון סורסי)^{3ד} – כל אלו חברו יחדיו, והקיפוהו לירושלמי חומה גבוהה דלתיים ובריה ועבדו ליה שלא יהיו ידיים ממשמשות בו. וכה היתה טובתו של הירושלמי עזובה עד כי קראו עליו בדרך צחות "לא האמינו כל מלכי ארץ כי יבוא אוהב אל ירושלים, הלעוטה בפי אריות כמו שחליים"^{3ה}. ורבי מאיר

ישיק כל דבר בפסקה של הלכה וכמו שכתב רבינו האי גאון: "ומילתא דפסיקא בתלמוד דילנא לא סמכינן בה על תלמודא דבני ארץ ישראל הואיל ושנים רבות איפסיקא הוראה מתמן בשמאדא והכא הוא דאיתבררי מסקני"^{3ב}. ועוד מצינו לו שכתב^{3ג} "אבל מה שמצינו שחולק (הירושלמי) על תלמודנו נעזבנו... וודאי ארץ-ישראל נתקדשה מכל הארצות... אבל בימי רב אשי ורבינא היה שלום בבבל ונפיש שמדא בארץ ישראל...^{3ד} ונחית מאן דהוה תמן לבבל...^{3ד} וכולהו נחותי דנחתין הכא רובן חכימי דארעא דישראל... וודאי אורא דארץ ישראל מחכים ואמרו^{3ה}: 'ולציון יאמר איש ואיש יולד שם – חד מינייהו כתרי מינן', והנו נמי (כלומר בני א"י) היו התם ונפיק מינייהו תלמודינו לכך עדיפא מתלמוד א"י^{3ו}, ותו קמיייהו היו תלמוד א"י וידעו טעמי דקדמאי, והיכא דלא ניחא להו נאדי מטעמא דקמיייהו^{3ז}, וכללא הוא דהלכה כבתראי"^{3ח}.

עובדה זו, שהתלמוד הירושלמי נדחה מפני התלמוד הבבלי בהכרעת ההלכות, היתה הגורם העיקרי למיעוט העסק בו ומיעוט העסק בו היה הגורם העיקרי לספקות העצומים הקיימים בקביעת גירסת הירושלמי^{3ט}, שהרי פעלם הגדול של רבנן סבוראי וגאוני בבל, ואחריהם גדולי הראשונים, שיגעו לצרף נוסחאות התלמוד ע"פ קבלתם הנאמנה, נתייחד רק לתלמוד הבבלי אותו השיתו עטרה לראשם,

סוף אמוראים, כדאיתא בפרק השוכר את הפועלים (ב"מ דף פו.) סתמו הבבלי, ויש ביניהם ובין ר' יוחנן כמו מאה שנה, ובאותן מאה שנה נגלו הרבה טעמים לחכמי בבל והרבו המשא והמתן בבבל". [ובנידון זמן חיתום הירושלמי, ומי סידרו – ראה: הקדמת הרמב"ם למשנה תורה; סדר הקבלה להראב"ד; ספר כריתות, ימות עולם, שער שני אות ג ובהערות עיטור סופרים אות נה; כפתור ופרח, דפוס ברלין, פט"ז ס"א ע"א; "שם הגדולים" מערכת ספרים, י. סה.]. פב. תשובות הגאונים מתוך הגניזה (אסף) עמ' 6-125. פג. בתשובתו המובאת בספר "האשכול" (אויערבאך) חלק ב, הלכות ספר-תורה, עמ' 49. פד. המשך דבריו שווה לדברי רב שרירא שהובאו לעיל. פה. כתובות עה. פו. עיין בשו"ת מהרי"ק סימן פד, ובשו"ת חתם-סופר חיו"ד סו"ס רלג. פז. קביעה זו, שתלמוד ירושלמי היה לפני רבותינו אמוראי בבל ולפיכך שייך בזה הכלל דהלכתא כבתראי, נשנתה גם בדברי רבותינו הראשונים. ראה: רי"ף ורא"ש סוף עירובין; שיטמ"ק ב"מ דף יב: בשם רבינו יהונתן מלונלי; מגדל עוז על הרמב"ם, הלכות שופר פ"א ה"ה. וראה מה שדן בעניין זה בהקדמת "תוספת ירושלים" (וילנא תרל"א) ובספר "דורות הראשונים" ח"ג פ"ז. פח. וראה מה שדן בכלל ד"הלכתא כבתראי" בנוגע למעמד הבבלי כלפי הירושלמי, בקונטרס "דברי סופרים" להגרא"ב וסרמן הי"ד, סימן ב אות ט. פט. ראה בתוספות יבמות כד. בד"ה מר סבר: "והרבה דברים יש בירושלמי שצריך להפכם". ובשו"ת "חות יאיר" סימן נג כתב: "אין לסמוך כלל על נוסחאות ירושלמי שבידינו... שהנוסחאות מרובים ומופלים בטעות חסר יתר וחילוף וסירוס" וכו'. ובשו"ת "בית אפרים" אה"ע סימן מב: "דגמרא ירושלמי נשתבשה בימי הקדמונים... ומכ"ש הגמרא ירושלמית שבידינו, שרוב דברים מהופכין ומשובשין ע"י טעות סופרים". וראה גם בהשגת הראב"ד הל' מעשר שני פ"א ה"י וב"אור זרוע" ח"א סימן תשנ"ד, וראה לעיל בפנים תחת הכותרת "נוסח הירושלמי" עדותו של סופר כת"י ליידין. ועיין בהקדמת "פאת השלחן" שכתב, דחרם ר"ת שלא להגיה הספרים מסברא, קאי אתלמוד בבלי דוקא ולא אתלמוד ירושלמי שנשתבשו גירסאותיו. צ. ועד סמוך לסוף תקופת הגאונים, אף לא נזכר כלל התלמוד הירושלמי (בשמו) בתשובותיהם של רבותינו הגאונים. צא. תשובות המיוחסות, ריש סימן צו. צב. וכ"כ הר"ש סיריליא בהקדמת פירושו: "הנה הראב"ד ז"ל... כתב כי אין התוספתא והירושלמי מתוקנים אצלנו... כ"ש וק"ו אנחנו... כי מפני מיעוט רגילות הסדר נתמלאו הספרים שיבושים". צג. אמנם, רבינו המאירי (בסוף פתיחתו למסכת אבות) מוסר על פירוש שחיבר רבי יצחק הכהן מנרבונה, תלמיד הראב"ד, לשלושה סדרים מן הירושלמי; וכן ידוע על פירוש רבינו יהודה בר יקר, רבו של הרמב"ן, לירושלמי (ראה: "פירוש התפילות והברכות" לרבינו יהודה בר יקר, ירושלים תשל"ט, ח"ב עמ' כה; שו"ת הרשב"א ח"א סימן תקכג, ושם מכתירו: "אב למקרא ולפירושו" של הירושלמי; "מגן אבות" לרשב"ץ פ"ד מ"א), אף לא זכינו לאורם של פירושים אלו. כמו"כ העיד הרמב"ם על עצמו שחיבר "הלכות הירושלמי" על דרך שחיבר הרי"ף על הבבלי (ראה ע"כ להלן בפרק "גודל התועלת שבלימוד הירושלמי", אות ג). צד. בטעם שנכתב הירושלמי בלשון סורסית ראה: "זהרי יעבץ" לרבי יעקב עמדין, עמ' כקג; "תחילת חכמה" לרבי יעקב ישראל חאגיז [בסוף "ספר הכריתות", וארשה תרמ"ה] דף לט ע"א, ובקונטרס "תוספת טובה" (נדפס בקובץ "בית אהרן וישראל" שנה יח גיליון ב, עמ' יז) כלל ט; "כרם יהושע" להגר"י כהן עמ' פז, ובהסכמת האדמו"ר בעל "פני מנחם" שבראש הספר; "דברי תלמוד" להגרא"א קאפלמן, ח"א, עמ' כז-כח. צה. בעל "קרנן העדה" בהקדמה שלישיית לפירושו. וראה בהקדמת "עלי תמר" שכתב: "ולפי דרכו היה צריך להיות המליצה ע"ד הפסוק באיכה (ד, יב): 'לא האמינו כל

ופוק חזי, מסכת אחת מן התלמוד הירושלמי, היא מסכת שקלים, נספחה מימות רבותינו הגאונים אל התלמוד הבבלי^{קב}, ולפיכך נקבע העיון בה באוהלי תורה וזכתה היא למה שלא זכו שאר מסכתות הירושלמי, שנתעטרה בפירושים רבים מאת רבותינו הראשונים^{קג} אשר מנחים את הלומד בה בדרך מישור; ומאידך גיסא: מסכת אחת מן התלמוד הבבלי נמנעו מלעסוק בה כמה דורות בתקופת הגאונים, היא מסכת נדרים^{קד}, ואירע לה מה שאירע למסכתות הירושלמי, שנשתבשו גירסאותיה, וכמ"ש המאירי^{קה} "שאין לשונות שבה מדוקדקים בה כל כך כשאר לשונות שבתלמוד"^{קי}. וכמו-כן חסרנו בה מחיבורי הראשונים כדוגמת הרי"ף^{קי} שהוא בנוי על קבלת הגאונים^{קיב}. (וי"א שאף רש"י לא פירש מסכת זו מטעם זה.)

מארים בעל "ספר ניר" בגשתו לפרש את הירושלמי, קרא לעומתו: "ירושלים הרים סביב לה, הרים גבוהים ותלולים, מצוקי סלעים, ברמיזות לשונותיה הקצרות בשיבוש וחילוף גירסותיה, בהשתרבות לשון יתר מסוגיא לסוגיא"^{קיג}. ואכן, במשך כל הדורות שחלפו מאז חתימת התלמוד, לא מצינו כי-אם יחידי סגולה דהוו נהירין להו שבילי הירושלמי^{קיד}, ופעמים אף אירע "שרבותינו הראשונים ז"ל לא ראו דברי התלמוד הירושלמי"^{קיד}, "כי כתב-יד הירושלמי לא היה מצוי ונמצא רק אצל יחידים"^{קיד}, ולכן מצינו שכאשר הזכירו בחיבוריהם מימרא מן הירושלמי, מסרו לאלתר המקור שממנו נגלו להם דברי ירושלמי אלו^{קיד}. ואמנם, לעומת עשרות רבות של-כתבי-יד לתלמוד בבלי הידועים כיום, הרי לתלמוד ירושלמי ידועים רק שלשה כת"י, ותו לא^{קיד}.

ד

גודל התועלת שבלימוד הירושלמי

מצינו שנחלקו עליו בבבלי, וכן כל הנמצא בירושלמי בדרך ביאור ופירוש, סומכים אנו עליו.

זה לשונו של רבינו האי גאון בתשובתו המובאת בספר "האשכול"^{קיט} "כל מה שמצינו בתלמוד ארץ-ישראל ואין חולק עליו בתלמודנו, או שנותן טעם יפה לדבריו נאחזנו ונסמך עליו, דלא גרע מפירושי הראשונים"^{קי}. וכפל הדברים בתשובה אחרית^{קיב} "...והא מילתא... אף-על-גב

אכן, על אף כל האמור, לכשנעיין בדברי רבנן קדמאי ובתראי, נשכיל לדעת כמה רווח ויתרון מזומנים לבאי שעריו של התלמוד הירושלמי, וניווכח מה נכבד מעמדו של התלמוד הירושלמי, הן לעניין פסק והן לעניין פירוש סוגיות הבבלי.

(א) נפתח בהאי כללא רבא הנקוט בידינו מפי רבותינו הגאונים והראשונים, כי כל עניין שהוכרע בירושלמי ולא

מלכי ארץ כי יבוא שר ואוהב בשערי ירושלים". צו. הקדמה ראשונה לספר ניר. צו. צא וראה עד היכן הגיעו הדברים: כשפנה הריצב"א בעל התוספות לאחיו הר"ש משאנץ ובקשו: "מורי אחי תפרש לי מה רוצה הירושלמי לומר ... קרא הר"ש לעומתו בתמיהה: "מה לך אצל הירושלמי, ושלי הוא. ועתה הפירוש כן הוא ... (הובא במבוא לתוספות הרשב"א משאנץ עמ"ס פסחים, ירושלים תשט"ז). צח. לשון החזו"א, או"ח סימן יג. צט. לשונו באגרותיו ח"ג ס"ס קעח. וה"חתם סופר" בהסכמתו לחיבור "נר מערב" על הירושלמי, כתב: "אפי' לראשונים לא היה שכיחא (הירושלמי) גבייהו, ואילו כן, לא הניח רבינו חננאל ורש"י מלפרשו". ק. ראה לדוגמא דברי רש"י לשבת דף צב. "בשם רבינו יצחק בר יהודה מצאתי שאמור בשם רב האי שמפורש בהש"ס ירושלמי" ... (וראה ב"מנוחת שלום" ח"ד סימנים ה-ו, שדן בארוכה אם היה הירושלמי מצוי אצל רש"י ורבותינו בעלי התוספות). קא. ראה לעיל תחת הכותרת: "שינויי נוסחאות". קב. בטעם הדבר שצירפה אל הבבלי ראה מש"כ במבוא לפירוש ריב"ן עמ"ס פסחים, עמ' 23. וראה מש"כ בזה האדמו"ר בעל "פני מנחם" מגור זצ"ל בהסכמתו למסכת שקלים המלוקטת מסוגיות הבבלי, שהדפיס הרה"צ רבי צבי אלימלך פאנעט, בני-ברק תשנ"ג. אכן, מסכת הוריות מתלמוד ירושלמי צורפה לבבלי לראשונה ע"י המדפיסים בונציה רפ"א, ומטעם שכתבו בשער מסכת הוריות מתלמוד בבלי: "ותוספות לא נמצאו אתנו ממסכתא זו, ולכן הוספנו גמרא דבני מערבא, מה שלא נעשה במסכתות הנדפסים עד הנה". קג. כפירוש רבינו המאירי, ופירושי רבינו משולם ורבינו שמואל ב"ר שניאור שנדפסו בני-יורק תשי"ד. כן רבינו הראב"ד כתב פירוש עמ"ס זו. וראה ב"אהבת ציון וירושלים" ריש שקלים. קד. ראה מש"כ הרמב"ן בסוף הלכות נדרים שלו. וראה בעניין זה באורך בהקדמה ל"אוצר הגאונים" עמ"ס נדרים. ועוד ראה מש"כ בהקדמת "תומת ישרים" לרבי בנימין מוטאל (ונציה שפ"ב). קה. נדרים ט: קו. וכ"כ הרא"ש בפירושו לנדרים דף ב: "לשון נדרים משונה"; ושם דף טז. "גירסת נדרים משונה". קז. ראה ב"יד שאול" להגרי"ש נתנזון, סימן רל ס"ק א: "שהרי"ף באמת לא חיבר על הלכות נדרים מטעם שכתב הרמב"ן סוף נדרים דמשני מר רב יהודאי לא נשנית סדר נדרים בשיבה" (ו"הרי"ף" למסכת נדרים שנדפס לראשונה במהדורת פרשבורג תקצ"ו, ומאז בכל ספרי הרי"ף, כבר נתברר בראיות שלא יצא חיבור זה מתחת ידו של רבינו – ראה ב"יד שאול" שם, וב"מנוחת שלום" ח"ה סימן יא). קח. ים של שלמה ליבמות פרק טו סימן יג. קט. מהדורת רצ"ב אויערבאך, חלק ב, הלכות ספר-תורה, עמ' 49. קי. היינו הגאונים הראשונים. והשווה לדברי הרשב"א בתשובתו (הובא בב"י י"ד סימן קצג): "ונאמן עלי הירושלמי לגלות פירוש אחד מסותם כאחד מן המפרשים". אכן, יש שכתבו דהא דסמכין אירושלמי כל-היכא דלא פליג אבבלי, היינו רק כאשר הכריע הירושלמי בעניין שלא נידון כלל בבבלי, אז נקטינן כירושלמי, אך כאשר נידון הדבר בבבלי ולא הוכרע, לא אזלינן בתר הכרעת הירושלמי – ראה: "יד מלאכי" כללי שני התלמודים אות ד. ובאופן זה ביאר בספר "דורות הראשונים" ח"ג פ"ז את דברי רבינו יהונתן (הובא בשיטמ"ק לב"מ דף יב:) שכתב: "דאזות רבנן בתראי שסידרו לנו התלמוד הבבלי הביאו בו אותן סברות שהן כהלכה הנאמרות בתלמוד ירושלמי... ומה שראו שהוא שלא כהלכה הניחו אותו בתלמוד ירושלמי" דהיינו, שכל עניין הנידון בבבלי ללא שנזכר בו סברת הירושלמי בהאי עניינא, אות הוא "שהוא שלא כהלכה". קיא. תשובות הגאונים מכת"י שבגנזי קמברידג', סימן כד; זכרון לראשונים וגם לאחרונים ח"א עמ' 228.

אלא כיון דבההיא מילתא לא פסק הבבלי כרבא והירושלמי הכריע כאבוי, עבדינן כירושלמי. וכע"ז כתב בעל כנסת הגדולה^{קכג} "אע"ג דמשנת רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי, אם מהירושלמי מוכח דלית הלכתא כוותיה, אין הלכה כמותו... וכ"ש כשהירושלמי פוסק בפירוש דלא כרבא".

אף כשנחלק הבבלי עם הירושלמי, אולם מחלוקתם אינה להדיא, וכגון דבבבלי אמרו טעמא דהלכתא ובירושלמי נתנו טעם אחר ואיכא נפק"מ לדינא בין הטעמים, כתבו הפוסקים^{קכד} דראוי לחוש לדין היוצא מטעמו של הירושלמי.

ג) ולכשנתבונן ניווכח כי אכן הלכות פסוקות למאות מקורן מן הירושלמי, ולא רק בהלכות התלויות בארץ, בהן מלכות הירושלמי מושלת בכיפה, הדברים אמורים, אלא גם בכל שאר מקצועות התורה יוצאת הוראה לישראל מן הירושלמי^{קכה}. ואכן, הרגיל בספר בית-יוסף, עליו נוסדו פסקי השו"ע, יודע וְעַד כמה מרבה מרן להסתמך על הירושלמי הן בסברותיו הן בפסקיו. והחפץ לעמוד מקרוב על חלקו הכביר של הירושלמי בקביעת ההלכה, כדאי הדבר שיעיין בחיבור קרית מלך^{קכו} המראה מקורותיהן של הרבה הלכות ברמב"ם, שנושאי-כליו לא ציינו להם, ויתוודע למספר העצום של ההלכות הפסוקות אשר מחצבתן בתלמוד הירושלמי; וכן בספר תוספת ירושלים^{קכז}, בו נקבצו על סדר השו"ע הלכות רבות היוצאות מן הירושלמי (והתוספתא) אשר לא נמצא להן סתירה בתלמוד בבלי, "ויש בהן כמה הלכות הנצרכין למעשה"^{קכח}. בחיבור זה גם הפליא הרב המחבר להוכיח, כי מחלוקות עצומות שנפלו בין הפוסקים, ניתנות להכרעה ע"פ דברי הירושלמי, ועל כגון דא כתב בספר חרדים^{קכט} בשם

דלא מיפרשא בגמרא וקבלה היא בידנא כבר מיפרשא בתלמוד ארץ ישראל... וכי הא מילתא דאיתה בידנא מעשים בכל יום דמיסתייעא מן תלמוד דארץ ישראל דסמכא הוא. ועוד מצינו לו בתשובה לרב נחשון בר ברכיה^{קכ"ב} "ודאי לגלויי מלתא דמסתמא הכא (=בבבלי) או דלא מפרשא הכא ולא מכחשא נמי סמכינן עלה (=על הירושלמי), אי נמי מילתא דפירושא".

והחזיקו בדעה זו גם רבותינו הראשונים בעל הלכות גדולות^{קכ"ג}, הר"י מיגאש^{קכ"ד}, הרמב"ם^{קכ"ט}, הרא"ש^{קל"ט}, הריטב"א^{קל"ז}, הנימוקי-יוסף^{קל"ח}, ועוד חבל פוסקים^{ק"ט}.

ב) ולא זו אף זו סבירא להו להרבה פוסקים, דכל היכא דמחלוקת או איבעיא בבבלי ופשיטותא בירושלמי, נקטינן להלכתא כדברי הירושלמי^{קכ}.

ורבינו בעל העיטור בחיבורו מאה שערים על הרי"ף^{קכ"א}, אחר שחיווה גם הוא דעתו הרמה לילך בתר הירושלמי כל היכא דמחלוקת בבבלי ופשיטותא בירושלמי, קרא אחר הירושלמי ואמר "ואין לן גאון ושיבה גדולה ממנו".

ויש מרבותינו שכתבו, דבכל גווני דאיכא מחלוקת בבבלי ופשיטותא בירושלמי, יש להכריע כדברי הירושלמי, ואפילו נגד כללי הפסק המסורים בידינו. כן כתב רבינו שלמה אלגאזי בחיבורו הליכות אלי^{קכ"ב}, וז"ל "הכרעת הירושלמי מזכירי היכא דפליגי בבבלי, בדרך משל אב"י ורבא ולא נפסקה הלכה בבבלי ונפסקה בירושלמי כאב"י, לא אמרינן דפליגי הירושלמי אבבלי, דבבבלי נקטינן בכל מקום אב"י ורבא הלכה כרבא, דהוה ליה כאילו פסק הבבלי בפירוש כרבא,

ק"ב. תשובות הגאונים ליק סימן מו. ק"ג. וכמ"ש רבינו תם בספר הישר, חלק התשובות, ברלין תרנ"ח, סימן קא: "ידוע תדע כי יש בהלכות גדולות הרבה מתלמוד ירושלמי ומבריייתות במקום שאינו סותר התלמוד שלנו". ועי"ש שצ"י דוגמאות מספר. ק"ד. בתשובותיו סימן פא: "שאין לנו לדחות מהירושלמי אלא דבר שבא הפכו בבבלי, אבל דבר שלא בא הפכו בבבלי אין לנו לדחותו, אבל נסמך עליו ונדון בו". ק"ט. בתשובותיו (הוצאת פריימן) סימן נד: "הך דאמרינן בירושלמי... יראה לי שראוי לסמוך על זה, שהרי לא חלק על דברי הבבלי אלא פירש הדבר". ק"ט. בפסקיו לב"מ פ"א סוף סימן לד: "וכיון שאין ראיה דפליג גמרא דידן אירושלמי, עבדינן כגמרת הירושלמי". ק"ז. בתשובותיו סימן רח: "שאע"פ שלא נזכר בתלמוד שלנו אין בכך כלום, כי לעולם אנו סומכין על הירושלמי כשאנו חולק על גמרא שלנו, ואנו מפרשין ופוסקין דברי התלמוד שלנו על פיהם". ק"ח. בפירושו על הרי"ף ליבמות פרק ח, דף כד: מדפי הרי"ף: "ואומר רבינו יצחק ז"ל שעל הירושלמי סמכינן בהא שלא פירשו בגמרא שלנו". ק"ט. ראה ביד מלאכי, כללי שני התלמודים, אות ד, ובפחד יצחק ערך גמרא (דף סט ע"א). אכן, לעומת דבריהם, ראה: שו"ת הרשב"א ח"א סימן לה; חידושי הרשב"א גיטין כא: (וראה מש"כ על דבריו בפרי חדש הלכות גיטין סימן קכד ס"ק יז); חידושי הריטב"א ריש פרק ה דכתובות; בית יוסף או"ח סוף סימן נט וריש סימן קכו; שו"ת רדב"ז ח"ד סימן כג. וראה מש"כ על שיטתם ב"קרבן נתנאל" מו"ק פ"א סימן כב, אותיות ע-פ. קכ. ראה: ספר העיטור ח"א דף עא ע"א; אור זרוע ח"א, שו"ת סימן תשס-תשסא; חידושי הרשב"א כתובות סט ע"א; רא"ש כתובות פ"ו סימן יז; ר"ן קדושין לג; ש"ך יו"ד סימן קמה ס"ק א; יד מלאכי, כללי שני התלמודים, אות ט; שדי חמד ח"א, חלק הכללים, מערכת ב אות צ. ועיין עוד: ראב"ה ברכות עמ' 119; ריטב"א כתובות, שם; עין זוכר לחיד"א מערכת הבי"ת אות יא; ובשו"ת הסבא קדישא (אלפאנדרי) ח"א, יו"ד סימן כב. קכא. כתובות דף ל ע"ב מדה"ר. קכב. כללי הה"א, רעג. קכג. בכללי התלמוד אות טו. קכד. שו"ת אהלי תם (שבספר תומת ישרים) סימן עב, הובא בכללי התלמוד לבעל כנה"ג אות סח. קכה. ראה במבוא לספר "שיטה מקובצת על תלמוד ירושלמי" עמ"ס ברכות, ניו-יורק תשמ"ו, שצ"י דוגמאות רבות. קכו. להגר"ח קנייבסקי שליט"א, בני-ברק תשמ"ג. קכז. לרבי ישראל איסרלין מוילנא, וילנא תרל"א. קכח. לשון המחבר בשער הספר. קכט. פ"ב מהלכות התלויות בארץ, אות יד. דברי הרשב"א הללו הובאו גם במדרש תלפיות, ענף כללים.

הרחיב להם ה' בארץ אבותיהם ובאה לחלקם נחלת שדה וחרם, נזקקו לרב ומורה שיוורה להם מקצוע גדול זה של ההלכות התלויות בארץ. ולפיכך, פנו לתור את סדר זרעים מן הירושלמי בתקווה כי יפיקו ממנו כדי סיפוקם; והיה בקרבם אל הירושלמי, והנה לפניו "מדבר שמם, ספר לא עבר בו איש ולא ישב אדם שם להאיר לנו, אלא החכמה מתה במיתתן של ראשונים" קל"ה, וילאו מלמזוא בו אוות נפשם. לפיכך, כצו השעה, נחלצו חכמי אותו הדור בני גולת ספרד, ליישר בערבה המסילה – לפענח צפונות הירושלמי, לפרש סתומותיו ולצרף נוסחאותיו; ובמעשיהם הגדולים פתחו לנו השער לבקר בהיכל הירושלמי ולחזות בנועם דברותיו.

הפירוש הקדום ביותר הנמצא בידינו על הירושלמי הוא פירושו המופלא של רבינו שלמה סיריליאנו – הרש"ס – ממגורשי ספרד קל"ט, על ירושלמי זרעים ומסכת שקלים קמ'. בהקדמתו כותב הרש"ס על כורח השעה שהעיר את לבו לגשת לחיבור הפירוש, ועל המעכבים שניצבו בפניו בגשתו להוציא-אל-הפועל את מפעלו הכביר: "וראיתי כי צריך האדם הדר בארץ-ישראל לשמור המצוות התלויות בה, וראיתי כי נמנע הוא בשמירת מצוותיה אלא אם כן יהא רגיל בלימודם. ובפרט במצוות סדר זרעים התלויים בה... ובחפשי המצווה הזאת כדי שתתקיים בידי ראיתי שגדולה היא עלי וכמעט נמנעתי, כי המסכתות הללו אין בהם פירוש כלל. ואפי' הגמרות עצמן אינן נמצאות מדויקות אלא כולם מלאים שיבושים ועוד לא מצאתי בדורי חכם בקי בירושלמי... והנה מצאתי העניין הזה כמו שאמר הנביא ע"ה (ישעיה נט') 'נגששה כעורים קיר וכאין עינים נגששה כשלנו בצהרים כנשף' וגו', אין ספרים ואין סופרים... כי הנה בשאלוניקי עיר גדולה של חכמים ושל סופרים... לא מצאתי בה כי אם ספר אחד ישן... והיה גם הוא מלא שבושים... אבל תאוותי וחשקי הבעיר את לבי באש התורה... ויאמר לי לבי קום ועשה פירוש לסדר זרעים... לא תירא ולא תחת."

מלבד פירוש הרש"ס, התחברו ע"י חכמי הספרדים באותה תקופה, ובתקופה שבאה תיכף אחריה, הפירושים הנודעים

הרשב"א: "בכל מקום שיש מחלוקת בין הפוסקים, אם נמצא שהירושלמי מסייע אחד מהם, הכי נקטינן" קל'.
והגדיל רבינו הנשר הגדול הרמב"ם ז"ל, שבחיבורו הגדול דלה והשקה הרבה מן הירושלמי, "כי רוב פסקיו במה שאינו מבואר בש"ס דילן למסקנא הוציא מהתוספתא ומהירושלמי" קלא, ובכמה מקומות פסק הלכתא כוותיה אף נגד הבבלי. וכפי שכתב עליו הראב"ד בהשגותיו קלב "זה הרב דרכו להיות סומך על הירושלמי". וכ"כ רבינו יוסף קולון (מהרי"ק) בתשובה קלג וז"ל "והוא דבר ידוע שרבינו משה רגיל לפסוק על פי הירושלמי יותר מכל הפוסקים הידועים אצלנו ואפילו במקום שאין תלמודנו מוכיח כדברי הירושלמי לפעמים יפסוק כמותו היכא שתלמודנו מעמיד משנה או ברייתא בשינוי דחיקא והירושלמי מפרשא בפשטא, תופס לו שיטת הירושלמי". ובשו"ת אהלי תם קלד שבספר תומת ישרים הוסיף עוד דכל היכא דהסברא מכרעת כדברי הירושלמי, שבק הרמב"ם לתלמודא דידן ופסק כדברי הירושלמי קלה.

וכה השית הרמב"ם את הירושלמי עטרה לראשו עד כי יסד את חיבורו הלכות הירושלמי על דרך שחיבר הרי"ף על הבבלי, וכפי שהעיד ע"ז בכמה מקומות בחיבוריו קלז. אכן, לא זכינו לאורו של חיבור זה וחבל על דאבדין קלז.

וכה השית הרמב"ם את הירושלמי עטרה לראשו עד כי יסד את חיבורו הלכות הירושלמי על דרך שחיבר הרי"ף על הבבלי, וכפי שהעיד ע"ז בכמה מקומות בחיבוריו קלז. אכן, לא זכינו לאורו של חיבור זה וחבל על דאבדין קלז.

מן הירושלמי יוצאת הלכה במצוות התלויות בארץ.

הואיל ומסכתות סדר זרעים נתפרשו רק בתלמוד ירושלמי, לפיכך, כל החפץ להורות הלכה בענייני סדר זרעים, שומה עליו לשקוד על דלתי הירושלמי. והיא שעמדה לסדר זה מן הירושלמי, שנטל כמה וכמה עטרות בדמות פירושים יקרים ונכבדים שנתחברו עליו. מהנודעים בחיבורים אלו התחברו בתקופה שאחר גירוש ספרד, אז הועידו פניהם רבים מן הגולים הדוויים, שידעו בנפשם כי לא ימצאו עוד נחת על אדמת נכר, לעבר ארץ חמדת אבות וחוננו עפרותיה. וכאשר

קל. חיבור כדוגמת זה, שכל עניינו לפשוט ולהכריע במחלוקתן של ראשונים מדברות תלמוד ירושלמי, התחבר גם ע"י הרב המופלא בדורו "שר התורה... ראש גולת אריאל... גאון הגאונים, פאר העיתים... עמוד העולם, שמו הקדוש והטהור הכל מפארים" (כך מכתירו הנוב"י בתשובתו, מהדו"ק אהע"ז סימן עד), ה"ה רבי יצחק בכר דוד מקושטא, בעל "דברי אמת". חלקים מחיבור זה נדפסו בסוף שו"ת משנת ר' אליעזר לרבי אליעזר די טולידו מקושטא, ח"ב (איזמיר תרל"ב), בקונטרס דבר אליהו אות י (מערכת ירושלמי). קלא. מראה הפנים, שבועות פ"ז ה"ו. קלב. הל' ק"ש פ"ג ה"ו, ועיין מה שכתב בהלכות מע"ש פ"א ה"י. קלג. שו"ת מהרי"ק סימן ק. קלד. סימן קע. ועיין במשנת ר' אליעזר המצויין לעיל (הערה קל) אות יב. קלה. עוד על שיטת הרמב"ם בזה, ראה בהגהות הגר"א לשו"ע או"ח רלה, ג; שם תלו, ג; יו"ד סג, א; שם ריז, יח; וכהנה עוד בהרבה מקומות בהגהותיו. ועיין ברשב"א נדרים מו. בד"ה ה"נ מסתברא וז"ל: "והרמב"ם סמך על הירושלמי ופסק כן שלא כסוגית הגמרא שלנו". וראה בהקדמת "תוספת ירושלים" (וילנא תרל"א) ובהקדמת רבי מרדכי זאב איטינגא לחיבורו "נר מערבי" על ירושלמי. קלו. ראה בפירוש המשניות תמיד פ"ה מ"א ובשו"ת הרמב"ם (בלאו) סימן רנא. וראה דברי רבי יעקב בן עכסאי, בהקדמת תרגומו את פירוש המשניות להרמב"ם לסדר נשים, המעיד כי רבינו זכה להשלים חיבור זה. קלז. בניו-יורק תש"ח נדפס מכת"י הגניזה "הלכות ירושלמי להרמב"ם" למסכת ברכות ומקצת מסכת כתובות. אולם, כמה פקפוקים נאמרו בזיהוי חיבור זה עם "הלכות הירושלמי" של הרמב"ם. קלה. לשון הר"ש סיריליאנו בהקדמתו. קלט. ובסוף ימיו תקע אהלו בערי הקודש צפת וירושלים. קמ. ראה לעיל בפרק על פירוש הרש"ס.

ובעניין זה הורה רבינו הרמ"ע מפאנו בתשובותיו^{קא} כי "כל שהבבלי סובל שני פירושים ויתברר האחד ע"פ הירושלמי מיניה לא נזוע ומצוה מן המובחר היא".

ובנוגע לפירוש דברי משנה ע"פ הירושלמי יש שכתבו, דגם היכא דנחלקו הבבלי והירושלמי בפירושה של משנה, אלא שסוגיית הירושלמי איתאמרא במקומה, והבבלי רק אגב גררא נקט לה, אזלינן בתר הירושלמי^{קנא}.

והנה, מצינו לרבינו הרמב"ם, שבכל דוכתא ביכר לפרש את המשנה ע"פ הירושלמי; וכמש"כ בהגהות מהר"ץ חיות^{קנב} וז"ל "הרמב"ם ידענו דנתן יתרון לדברי הירושלמי על הבבלי במקום דליכא נפקא מינה לדינא^{קנג}, רק לברר פירוש המשנה".

וכיו"ב לעניין דברי האגדה שבירושלמי, מצינו להאדמו"ר בעל מנחת אלעזר זצ"ל^{קנד} שכתב, כי "ברוב פעמים דבריו (=של הירושלמי), ובפרט בענין מעשיות עובדות ואגדות, ובפרט הנעשים בירושלים, המה מכוונים יותר, וראויים לקבלם ולהבינם מאשר הם בבבלי". וכ"כ בהגהות מהר"ץ חיות^{קנה}, "דכל היכי דמספר הבבלי עניין של חכמי א"י להיפך מן הירושלמי, אזי דברי הירושלמי עיקריים, מפני דהם היו בקיאים טפי במאורעות חכמיהם". המורם מכל האמור, כי תלמוד ירושלמי ממנו פינה ויתד, הן לפסקה של הלכה, הן לפירוש המשנה וסוגיות הבבלי, וכל המתענגים על טובו יפיקו מלוא חופניים טיבותא.

דלהלן: פירוש של רבי אליעזר אזכרי מצפת בעל ספר חרדים, שנתחבר במקורו על כל סדר זרעים^{קמא} ועל כמה מסכתות מסדר מועד, וזכינו לאורו במסכתות ברכות וביצה^{קמב}; פירוש הגדול של רבי יהושע בנבנישתי מקושטא "שדה יהושע" על י"ח מסכתות מן הירושלמי^{קמג}, וכן פירוש של רבינו שמואל יפה אשכנזי^{קמד} על אגדות הירושלמי "יפה מראה"^{קמה}. כן התחברו אז חיבורים נוספים לירושלמי, שנזכרו בחיבוריהם של גאוני הדורות, אשר לא באו לידינו^{קמו}. כמו"כ מצינו לרבותינו: מרן ה"בית יוסף", הרדב"ז ורבינו יוסף קורקוס, כולם ממגורשי ספרד שעלו לאר"י, שייחדו בחיבוריהם מקום נכבד ביותר לירושלמי, ודנו בדבריו בקביעות ובהרחבה.

ואם בדורם, בו היה היישוב היהודי באר"י מְצָעָר, כה הרבו פעלים למען הפצת לימוד הירושלמי, הרי בימינו, שזכינו שידיעת ההלכות התלויות בארץ נצרכת למעשה בהיקפים עצומים, על-אחת-כמה-וכמה שנודעת חשיבות יתירה לשיון הירושלמי ולהפצתו בקרב ישראל.

ו) כאמור לעיל, כל מה שבא בירושלמי בדרך ביאור ופירוש, סמכינן עליה. ואכן, "כן דרך הירושלמי בכמה מקומות שמפרש סתומות הבבלי"^{קמז}, ולפיכך הרבו רבותינו הראשונים, כידוע, להסתייע בירושלמי ע"מ לפרש סתומות במשנה ובבבלי^{קמח}. ורבינו ניסים גאון בהקדמתו לספר המפתח אף כתב, כי תכלית החיבור, בין יתר הדברים שמנה שם, היא לבאר סוגיות הבבלי ע"פ הירושלמי. וכידוע, כך היא גם דרכו של רבינו חננאל להביא הירושלמי כביאור לדברי הבבלי^{קמט}.

קמא. כנראה מפירוש "מלאכת שלמה" על המשנה, המביא מדבריו בכל מסכתות סדר זרעים. **קמב.** עמ"ס ברכות נדפס לראשונה בתלמוד ירושלמי מהדורת ז'טומיר תר"כ, ועמ"ס ביצה נדפס לראשונה בניו-יורק תשכ"ז. **קמג.** הפירוש על סדר זרעים נדפס עוד בחיי המחבר, קושטא תכ"ב. על שאר סדרים נדפס בקושטא תק"ט. הפירוש נתחבר על י"ב מסכתות נוספות (ראה בשער "שדה יהושע" לזרעים), אך לא הובאו לדפוס. **קמד.** בעל "יפה תואר" על מדרש רבה. מוצאו של רבי שמואל היה אשכנזי, כמשתמע משם משפחתו, אולם הוא גופו נתגדל על ברכי חכמי הספרדים בארץ תוגרמה וכל ימיו עשה במחיצתם, ולפיכך ניתן לכלול גם את חיבורו בכלל חיבוריהם של חכמי הספרדים. **קמה.** נדפס לראשונה בונציה ש"נ. **קמו.** ולדוגמא החיבור "זרע קודש" על ירושלמי זרעים שהתחבר בתקופה ההיא ע"י רבי משה פיזאנטי (חי באר"י וביוון בין השנים ש' – של"א) ופסקאות מתוכו מובאות ב"מלאכת שלמה". וראה עוד מש"כ החיד"א ב"פתח עיניים" ב"מ דף מד. וב"שם הגדולים" חלק ספרים מערכת ה אות יט. **קמז.** לשון ה"מגדל עוז" הלכות ס"ת פ"י ה"ד. **קמח.** ראה לדוגמא במלחמות לרמב"ן עמ"ס יבמות דף כה. מדה"ר, בד"ה ועוד ה"ג: "שמן הירושלמי נגלה לי פירוש הלכה זו". ושם, כתובות דף טז: מדה"ר: "ומאי דשייר גמרא דילן פריש בירושלמי". וראה בספר "רש"י והירושלמי" שציין המקומות ברש"י על הש"ס שמביא הירושלמי כפירוש על הבבלי (וע"ע בזה במבוא לספר "אוצר הירושלמי" עמ' יט-כא). וע"ע בהקדמת "עלי תמר" עמ' 4-5. **קמט.** ראה לדוגמא פירושיו על: שבת דף עד: בד"ה והאוכל; שם דף קז. בד"ה ולתך; ר"ה דף יד: בד"ה שני עישורין; יומא דף כג. בד"ה אבל המצביעין; מו"ק דף י. בד"ה ההדיט; וכהנה רבות. וראה במבוא ל"שיטה מקובצת על תלמוד ירושלמי" עמ"ס ברכות. **קנ.** סימן נט. **קנא.** מסגרת זהב, שקלים פ"ה מ"א. **קנב.** גיטין יז. **קנג.** ראה לעיל בפנים ובהערה קלה בנוגע להכרעות הרמב"ם לדינא ע"פ הירושלמי. **קנד.** ב"הכוכב", תשרי תרצ"ז, סימן נא. **קנה.** גיטין ז.

ד

גודל מעלת הירושלמי

ובסגנון דומה נשנו הדברים בספר הפרדס^{קסא} להגה"ק רבי אריה לייב עפשטיין מקניגסברג: "במחשכים הושיבני זה תלמוד של בבל. ועיין פירש"י. ולי נראה שר"ל שעמוק עמוק הוא מי ימצאנה ואין הלכה מפורשת בו במקום אחד, כי אם מהרבה מקומות צריך לברר הלכה ואנו יתמי דיתמי כהולך במחשכים, ואין מי שיאיר לנו מאור התורה עד כי יערה רוח ממרום קדשו, משא"כ תלמוד ירושלמי שהוא אור הבהיר אם נזכה להבינו על בוריו".

בספר דברי שאול – חידושי אגדות^{קסב}, לרבי יוסף שאול נתנזון מלבוב, כתב ג"כ לבאר דבריהם המפליאים של חז"ל, הקוראים את המקרא "במחשכים הושיבני" על תלמודה של בבל: "דבאמת התלמוד בבלי שפלפלו הרבה זה באמת מועיל שלא תשתכח התורה, אבל מכל מקום, הספיקות שנולדו ע"י פלפול, זה חשיכה גדולה, וכל זמן שהיה הביהמ"ק קיים והכהנים הורו משפטם ליעקב, לא היו כ"כ ספקות והיה הדין ברור. ונראה שהתלמוד ירושלמי אין בו פלפול כל-כך כמו בבלי, שהיה הביהמ"ק שם והיה שופע להם מאור התורה, משא"כ אח"כ..."

ובספר "זהרי יעבץ"^{קסג} לרבי יעקב עמדין כתב כי רום-מעלת הירושלמי והאור המופלא השופע ממנו, הם שהניעו את רבותינו מסדרי הירושלמי לעורכו בלשון סורסי שאינו נהיר לרבים, למען לא ימשמשו בו מי שאינם ראויים ליאות לאורו הבהיר: "הלשון של תלמוד בבלי יש לו מעלה יתרה יתר שאת על ירושלמי. כי לשונו של הבבלי הוא נקי צח וברור, משא"כ הירושלמי שהוא לשון זר מאוד, כמעט לשון אין בינה מדויק כלל, תערובת כלול מלשון ארמי, סורי, ערבי ויווני... אך וודאי היה להם טעם בדבר שבלבלו לשון של תלמוד ירושלמי. אולי כדי שלא יבינוהו האומות ויתרחקו ממנו בני-אדם רעים הבלתי ראויים לאור שבו... בלי ספק בחכמה עשו כל דבריהם, וטעמם ונימוקם עמם".

והנצי"ב בפירושו על התורה העמק דבר^{קסד}, הפליג במעלת התלמוד הירושלמי ודימה אותו ללוחות ראשונות שניתנו קודם חטא העגל. וכה דיבר: "...שקדושת הראשונים (=לוחות

רבנן קדישי נוחם עדן, אשר כל רז לא אניס להו, גילו לנו בחיבוריהם טפח מרום מעלת התלמוד הירושלמי, ומסרו לנו בעניין זה דברים נשגבים אשר נגלו להם מסוד ה' ליראיו. להלן נביא בסילודין מדבריהם הקדושים, שרב חילם לעורר הלבבות לבוא ולהיכנס לפנים מהיכל קדשו של תלמוד ירושלמי, וליאות לאורו הבהיר, וכמאמרם ז"ל^{קנא}: "והאור זה התלמוד ירושלמי, דנהיר נהורא דאורייתא".

כתב רבינו משה זכות זי"ע (הרמ"ז) בהגהותיו לספר מבוא השערים לרבינו חיים ויטאל זי"ע, וז"ל: "סוד תלמוד ירושלמי הוא בלאה... ובבלי ברחל... כי הנה בתחילת הגלות לא היו כ"כ ניצוצות שקועות, וזכו אותם הצדיקים לתקן ניצוצות גדולות בסוד לאה, כי הנה סוד התלמוד לברר בירורין ולהוציא הסולת מתוך הפסולת, בסוד קש ותבן שהם הקושיות, ולכן תלמוד גימטריא לילי"ת שהוא להכניעה בקחתנו הניצוצות ממנה. ואח"כ תקפה צרת השעבוד כי גברה כוח הקליפה ולא היו יכולים לברר עוד בבחינה עליונה, רק בסוד בבלי" כנזכר, וז"ס שאמרו^{קנב} במחשכים הושיבני זה תלמוד בבלי, שהוא במדרגה יותר תחתונה מהירושלמי".

וכדברים הללו כתב רבינו החיד"א בספרו מדבר קדמות^{קנא} בתוספת נופך: "...ובזה אפשר לומר במ"ש בסנהדרין דף כ"ד במחשכים הושיבני כמתי עולם, זה תלמוד בבלי, כי הדורות הראשונים היו נשמות גדולות, והיו מבררין כנגד נשמתן מהקליפות בלי טורח ומשא ומתן, והיו נהירין שמעתתיהן, כי הקושיות מסט"א, ובימי האמוראים שהיו בבבל היו מבררין למטה והיה צריך שקלא וטריא וכח הרבה לברר. וז"ש במחשכים, בבל שיש שליטת הסט"א הושיבני לברר כמתי עולם סוד מלכים דמיתו מת"י עול"ם. ומיהו בארץ-ישראל גם בזמן האמוראים להיות קדושת אר"י תדיר דאוירה מחכים, גם בו בפרק הנה נהירא שמעתתא, והיינו דר' זירא צ"ס לו לשכוח לימוד בבלי^{קנב} וליהנות מלימוד ארץ-ישראל".

ובחיבורו שם הגדולים^{קס} כתב: "ומזה תשכיל תוקף קדושת נשמת הרמב"ם שחיבר הלכות על הירושלמי, ורבינו יהודה בר יקר שעשה פירוש לירושלמי".

קנו. מדרש הנעלם איכה, מאמר וזכור את בוראך בימי בחורותיך. קנו. סנהדרין דף כד. קנת. מערכת ח אות ב. קנט. עיין ב"מ דף פה. קס. חלק ספרים, מערכת ת אות נו. קסא. קניגסברג תקי"ט, "הלכה אחרונה וקונטרס הראיות", הלכות ק"ש, קונטרס הראיות אות א. קסב. יומא דף ט. קסג. עמ' קכג. קסד. שמות לד, א.

לפני ב"י, כן אברך אתכם שתזכו מן השמים בהשיבה הק' שיסדתי פעה"ק צפת בשם 'תורת ארץ ישראל', כמאמרם ז"ל 'אין תורה כתורת ארץ-ישראל', והוא הלימוד תלמוד ירושלמי, שבזכותו יגאלו ישראל מגלותם, כדאיתא בזה"ק רות"קספ.

יהיו נא לרצון עמלנו והשתדלותנו בתלמוד הירושלמי להחיש את גאולתנו ופדות נפשנו, אז אור חדש על תורת ציון יאיר, ופדויי ה' ישובו ובאו ציון ברינה ושמחת עולם על ראשם.

וכצאתנו את הקודש נישא תפילה קדם נותן התורה, שזכותם הגדולה של בעלי השמועה אשר את דברי תורתם ההדרנו – התנאים, האמוראים וגאוני ישראל – תעמוד לנו להוסיף חיל בעבודתנו הקדושה, ונזכה להוציא לאור עולם עוד כהנה וכהנה חיבורי רבותינו הקדושים שרפי מעלה במהדורות מאירות עיניים ומשמחות לב.

אבינו אב הרחמן, חננו מאתך שכל ובינה להבין ולהשכיל עמקי סודות תורתך הקדושה, והופע עלינו רוח חכמה ובינה, ויתקיים בנו מקרא שכתוב "ונחה עליו רוח ה' רוח חכמה ובינה, רוח עצה וגבורה, רוח דעת ויראת השם", אכ"ר.

ראשונות) היתה נעלה מהם (=מלוחות שניות), ממילא אילו לא נשברו היה נוח להגיע להוראה ע"י סברה ודימוי מילתא למילתא יותר מכאשר נשברו, אבל כאשר נתקלקלו והננו צריכים להיות יגעים ולשון הרבה של תורה, לזה מסוגל יותר לוחות אחרונות. וכדומה לזה היו אח"כ שני התלמודים, דהירושלמי קדושתו רבה מהבבלי באשר נעשה ע"י אמוראי קמאי וכמאמר רבא בשבת דף קלד ע"ב 'אנא בהדי תרגימנא דסבי למה לי', הרי הודה שקדושת הראשונים יותר לכון אל האמת, וגם כי קדושת ארץ ישראל היה מועיל, ומעין זה בבחינה עליונה היה הבדל בין לוחות ראשונות לאחרונות.

ועוד זאת דברו בקדשם חכמי האמת, כי לעתיד לבוא תהא הלכה נוהגת כתלמוד ירושלמי, וביסוד זה מצאה ידם כדי ביאור למאמר חז"ל הנזכר: "במחשכים הושיבני... – זה תלמודה של בבל". כדברים האלה כתב בעל הפרדס^{קסח}: "...תלמוד ירושלמי שנזכה לפסוק כמוותו כשיבנה בהמ"ק במהרה בימינו, כי כעת נאמר 'במחשכים הושיבני, זה תלמודה של בבל'^{קסז}.

הרידב"ז, בפנותו ליהודי הגולה בקריאה להיות לו לעזר במפעליו להרמת קרנה של תורת אר"י, העמידם על רוממות העניין, עברו הם נתבעים. וכה חקק עלי גוויל^{קסז}: "וכאשר זכיתם מן השמים ליטול חלק בראש בהפצת הירושלמי

קסח. שם קסז. וראה גם בספר "שיח-שרפי-קודש", בני-ברק תשמ"ט, חלק רביעי, עמ' קנז, במכתבו של הרה"ק מפילץ בעל "שפתי צדיק": "ידומה דלעתיד יהיה עיקר לימוד בירושלמי". אכן, לעומת זה, ראה מש"כ בספר "שלמה מול אדר" לרבי שמואל אריה צאהלין ז"ל מפינטשוב (מחותנו של בעל "קצות החושן"), וארשה תקע"ד, פרק ג, דף נ ע"ב. קסז. הקדמה לשו"ת "בית רידב"ז" קסח. עיין זוה"ח מדרש רות מאמר וזאת התעודה.

קיצור תולדות רבותינו מפרשי הירושלמי

שחידושיהם והגהותיהם נדפסים במהדורת "עוז והדר"

אל המעיין: הרשימה מסודרת ביסודה לפי סדר הא"ב של שמות החיבורים. אם החיבור נקרא על שם מחברו – ללא שם מיוחד לחיבור (כגון: "הגהות מאת רבי עמרם חסידא"), יש לחפש לפי שמו הפרטי של המחבר (אות ע), מלבד כאשר שם המחבר מופיע בכינוי ראשי-תיבות (כגון: חידושי הרד"ל; הגהות הרמ"ש) שאז יש לחפש לפי אותיות הכינוי בהשמת ה"א הידיעה (אות ר).

ציון * על יד שם החיבור או המחבר, מורה כי חידושים אלו לא נדפסו בירושלמי מהדורת וילנא. ציון [*] מורה כי במהדורת "עוז והדר" נדפסו החידושים בתוספת על הנדפס מהם בירושלמי מהדורת וילנא.

בפרטים רבים הנוגעים לחיי רבותינו המפרשים זי"ע נאמרו כמה וכמה דעות, וכמובן, לא באנו להכריע ביניהן. אכן, בכדי להקל על המעיין, נמנענו מלמנות את כל הדעות והסברות, ונקטנו דרך קצרה וברורה המקובלת על רוב הדעות.

אהבת ציון וירושלים

רבי דב בער ב"ר אברהם בצלאל ראטנר

נולד בקאלוואריה שבליטא בי"ב תמוז תרי"ב. למד בישיבות מיר וואלוז'ין. חיבורו הנודע "אהבת ציון וירושלים" כולל שינויי נוסחאות בירושלמי מתוך ספרי הראשונים, דפוסים ישנים וכתבי-יד, והוא נדפס בוילנא בין השנים תרס"א-תרע"ז. במהדורת וילנא נדפסו ליקוטים מן החיבור תחת השם "תורתן של ראשונים". כן הוציא לאור את סדר עולם רבה עם מבוא והערות. נפטר בא' שבט תרע"ז, ומנו"כ בוילנא.

אבן ישראל*

רבי ישראל יעקב ב"ר אהרן פישר

נולד בכ"ג תמוז תרפ"ה. הסתופף בישיבת "עץ חיים" בצל הגאון רבי איסר זלמן מלצר. כיהן כראב"ד בירושלים עיה"ק, והיה מגדולי הפוסקים בדור האחרון. חידושיו על ירושלמי זרעים נדפסו בספרו "אבן ישראל" חלק ה. חיבר עוד: "אבן ישראל" על ש"ס, רמב"ם, שו"ת, וחידושי אגדה. נפטר בכ"ה אדר א' תשס"ג, ומנו"כ בהר המנוחות.

אוצר בלום*

רבי ישעיהו ב"ר יהודה לייב פיק (ברלין)
מברעסלוי

נולד באייזנשטאט שבאשכנז בשנת תע"ט. קיבל מאביו ומרבי צבי הירש חריף מהלברשטט בעל "כוס ישועות". משנת תקנ"ד כיהן כאב"ד ברעסלוי עד סוף ימיו. חיבר חיבורים רבים, ורק חלקם נדפסו. ציוניו והערותיו על עין יעקב "אוצר בלום" נדפסו לראשונה במהדורת "עין יעקב" שהופיעה בוילנא תרמ"ג-תרמ"ד, ומדבריו בחיבור זה על אגדות הירושלמי הובאו במדור "ילקוט מפרשים" במהדורתנו. עוד מחיבוריו: "קשות מיושב" ליישב כל היכא דהותר הש"ס ב"קשיא"; "אומר השכחה" – דינים היוצאים מהגמ' שנשמטו מן הפוסקים; "הפלאה שבערכין" על ספר "הערוך"; "חידושי הש"ס"; "מיני תרגומא" – ביאורים על תרגום אונקלוס; פירוש "שאלת שלום" והגהות "ראשון לציון" על שאלות דרב אחאי; "הגהות הגרי"פ" על פסקי הרא"ש; "תוספות

רבי אברהם ב"ר יחיאל מיכל דאנציג

[בעל "חיי אדם"]

נולד בדאנציג בשנת תק"ח. קיבל מה"נודע ביהודה" ומן הגר"א מוילנא, שהיה גם מחותנו. לא אבה להתפרנס מן הרבנות ורק לעת זקנתו נאות לשמש כמו"ץ בוילנא. הגהותיו על ירושלמי זרעים נדפסו לראשונה במהדורת וילנא, והן משוקעות בתוך "חידושי הרד"א" (ע"ע רד"א) לרבי דוד אופנהיים, שנדפסו שם.

חיבוריו ההלכתיים של רבינו זכו לתפוצה עצומה והם נדפסו בעשרות מהדורות. ואלו חיבוריו: "חיי אדם" ו"נשמת אדם" על או"ח; "חכמת אדם" ו"בית אדם" על יו"ד; "זכרו תורת משה" על הלכות שבת; "שערי צדק" על המצוות התלויות בארץ; "תולדות אדם" על הגדה של פסח; "מצות משה" – קיצור ספר חרדים. "בית אברהם" – צוואה; כן חיבר "תפילה זכה" הנאמרת בערב-יום הכיפורים. חיבורים נוספים נותרו בכת"י. נפטר בד' תשרי תקפ"א, ומנו"כ בוילנא.

שמח" על הרמב"ם ו"משך חכמה" על התורה. משנת תרמ"ח עד פטירתו כיהן כרבה של דווינסק שבלטביה. הערותיו על הירושלמי "חידושי הגרמ"ש" נדפסו לראשונה בספר "השלמה לירושלמי", שהו"ל מדפיסי וילנא בשנת תרפ"ח, והן צורפו למדור "ילקוט מפרשים" במהדורתנו. כמו"כ הובאו במדור זה ליקוטים מספרו "אור שמח" על הרמב"ם (נדפס לראשונה בריגא ובוורשה בשנים תרס"ב-תרפ"ו). חיבר עוד: "משך חכמה על התורה"; "חידושי רבינו מאיר שמחה" על הש"ס; שו"ת "אור שמח". נפטר בריגא בד' אלול תרפ"ו, והובא למנוחות בדווינסק.

❧ רבי אליהו ב"ר שלמה גוטמאכר, מגריידיץ [*]

נולד בבאריג שבפרוסיה בר"ח אב תקנ"ו. קיבל מרבי עקיבא אייגר. משנת תקפ"ב כיהן כרב בפלעשען, ומשנת תר"א עד הסתלקותו, שימש ברבנות בגריידיץ. מגדולי המקובלים בדורו, ופועל ישועות. חידושו על הירושלמי נדפסו בחלקם במהדורת וילנא, וחלקם האחר נדפסו ב"חידושי ר"א גוטמאכר" שהופיע בין השנים תשל"ט-תשס"א. הן אלו והן אלו הוכנסו ל"ילקוט מפרשים". עוד מחיבוריו: "סוכת שלום" על תיקוני נפטרם; "צפנת פענח" על מאמרי רבה בר בר חנה; שו"ת "אדרת אליהו". נפטר בגריידיץ בכ"ד תשרי תרל"ה.

❧ רבי אליהו ב"ר יהודה לייב פורקאן מפולדא (רא"פ) [*]

מגדולי מפרשי הירושלמי. נולד בווישניצא שבגליציה סמוך לשנת תט"ו. התגורר בפולדא שבאשכנז. פירושיו על הירושלמי (הכוללים "פירוש" ו"תוספות") נדפסו לראשונה במקומות ובשנים דלהלן: שקלים – פרנקפורט דמיין תמ"ט; סדר זרעים – אמסטרדם ת"ע (ושם חזר רא"פ והדפיס את מסכת שקלים באופן שונה בתכלית ממהדורת פפד"מ, הן בתוכן הפירוש והן בהיקפו); מסכתות ב"ק וב"מ – אופנבך תפ"ה; מסכת ב"ב – פרנקפורט דמיין תק"ב (ושם חזרו ונדפסו מסכתות ב"ק וב"מ). הפירוש על שאר מסכתות הירושלמי, לא שרד. במהדורת וילנא נדפסו על הדף הפירוש למסכת כלאים, וב"השלמה לירושלמי" שהו"ל מדפיסי וילנא בשנת תרפ"ח נדפס גם הפירוש לשלש בבות. במהדורתנו

ראשון לציון ו"יש סדר למשנה" על המשנה; והגהות והערות להרבה חיבורים. הערותיו וציוניו על הבבלי נדפסו בשס"ם על שולי הגיליון ("מסורת הש"ס"), מוקפים בחצאי אריח. נפטר בח' אייר תקנ"ט, ומנו"כ בברעסלוי.

❧ אור הישר *

רבי שמואל יצחק ב"ר אברהם חיים הילמאן

נולד בשאדובה שבליטא בי"ב תמוז תרכ"ח. קיבל מדודיו רבי מרדכי הילמאן אב"ד פאסוועטין ומרבי נח יעקב מפאסוואל. שימש ברבנות בברזין שבליטא ובגלאסגו שבסקוטלנד. משנת תרע"ד ועד שנת תרצ"ד כיהן כראב"ד לונדון. בשנת תרצ"ד עלה לאר"י והשתקע בירושלים, שם עמד בראש ביהמ"ד "אוהל תורה". ספרו "אור הישר" על הירושלמי נדפס בירושלים תש"ז-תש"ח, ומדבריו הובאו במדור "ילקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר עוד את ספרי "אור הישר" על תנ"ך, משנה, ש"ס, רמב"ם, מכילתא, ספרי ודרושים*. נפטר בי"ח סיון תשי"ג, ומנו"כ בירושלים.

❧ אור יצחק *

רבי יצחק נח ב"ר מאיר טשערקס

מחכמי ליטא במאה השביעית לאלף השישי. שימש כאב"ד בוולאדווקי שבליטא. חידושו על ירושלמי זרעים נדפסו בספרו "אור יצחק" (הכולל גם שו"ת, וחידושים על שו"ע יו"ד), שהופיע בוורשה תר"ן, ומדבריו הובאו במדור "ילקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר עוד: "פרי הרמז"ל" על ספר קהלת ו"פרפראות לחכמה" – שו"ת. חיבורים רבים נוספים נותרו בכת"י. נפטר אחר שנת תרצ"א.

❧ אור שמח [*]

רבי מאיר שמחה ב"ר שמשון קלונימוס הכהן

נולד בבאלטרימאנץ שבליטא בשנת תר"ג. קיבל מאביו ומרבי משה דאנושבסקי אב"ד סלבודקה ובעל שו"ת "באר משה". מגדולי גאוני דורו, ומחבר הספרים הנערצים "אור

א. את ספר תשובותיו שהשיב לשואליו הרבים שרף בעת שכבר היה מוכן לדפוס, מפני שלא רצה שיסמכו על הכרעותיו אחר פטירתו – ראה בספר "הדעה והדיבור" להגר"ז סורוצקין ח"ג עמ' רל. ב. בהקדמת "עלי תמר" עמ' 9-10 כתב שהפענוח הנכון של ראשי התיבות "רא"פ" הוא "רבי אליהו פורקאן", ואילו הפענוח השגור "רבי אליהו פולדא" בטעות יסודו, עי"ש. ג. בחוברת "תורה מציון" שנה ראשונה [תרס"ח] חוברת ד דף כט. כתב הג"ר שמחה באמבערגער זצ"ל אב"ד אשאפענבורג בעמ"ח שו"ת "זכר שמחה", שפירשו של הרא"פ נקרא "יד אליה", ובוודאי היה מקובל מרבני אשכנז שהפירוש קרוי כן. וראה בהקדמת "עלי תמר" עמ' 10 בעניין זה.

ליסא בעמח"ס "נפש דוד", ומרבי אברהם דיינ ומגיד דליסא. שימש ברבנות בווישניצא שבגליציה, ובלייפניק שבמערין. הגהותיו לירושלמי נדפסו לראשונה במהדורת וילנא. חיבר עוד: "ברוך טעם" – חידושים בסוגיות הש"ס; "עטרת חכמים" – שו"ת וחידושים; "מרגניתא דר"ב" – ליקוטי נ"ך, אגדות, הגש"פ ודרושים; "ברוך שאמר" – חידושי מסכתות וסוגיות; הגהות "אמרי ברוך" על בבלי, שו"ע ועל הרבה חיבורי ראשונים ואחרונים; "משנת רב" על המשנה; בדורנו יצאו לאור "חידושי ברוך טעם" על הש"ס, ו"דרושי ברוך טעם" מלוקטים מחיבוריו שנדפסו, ומכת"י. נפטר בלייפניק בז' תמוז תקפ"ח.

אמרי כהן *

רבי מאיר ב"ר יעקב אליעזר הכהן וורשביאק

נולד בשנת תרל"ב. הסתופף בצל רבי אברהם מרדכי מגור בעל "אמרי אמת". שימש ברבנות בלוטומירסק ובמונקטוב שבפולין. רבי מאיר גם נמנה על ראשי "אגודת הרבנים" בפולין ופעל רבות בענייני הציבוריות החרדית בפולין. הערותיו וביאוריו על הירושלמי נדפסו במאסף "דגל התורה" שיצא לאור בוורשה בשנים תרפ"א-ב', ומהם הובאו במדור "ילקוט מפרשים". חיבר עוד: "אמרי כהן" – דרושים ופולפולים על סדר הפרשיות; "אמרי כהן" על ספרו של חותנו רבי דוד דב מייזליש "שו"ת הרד"ד". כמו"כ ערך את בטאון אגודת הרבנים "קובץ דרושים וחידושים", בו נדפסו הרבה מדברי תורתו. חיבורים רבים נוספים נותרו בכת"י. נפטר בוורשה ב"ב תמוז ת"ש.

אשכול הסופר *

רבי חיים ב"ר מרדכי אפרים פישל סופר
[בעל "מחנה חיים"]

נולד בפרשבורג בג' בתשרי (צום גדליה) תקפ"ב. קיבל מבעל "חתם סופר", מרבי מאיר אייזנשטטר (מהר"ם א"ש) ומרבי בנימין וולף לעוו בעל "שערי תורה". שימש ברבנות בקהילות: יעמרינג, פעטער, מונקאטש ובודפשט שבהונגריה. ביאוריו על אגדות הירושלמי נדפסו בחיבורו "אשכול הסופר" על אגדות חז"ל, שנדפס לראשונה בירושלים תשל"ה, ומדבריו הובאו במדור "ילקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר עוד: שו"ת "מחנה חיים"; "קול סופר" על משניות; "פלס חיים" על פרק קמא דגיטין; "שערי חיים" על תהילים; "דברי שערי חיים"

נדפס פירוש הרא"פ כולו, על הדף. נפטר בד' אדר א תצ"א, ומנו"כ בפרנקפורט דמיין.

רבי אליעזר שמחה ב"ר מנחם מנדל רבינוביץ *

נולד בקובנא בשנת תקצ"ב, לאביו רבי מנחם מנדל אב"ד קובנא. שימש כאב"ד בקהילות רוגובה, שאדובה, סובאלק לומז'ה וקלואריה שבליטא. נודע בהתמדתו העצומה ובגאונותו המופלגת, וידיו רב לו גם בחכמה ומדע, אשר הקנו לו שם גם בחוגי השלטון, עימם נועד כדי להגן על עמו מגזירות המלכות. נפטר בח' מנחם-אב תרע"א ומנו"כ בלומז'ה.

כתביו המרובים החלו להתפרסם בדפוס רק בשנים האחרונות ע"י "מכון ירושלים", שהו"ל בירושלים תשנ"ג-תשנ"ח את ב' חלקי "חידושי רבי אליעזר שמחה", הכוללים חידושים עה"ת, הערות על שו"ע חו"מ, חידושים על ספר "שאגת אריה", תשובות, הגהות והערות על שו"ת רעק"א, ועוד.

את חידושיו על כל התלמוד הירושלמי רשם רבינו בשולי הגיליונות של כרכי הירושלמי שלו, המלאים על גדותיהם ברשימותיו. כרכים אלו נמצאים כיום ברשות "מכון ירושלים", וברשותם הנדיבה רואים חידושיו של רבינו אור במהדורתנו. החידושים כלולים במדור "ילקוט מפרשים".

אמרי בינה *

רבי מאיר ב"ר יצחק איצק אוירבאך

נולד בדבורה שבפולין בא' מנחם-אב תקע"ה. שימש ברבנות בקהילות קוואהל, קויל וקאליש שבפולין. בשנת תר"ך עלה לירושלים והוכתר לרב הקהילה האשכנזית בעיר. פעל רבות לחיזוקו וביסוסו של היישוב היהודי בירושלים. חידושיו על הירושלמי נדפסו בדיני תרומות המעשרות שבספרו "אמרי בינה", הכולל חידושים בד' חלקי שו"ע¹ ודרושים. ליקוטים מחידושים אלו הובאו ב"ילקוט מפרשים". נפטר בה' אייר תרל"ח, ומנו"כ בירושלים.

אמרי ברוך *

רבי ברוך ב"ר יהושע יחזקאל פייבל תאומים
פרנקל [בעל "ברוך טעם"]

נולד באוסטרובצה שבפולין בשנת תק"כ. קיבל מרבי יהודה ליבר חריף קרונגולד ראב"ד קראקא, מרבי דוד טבלי אב"ד

ד. חאו"ח יו"ד, וחז"מ נדפסו בירושלים תרל"א-תרל"ו. חאה"ע² נדפס לראשונה בלובלין תרח"ץ.

מאיר. שימש כאב"ד בבגדאד והיה ראש גולת ישראל בארץ בבל. חיבורו "בניהו" הכולל ביאורים לאגדות שבמסכת ברכות – בבלי וירושלמי – ובסדר מועד, נדפס לראשונה בירושלים תרס"ה, ומדבריו הובאו במדור "ילקוט מפרשים" במהדורתנו.

עוד מחיבוריו: "בניהו" על תיקוני זהר; "בן יהוידע" על אגדות הבבלי; "בן איש חי" ו"עוד יוסף חי" הכוללים דרושים ופסקי הלכות; שו"ת "רב פעלים"; "מקבציאל" – בהלכה; "אדרת אליהו" – דרושים על התורה; "בן איש חיל" – דרושים לשבתות מיוחדות; סדור "תפילת ישרים"; "רב ברכות" – הערות וחיידושים ערוכים לענייניהם בסדר הא"ב; "תקון תפילה" על ענייני התפילה; "לשון חכמים" – תפילות ובקשות; "דעת ותבונה" בקבלה; "שובי שובי השולמית" בענייני לימוד הקבלה; "חסדי אבות" "ברכת אבות" ו"אבות וגבורות" על פרקי אבות; "אבן שלמה" על שיר השירים; "אם המלך" על מגילת רות; "קרבן ישועה" על מגילת אסתר; "ממלכת כהנים" – סדרי לימוד על קברי הצדיקים בבבל; "חוקי הנשים" – דינים והנהגות לנשים; "אמרי בינה" – חידות וחיידושים; "נפלאים מעשיך" – מעשיות ומשלים; "רפואת הנפש" – תיקונים; "סדר היום" – סדרי לימוד ותפילה ליום יום; "כתר מלכות" – סדר לימוד לימים הנוראים; "מנוחת הנפש" – סדר יארצייט; "משמרת החדש" תיקון לערב-ראש-חודש; "אור זרוע" על התנא רבי עקיבא, וחיבורים נוספים שנותרו בכת". הזמר הידוע "ואמרתם כה לחי" חובר ע"י רבינו כאשר השתטח על ציון הרשב"י במירון. בדורנו נדפסו ספרי "אוצרות חיים" ליקוטים מכל חיבוריו של רבינו, מסודרים לפי ערכים. לרבינו מיוחס גם חיבור השו"ת "תורה לשמה" אך יש מפקפקים בכך¹. רבינו נפטר בכפר כפיל שבבבל ב"ג אלול תרס"ט, כאשר הלך לשם להשתטח על ציון יחזקאל הנביא, והובא למנוחות בבגדאד.

❖ רבי בנימין ב"ר דוד קאזיס *

נולד באדריאנופול שבתורכיה באמצע המאה החמישית לאלף השישי. קיבל מרבי אליעזר נחום בעל "חזון נחום". כיהן ברבנות בקושטא. בשנת תק"ו עלה לאר"י והתיישב בצפת, ובני העיר הכתירוהו לאב"ד ור"מ. חיידושו על הירושלמי נדפסו לראשונה בקבצי "נר מערבי" על הירושלמי. חיבר

על התורה; "שערי חיים" – לחיזוק הדת; נפטר בבודפשט בכ"ה סיון תרמ"ו, והובא למנוחות בפרשבורג.

❖ ביכורי ניסן

רבי אברהם ניסן ב"ר רפאל דב יפה

מחכמי וילנא בסוף המאה השביעית לאלף השישי. שימש כשו"ב בוילנא, והיה מלומדי ביהמ"ד ע"ש רבי שאול קצנלנבויגן בעירו. חיבורו "ביכורי ניסן" על אגדות הבבלי והירושלמי נדפס בוילנא תרע"ט, ומביאוריו הובאו במדור "ילקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר עוד "זרע אברהם" על פרשיות התורה.

❖ בני משה

רבי יעקב משה ב"ר אברהם לאנדא

נולד בוילנא בשנת תק"מ לאביו רבי אברהם בן הגר"א. זכה להסתופף בצל זקנו הגר"א שהראה לו חיבה יתירה. את רוב תורתו קיבל, ככל הנראה, מאביו הגדול. הרביץ תורה והורה הוראה בסלאנים שבליטא. הערותיו על ירושלמי מועד "הגהות הגרי"מ", וביאורו "בני משה"², על ביאור הגר"א על ירושלמי מסכתות פאה דמאי ושביעית, נדפסו לראשונה בירושלמי מהדורת וילנא. חיבר עוד: "הגהות הרי"מ" על מדרש רבה; "אלה מסעי" ו"מוצא למסעיהם" על ספר "מסעות ישראל" להגר"א. כמו"כ ערך והתקין לדפוס את ביאורי הגר"א על שו"ע או"ח ואהע"ז³, על ספרא דצניעותא, על כמה מכתבי הקודש, ועוד. רבי יעקב משה גם צירף הקדמות לכמה מחיבורי הגר"א. בקובץ "ישורון" ה [תשנ"ט] עמ' קיז-קסח נדפס קונטרס "עטרת יעקב" בו נאספו הרבה מדברי תורתו, ובו כלולים גם חיידושים על התורה וש"ס, המיוחסים לרבי יעקב משה, שראו שם אור לראשונה. חיבורים נוספים מתורתו נותרו בכת". נפטר בכ"ג טבת תר"ט ומנו"כ בסלאנים.

❖ בניהו *

רבי יוסף חיים ב"ר אליהו מבבל

נולד בבגדאד בכ"ז מנחם-אב תקצ"ג. קיבל מרבי עבדאללה סומך מבגדד בעל "זבחי צדק", ומדודו (אחי אמו) רבי דוד בן

ה. ר"ת: "ביאור נכדו יעקב משה". בנוגע לשם החיבור כתבו מדפיסי וילנא בשער מהדורתם: הגהות הגר"א על ירושלמי... ונסדרו ע"י נכדו הג"מ יעקב משה לנדא ז"ל מסלאנים ויעטרם בביאוריו והערותיו בשם "בני משה" או "פני משה". ראה בעניין זה בקובץ "ישורון" ה [תשנ"ט] עמ' קל. ו. בחלק אבן העזר צירף רבי יעקב משה הערות רבות לביאור הגר"א וגם לשו"ע ומפרשיו. ז. כפי שאפשר להיווכח, רבים מחיבוריו של רבינו קראים בשמות הלקוחים מהכתוב (שמואל ב, כג, כ): "ובניהו בן יהוידע בן איש חי רב פעלים" וגו'. וסיבת הדבר לפי שבהיותו על ציון בניהו בן יהוידע "נתוספו לו רזין דרזין תלי תלים גדולי גדולים קודש הילולים ונעשה כמעין המתגבר" (תולדות ושבחי רבינו הנדפסים בראש ספרו "תיקון תפילה"). ח. ראה: "מוריה" שנה ח גיליון ד-ה [אלול תשל"ח] עמ' קג; "תרנן לשוני" סוף סימן ב; שו"ת עטרת פז חלק ראשון כרך א, א.

גליוני הש"ס*

רבי יוסף ב"ר יהודה ענגיל

נולד בטארנוב שבפולין בשנת תרי"ט. קיבל מהגרד"ב שיינקל – המגיד מטארנוב. כיהן כאב"ד בקראקא. מהגהותיו על הירושלמי שבספרו "גליוני הש"ס" (נדפס לראשונה בוינה תרפ"ד) צורפו ל"ילקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר מאה ואחד ספרים, ורק חלק קטן מהם נדפס. ואלו חיבוריו הנדפסים: ספרי "אוצרות יוסף" – בענייני יור"ד, שמיטה, דרושים, שו"ת וקבלה; "אתוון דאורייתא" – כללי הש"ס; "בית האוצר" – על עניינים הכלליים והשרשיים בתורה, מסודר על סדר הא"ב; "בן פורת" – שו"ת; "גבורות שמונים" – שמונים יישובים לקושיא מפורסמת; "שבעים פנים לתורה" – שבעים יישובים לקושיא מפורסמת; "חוסן יוסף" – חידושים על המהרי"ט ועל "אבני מילואים"; "לקח טוב" – על עניינים כלליים בש"ס; "שב דנחמתא" – אגדה; "ציונים לתורה" – על עניינים כלליים בש"ס; נפטר בב' דר"ח מרחשוון תר"פ, ומנו"כ בוינה.

גליוני ישורון*

רבי גדליה ב"ר צבי פעלדער

נולד באוסטריק שבגליציה בכ"ט בניסן תרפ"א. נמנה על תלמידי ישיבת "נצח ישראל" באוסטריק ושם קיבל מרבי זאב בער הי"ד (תלמיד מהר"ם שפירא), מרבי מאיר קערמיש הי"ד ומרבי יעקב שלום הרציג אב"ד ניזנקוביץ. בשנת תש"א היגר לקנדה, שם קיבל מרבי אברהם אהרן פרייס אב"ד טורונטו. משנת תש"י שימש ברבנות בטורונטו. הערותיו על הירושלמי נדפסו בניו-יורק תשמ"ט בתוך ספרו "גיליוני ישורון" (הכולל גם חידושים בבבלי וברמב"ם ועניינים שונים) ומהם הובאו במדור "ילקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר עוד: "יסודי ישורון" על ענייני או"ח; שו"ת "שאלת ישורון"; "נחלת צבי" בענייני אימוץ ילדים וגירות; "פרי ישורון" – על תניא רבתי. נפטר בכ"ד טבת תשנ"ב, ומנו"כ בטורונטו.

גליון אפרים

רבי אפרים דב ב"ר אלחנן צבי הכהן לאפ

נולד בווישטיניץ שבליטא בשנת תרי"ט. שימש ברבנות בזאבולדאווא ובקיברטי שבליטא. חידושי לירושלמי "גליון

עוד: "מגילת ספר" על הסמ"ג. חיבורים רבים נוספים נותרו בכתיב. נפטר בח' טבת תק"ח, ומנו"כ בצפת.

בן אריה

רבי זאב וולף ב"ר אריה לייב ליפקין, ונכדו

רבי אריה לייב ב"ר ידידיה ליפמאן ליפקין

רבי זאב וולף נולד בזאגר שבליטא בשנת תק"מ בערך. הרביץ תורה בזאגר ושימש כאב"ד בגאלדינגען שבליטביה ובטעלז. רבי ישראל מסלנט היה בנו. הגהותיו על הירושלמי לסדר נשים "בן אריה" נדפסו לראשונה במהדורת וילנא. כמו"כ נדפסו ממנו הגהות לבבלי, רי"ף, רמב"ם, טור וכן על "תמים דעים" לראב"ד. לאחרונה נדפסו ממנו גם הגהות וביאורים ל"הלכות גדולות" ולספר "העיטור". נפטר בטעלז בה' סיון תרי"ח.

רבי אריה לייב נולד בזאגר שבליטא בשנת ת"ר. קיבל מזקנו רבי זאב וולף אב"ד טעלז. שימש ברבנות בפאפעלאן, בקראטינגא ובוועקסנא שבליטא. ערך לדפוס את חידושי זקנו "בן אריה" על ב' התלמודים, רמב"ם, שו"ע וכו', והוסיף עליהם מדיליה. חידושי לירושלמי כלולים בחידושי זקנו "בן אריה" לירושלמי שנדפסו לראשונה, כאמור, במהדורת וילנא, והם מוקפים בסוגריים מרובעים. חיבר עוד: "אור היום" על דיני בין השמשות; "חידושי אגדות מהר"א"ל על אגדות חז"ל; "כללי התחלת החכמה" – הקדמות ללימוד הקבלה²; "שבילי המאורות" על ברייתא דשמואל הקטן; "דברי ידידיה" על שיר השירים. חיבורים רבים נוספים נותרו בכתיב. נפטר בכ"ז תשרי תרס"ג, ומנו"כ בוועקסנא.

ברכת רצ"ה*

רבי צבי הירש ב"ר מרדכי זאב אורנשטיין

נולד בלבוב בשנת תקע"ו. קיבל מרבי שמריה שטיקלר אב"ד מוסט ובעמ"ח "שם משמריה". שימש ברבנות בבריסק שבליטא, וברישא ובלבוב שבגליציה. הערותיו לפירוש הרש"ס עמ"ס ברכות נדפסו במגנצא תרל"ה בראש מסכת ברכות שנדפסה שם, והובאו במדור "ילקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר עוד: שו"ת "ברכת רצ"ה". נפטר בלבוב בט' ניסן תרמ"ח, ומנו"כ בלבוב.

או"ח, מילואים סוף סימן טו. ט. חיבור זה נדפס בעילום שם המחבר בוורשה תרנ"ג.

לאחר-מכן נקרא לשמש כרב ראשי לפליטים שהוגלו לקפריסין בין השנים תש"ו-תש"ט, ובתפקיד זה שימש עד לחיסול מחנות הפליטים. אחר שובו לאר"י שימש כראב"ד בתל-אביב-יפו. חידושו על הירושלמי נדפסו בקובץ "נר מערבי" שנה א (ירושלים תש"ן), והובאו ב"לקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר עוד: שו"ת "דבר יהושע" על ד' חלקי שו"ע. חיבורים נוספים נותרו בכתב-יד. נפטר בכ"ד אדר ב' תשל"ו, ומנו"כ בהר הזיתים.

דברי דוד *

רבי דוד ב"ר שמואל פרידמאן מקרלין

נולד בביאלה שבפולין ב"ח אדר תקפ"ח. קיבל מזקנו – אבי אמו – רבי נתן נטע דומ"ץ דבריסק, מאחיו הבכור רבי יוסף פרידמאן מקאמניץ, ומרבי שלמה זלמן ריבלין משקלוב בעל "דברי שלמה". שימש ברבנות בקרלין, ונודע כאחד מגדולי גאוני ליטא. הערותיו על הירושלמי נדפסו בחלקם במהדורת וילנא תחת השמות "דברי דוד" "ליקוטי הרדב"ש" ו"חידושי הרדב"ש". בקובץ "מוריה" שנה יג גיליון י-יב [כסלו תשמ"ה] נדפסו הערות נוספות. ההערות, שבשני המקורות הנ"ל, צורפו ל"לקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר עוד: "פסקי הלכות – יד דוד" על הלכות אישות; שו"ת "שאלת דוד"; קונטרס "עמק ברכה" על ענייני חרמות. רוב כתביו נותרו בכת"י, והם אבדו בימי מלחה"ע הראשונה. נפטר בד' אדר תרע"ה, ומנו"כ בקרלין.

דרך אמונה *

רבי שמריהו יוסף חיים ב"ר יעקב ישראל קנייבסקי שליט"א

חיבורו הנודע "דרך אמונה" על ספר זרעים מן הרמב"ם נדפס לראשונה בבני-ברק תשד"מ. חיבורו "שערי אמונה" על מסכתות סדר זרעים נדפס בבני-ברק תשס"ב. מדבריו בשני חיבורים אלו הובאו ב"לקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר עוד: "שונה הלכות" על או"ח; "אמת וצדק" על מסכת גרים; "קלף ודוכסוסטוס" על מסכת ספר תורה; "קנין הגוף" ו"קנין פירות" על מסכת עבדים; "מצרף ומטהר" על מסכת כותים; "תכלת וארגמן" על מסכת ציצית; "תפילין של יד" ו"תפילין של ראש" עמ"ס תפילין; "פרשה פתוחה" ו"פרשה סדורה" על מסכת מזוזה; "נחל איתן" על הלכות עגלה ערופה; "טעם

אפרים" נדפסו לראשונה במהדורת וילנא. חיבר עוד: "זבחי אפרים" עמ"ס זבחים. נפטר בזאבלודאווא בט"ז מרחשוון תרפ"ו.

גליון הש"ס

רבי יוסף שאול ב"ר אריה לייבוש הלוי נטנזון,
ורבי מרדכי זאב ב"ר יצחק אהרן הלוי סג"ל
איטינגא

רבי יוסף שאול נטנזון נולד בברז'אן שבגליציה בשנת תקס"ח. קיבל מאביו רבי אריה לייבוש. שימש כאב"ד בלבוב, ונודע כעמוד ההוראה בדורו. עוד מחיבוריו: שו"ת "שואל ומשיב"; ספרי "דברי שאול" על התורה, חמש מגילות, שו"ע, רמב"ם, דרוש, אגדה, הגש"פ וע"ס "נחלת שבעה"; "ידות נדרים" על הלכות נדרים; "אמרות טהורות" – דרשות. נפטר בכ"ז אדר א' תרל"ה, ומנו"כ בלבוב.

גיסו של רבי יוסף שאול, רבי מרדכי זאב איטינגא נולד בלבוב בשנת תקס"ד. קיבל מרבי נפתלי הירץ מסוחסטאוו ראב"ד לבוב, ומרבי יעקב אורנשטיין בעל "ישועות יעקב". נבחר לרבנות בקראקא, אך סירב לקבל עליו המשרה. חיבר: שו"ת "מאמר מרדכי". נפטר בב' תמוז תרכ"ג, ומנו"כ בלבוב.

רבי יוסף שאול ורבי מרדכי זאב ערכו בצוותא את "גיליון הש"ס" לסדר זרעים, ואילו בשאר הסדרים ערכו רבי מרדכי זאב לבדו. רבי יוסף שאול הציג בכל הסדרים, כולל סדר זרעים, הערות משלו הנקראות "ציון ירושלים". חיבורים אלו נדפסו לראשונה בירושלמי מהדורת זיטאמיר תר"ך-תרכ"ז.

רבי יוסף שאול ורבי מרדכי זאב ערכו בצוותא גם את "נר מערבי" לתלמוד ירושלמי הכולל "מסורת הש"ס" ו"עין משפט". אף חיבור זה נדפס לראשונה במהדורת זיטאמיר תר"ך-תרכ"ז. עוד מחיבוריהם שחיברו בצוותא: "מאירת עיניים" על בדיקת הריאה; "מפרשי הים" על ספר ים התלמוד" לדודם רבי משה יהושע העשל אורנשטיין; "מגן גיבורים" על שו"ע או"ח; "מעשה אלפס" על הרי"ף והמרדכי; הגהות על ספר "מסורות חדשות" לבעל הלבוש.

דבר יהושע *

רבי יהושע מנחם מענדל ב"ר יצחק אריה
אהרנברג

נולד בגליציה ב"ב טבת תרס"ה. קיבל מרבי מאיר אריק. בשנת תש"ה עלה לאר"י והתיישב בירושלים עיה"ק. מעט

י. ציון כי בסדר זרעים במהדורות פיעטרקוב ווילנא אוחדו בכמה מסכתות הערותיהם של רבי יוסף שאול ורבי מרדכי זאב והן נקראות "גליון הש"ס וציון ירושלים". במהדורות אלו גם מיוחסות בטעות הערות "ציון וירושלים" עמ"ס דמאי שביעית (נדפסו בסוף המסכתות) לרבי מרדכי זאב.

היכלות; וכן חיבורים בחכמות הדקדוק, ההנדסה, התכונה ועוד². רבינו נפטר בי"ט תשרי תקנ"ח, ומנו"כ בוילנא.

הכותב *

רבי יעקב ב"ר שלמה אבן-חביב
[בעל "עין יעקב"]

נולד בסאמורה שבספרד סמוך לשנת ר"ה. קיבל מרבי שמואל וולאנסי מטולידו. בנו הוא רבי לוי בן חביב – הרלב"ח. לאחר גירוש ספרד התישב בסלוניקי שבתורכיה, ושם החל ליצור את מפעלו הגדול, ספר "עין יעקב", אליו קיבץ את כל אגדות הבבלי עם פירושו "הכותב"³. בסדר זרעים ומועד ליקט רבי יעקב גם את אגדות הירושלמי עם הפירוש הנ"ל. החיבור נדפס לראשונה בשלוניקי רע"ו-רפ"ב. חיבורים נוספים מתורתו נותרו בכת"י. נפטר בשנת רע"ו, ומנו"כ בסלוניקי.

הלכה למשה *

רבי משה ב"ר דוד ניימאן

מגדולי רבני סלובקיה. נולד בפרשבורג בשנת תרט"ז, לאביו רבי דוד מלאקענבאך ראב"ד פרשבורג ובעל שו"ת "ניר לדוד". קיבל מבעל "כתב סופר". משנת תרל"ט אב"ד בז'אמבוקרט שבסלובקיה, ובמשרה זו שימש חמישים וארבע שנים. חידושו על הירושלמי נדפסו בחלק א של ספרו "הלכה למשה" (וינה תרפ"ג) הכולל חידושים על שני התלמודים, ומהם הובאו ב"לקוט מפרשים". חלק ב של ספרו הנ"ל כולל שו"ת, חידושי סוגיות והערות על חיבורים שונים. כן חיבר "שו"ת הלכה למשה". נפטר בז'אמבוקרט בי"ג סיוון תרצ"ג והובא למנוחות בפרשבורג.

ולא עוד אלא *

רבי אליהו ב"ר אברהם שלמה הכהן
האיתמרי [בעל "שבט מוסר"]

נולד באיזמיר שבתורכיה סמוך לשנת ת"ה. קיבל מרבי בנימין מלמד מאיזמיר. שימש כרב, דרשן ומוכיח באיזמיר "ורבים השיב מעון בדרשותיו ותוכחותיו ומתק לשונו"⁴. חיבורו "ולא עוד אלא" על כל המקומות שנזכר לשון זה

ודעת" על ברייתא דמלאכת המשכן; "שקל הקודש" על הלכות שקלים וקידוש החודש להרמב"ם; "בשער המלך" על הקדמת הרמב"ם; "טעמא דקרא" על תנ"ך; "ישוב הדעת" – ליישב קושיות המהרש"א; "קרית מלך" – ציוני מקורות לפסקי הרמב"ם; "השם אורחותיו" על ספר אורחות חיים להרא"ש; "תשלום יפה העיניים" – ציונים על סדרי זרעים וטהרות ומסכתות נוספות שלא צוינו ב"יפה עיניים"; "מראה מקום" – ציונים לדברי חז"ל המובאים ברש"י ובתוספות; "ספר זכרון" – על הדברים המועילים לזכרון ועל הדברים הקשים לשכחה; "ארחות יושר" – מוסר.

הגהות הגר"א *

רבי אליהו ב"ר שלמה זלמן מוילנא

נולד בסעלץ שבליטא ביום א' דפסח ת"פ. בילדותו קיבל מרבי משה מרגליות מקידאן בעל "פני משה" על הירושלמי, ושוב לא היה לו רב כל ימיו. מימיו לא שימש ברבנות, אך תהילתו מלאה ארץ.

הגהות הגר"א על ירושלמי זרעים, בהעתקת הרד"ל (ע"ע) ובתוספת הערותיו, נדפסו לראשונה בקניגסברג תרי"ח וצורפו למהדורת וילנא. הגהות הגר"א עמ"ס שקלים נדפסו לראשונה בספר "תקלין חדתין" לרבי ישראל משקלוב (מינסק תקע"ב). יתר ביאוריו והגהותיו של הגר"א שבמהדורת וילנא נדפסו שם לראשונה מכ"ק. במהדורתנו נדפסו ההגהות והביאורים בשיפורים רבים ובתוספת קטעים שנשמטו במהדורת וילנא, וכמבואר במבואנו. חיבורו של רבינו על משניות זרעים "שנות אליהו", בו התבארו הרבה סוגיות הירושלמי, נדפס לראשונה בלמברג תקנ"ט וצורף למהדורתנו⁵.

רבינו הניח חיבורים בכל מקצועות התורה, שכולם נדפסו רק אחר פטירתו (כיון שלא הניח להדפיסם בחייו). מתוכם: "ביאור הגר"א" על ד' חלקי שו"ע; "שנות אליהו" על משניות סדר זרעים; "אדרת אליהו" – על תורה, נביאים וכתובים; "דבר אליהו" על ספר איוב; ביאורים על רבים מכ"ד כתבי הקודש; חידושי משניות, מסכתות, רא"ש, רמב"ם ואגדות הש"ס; ביאורים והגהות על המשנה, בבלי, ספרא, ספרי, תוספתא, פסיקתא, סדר עולם, פרקי דר"א, מסכתות קטנות, זוהר, תיקו"ז, ספרא דצניעותא, ספר יצירה, מדרש הנעלם, פרקי

יא. וראה במבוא למהדורתנו הערה קמ, בנוגע לייחוס ההגהות, הביאורים ושנו"א לרבינו הגר"א. יב. ע"ע ברשימת הגר"ר יהושע העשל לזין שנדפסה בסו"ס "עליות אליהו", ובספר "אוצר ספרי הגר"א", ירושלים תשס"ג. יג. עין יעקב על סדרי נשים – טהרות הוגה והובא לדפוס ע"י בנו של רבי יעקב, הרלב"ח, לאחר פטירת אביו. יד. שם הגדולים מערכת גדולים, א, קסו.

חזון איש *

רבי אברהם ישעיהו ב"ר שמריהו יוסף קרליץ

נולד בקוסובה שבליטא בי"א חשוון תרל"ט לאביו רבי שמריהו יוסף אב"ד קוסובה. מימיו לא היה לו רב, ואת רום-מעלתו בתורה השיג ביגיעה גדולה, שיגע בכוחות עצמו. בשנת תרצ"ג עלה לאר"י, וקבע משכנו בבני-ברק. נודע כעמוד התורה וההוראה בדורו ומכל תפוצות ישראל שיחרו לפתחו. ליקוטים מחידושי הכלולים בספרו הגדול והמקיף "חזון איש", המכיל בירורים וחידושים בכל מסכתות הש"ס – בבלי וירושלמי, ברמב"ם ובד' חלקי שו"ע, הובאו במדור "ילקוט מפרשים". חיבר עוד: "אמונה ובטחון" על ענייני אמונה ובטחון. כמו"כ יצאו לאור הרבה ספרי ליקוטים מתורתו, והדרכות והוראות מאגרותיו וכתביו. נפטר בט"ו חשוון תשי"ד, ומנו"כ בבני-ברק.

באגדות התלמוד ובמדרשים נדפס לראשונה באיזמיר תרי"ג, ומדבריו הובאו ב"ילקוט מפרשים". חיבר קרוב לארבעים חיבורים, ורק מיעוטם נדפס^{טו}. נודע בעיקר על-שם ספרו "שבט מוסר" שזכה לתפוצה כבירה, ונדפס כשישים פעמים. כן חיבר "אגדת אליהו" על אגדות הירושלמי (איזמיר תקט"ו-תקפ"ה); "אזור אליהו" ליקוטים שונים, ופירוש על מסכת אבות ועל הגש"פ; "תהלות ה'" על ספר תהילים; "עיני העדה" על תנ"ך; "דנא פשרא" על שיר השירים, מגילת רות ומגילת אסתר; מדרש האתמרי" – דרושים; "מעיל צדקה" על מצוות הצדקה; "מדרש תלפיות" ליקוטים שונים מסודרים בערכים; "מדרש אליהו" הספדים ודרושים; ואת החיבורים דלהלן על חמשה חומשי תורה: "מגלה צפונות", "מזבח אליהו", "סמוכים לעד", "חוט של חסד" ו"ידו בכל". כמו"כ נדפסו ספרי ליקוט מתורתו בעניינים שונים. נפטר בח' אדר ב תפ"ט, ומנו"כ באיזמיר.

חיי משה *

רבי אברהם צבי ב"ר משה ברודנא

נולד בדווינסק שבליטביה בשנת תר"י. למד בבית מדרשו של הנצי"ב מוואלוז'ין והסתופף בצל אדמו"רי ליובאוויטש: ה"צמח צדק", המהר"ש, הרש"ב והרי"צ. שימש ברבנות בקופישוק שבליטא ובברזין שברוסיה. בשנות מלחמה"ע הראשונה שימש ברבנות במוסקבה. בשנת תרפ"ב עלה לאר"י והשתקע בירושלים. ספרו "חיי משה", הכולל חידושים בשו"ע, בבבלי ובירושלמי, נדפס בירושלים תרפ"ג, ומדבריו הובאו ב"ילקוט מפרשים". עוד מחיבוריו: "ברכת אברהם" חסד לאברהם" ו"מגיני אברהם", הכוללים שו"ת וחידושים בד' חלקי שו"ע, חידושים בבבלי ובירושלמי והדרנים; "לחם ערב" – דרושים; "לקוטים באורים" על ספר "ליקוטי אמרים תניא"; "קיצור תניא". נפטר בירושלים בכ"ט אייר תרצ"ו.

רבי חיים ב"ר ישראל העליר *

נולד בביאליסטוק שבפולין בכ' תמוז תרל"ט, לאביו רבי ישראל "העילוי מפינסק". תקופה קצרה כיהן כרבה של לומז'ה. לאחר פרוץ מלחמה"ע הראשונה יסד בברלין "בית מדרש עליון" ועמד בראשו. בשנת תרצ"ז היגר לארה"ב והשתקע בניו-יורק. בקי בכל חדרי תורה, וידיו רב לו גם בכל חכמה ומדע. הוספותיו על "מסורת הש"ס" לירושלמי נדפסו

זכרון משה *

רבי משה ב"ר יצחק פינסקר

מחכמי לונדון בסוף המאה השביעית לאלף השישי. ספרו "זכרון משה" הכולל הגהות והערות על הירושלמי נדפס בלונדון תרצ"ד, ומדבריו הובאו ב"ילקוט מפרשים" במהדורתנו.

חומת ירושלים *

רבי אברהם יצחק ב"ר נתן ברומברג

נולד באוסטרוב-מאזובייצק שבפולין בכ"ב ניסן תרנ"ח. הסתופף בצל רבי אברהם מרדכי מגור בעל "אמרי אמת". שימש ברבנות בגרודז'נסק שבגליציה. בשנת תש"א עלה לאר"י, ושם שימש כרב בצבא הפולני שגדודים שלו הגיעו בתקופה זו לאר"י ושהו בה עד תום המלחמה. חיבורו "חומת ירושלים", על מסכתות סנהדרין ומכות מתלמוד ירושלמי, נדפס בירושלים תש"ג. הערותיו לירושלמי זרעים נדפסו בקובצי "נר מערבי" אדר-אלול תשנ"ג. חיבר עוד: "מקורות לפסקי הרמב"ם"; "רש"י וירושלמי"; "פירושי ראשונים לאגדות חז"ל"; ואת סדרת הספרים הנודעת "מגדולי החסידות", המוקדשות לתולדות חייהם של גדולי ישראל. כמו"כ הו"ל את פירוש הרשב"ם על התורה בצירוף הערות ומראי-מקומות. נפטר בירושלים בכ"ב שבט תשל"ה.

טו. חלקם נשרף בשריפה שפרצה באיזמיר בשנת תר"א.

חַתָּם סוֹפֵר

רבי משה ב"ר שמואל סופר

נולד בפרנקפורט דמיין בז' תשרי תקכ"ג. קיבל מאביו, מרבי זלמן חסיד מפפד"מ, מרבי נתן אדלר, מרבי פנחס הורוויץ בעל "הפלאה" ומרבי טעבלי שייאר ממגנצא. מגדולי הפוסקים שקמו לאומה וראש גולת ישראל בארצות שהשתייכו לממלכה האוסטרו-הונגרית¹. הוראותיו, הדרכותיו ומנהגיו הינם נר לרגלי קהילות יוצאי ארצות אלו עד היום הזה. את רבנותו ניהל בקהילות: דרעזניץ, מטרסדורף ופרשבורג. חידושויו על הירושלמי נדפסו לראשונה בירושלמי מהדורת וילנא. עוד מחיבוריו: "חדושי חתם סופר" על מסכתות הש"ס; הגהות על הש"ס; "תורת משה" על התורה; שו"ת "חתם סופר"; "חידושי חתם סופר" על שו"ע; דרשות "חתם סופר"; "ספר הזכרון" ע"ד המאורעות שאירעו בפרשבורג בשנת תקס"ט; "שירת משה" – זמירות ופיוטים². נפטר בכ"ה תשרי ת"ר, ומנו"כ בפרשבורג.

לראשונה בספר "לדוד צבי" שנדפס בברלין תרע"ד, והן צורפו ל"ילקוט מפרשים". הערותיו וציוניו לירושלמי תרומות נדפסו לראשונה בספר "לשלמה" שנדפס בברלין תר"ע, ואף הם צורפו ל"ילקוט מפרשים". חיבר עוד: "לחקרי הלכות" על חו"מ; "פרי חיים" על הרמב"ם; "קונטרס בירורים" בהלכות מלווה ולווה, ועוד. כמו"כ הו"ל מהדורה מובחרת של "ספר המצוות לרמב"ם" ע"פ כת"י ועם הערות ותיקונים, ופרסם מאמרים תורניים רבים.

אחד ממפעליו הגדולים היה להשיב על "השגותיהם" של "מבקרי המקרא" למיניהם, ולהוכיח את מקורות הנוסח שבידינו. לשם כך חיבר את חיבוריו: "על התרגום הירושלמי לתורה"; "פשיטא"; ו"הנוסח השומרוני של התורה". חיבוריו אלו, בהם חברו יחדיו גאונות וידענותו, הפליאו את כל העוסקים בעניין זה, וקידשו שם שמים. נפטר בערב פסח תש"ך, ומנו"כ בניו-יורק.

חֲרָדִים

רבי אלעזר ב"ר משה אזכרי

נולד בכ"ז אייר רצ"ג. בצעירותו התגורר בקושטא אליה הגיעו אבותיו לאחר גירוש ספרד. לאחר שעלה לאר"י התיישב בצפת ונמנה על גורי האר"י הקדוש. כן קיבל מרבי יוסף סאגיס, שהיה מגדולי חכמי צפת³. הסתיר גדלותו מעין רואים עד שנודע טיבו ע"י האר"י הקדוש, בהלולא דרשב"י במירון. שימש כריש מתיבתא בצפת ויסד שם את חברת "סוכת שלום" לתיקון המעשים. חיבר פירוש על כמה סדרים ומסכתות בירושלמי, וזכינו לאורו במסכתות ברכות (נדפס לראשונה במהדורת זיטאמיר תרכ"ו) ובמסכת ביצה (נדפס לראשונה בניו-יורק תשכ"ז). ספרו הנודע "חרדים" העוסק בענייני המצוות ובתוכחת מוסר נדפס בעשרות מהדורות, וכמה מגדולי ישראל ערכו "קיצורים" של חיבור זה. כן חיבר שירים ופיוטים, והמפורסם בהם הוא השיר "ידיד נפש". חיבורים נוספים מתורתו נותרו בכת"י. נפטר בין השנים שנ"ט-שס"א, ומנו"כ בצפת.

טוב ירושלים

רבי אליהו דוד ב"ר בנימין רבינוביץ-תאומים

[האדר"ת]

נולד בפיקעלן שבליטא בד' סיון תר"ה. קיבל מאביו רבי בנימין אב"ד פיקעלן. שימש ברבנות בפוניב' ובמיר שבליטא. בחודש אדר תרס"א עלה לאר"י ע"פ קריאתו של רבי שמואל סלנט שביקשו לעמוד לימינו בענייני הרבנות בירושלים, ואכן, מני-אז ניצב שכם אחד עם הגרש"ס על משמר הרבנות בעיר הקודש, ובשמשו בכהונה זו זכה לגדור פרצות רבות ולתקן עניינים נכבדים. חידושויו על הירושלמי "טוב ירושלים" נדפסו לראשונה בירושלמי מהדורת וילנא⁴. הותיר כמאה חיבורים בכל מקצועות התורה ורק אחדים מהם נדפסו, ואלו הם: "סדר פרשיות" על התורה; "בני בנימין" על הרמב"ם; "תשובה מיראה" על לשונות "יראה לי" שברמב"ם; "את דבר המשפט" על שו"ע חו"מ; שו"ת "תשובה מאהבה"; שו"ת "מענה אליהו"; "חשבונות של מצוה" על ספר החינוך; "תפילה לדוד" על נוסח התפילה והברכות; "אחרית השנים"

טז. הרב חיד"א בספרו "שם הגדולים" בערכו של רבינו (מערכת גדולים א אות ריב) כתב עליו שהיה "תלמיד מהר"ר יוסף סאגיס ונסמך ממנה"ר" בי רב, אלא שהדבר צ"ע לפי שמהר"ר בירב נפטר בל' ניסן ש"ו (ויש שהקדימו לשנת ש"א), דהיינו עוד טרם הגיע רבי אלעזר למצוות. ויש שכתבו משום זה דכצ"ל: "תלמיד מהר"ר יוסף סאגיס הנסמך ממנה"ר" בי רב, והיינו שרבו מהר"ר סאגיס הוא הנסמך. יז. הממלכה האוסטרו-הונגרית כללה את הארצות: אוסטריה, הונגריה, צ'כיה, סלובקיה, רומניה, וחלקים מאוקראינה ומגליציה. יח. וראה ב"ספר הזכרון" להחת"ס, ירושלים תשי"ז, עמ' לז-לח, רשימת ספרי החת"ס שהופיעו בדפוס עד אז. יט. "טוב ירושלים" על מסכת ע"ז נדפס ב"השלמה לירושלמי" – וילנא תרפ"ח.

יהודה מחקקי *

רבי יהודה ב"ר אלטר הורביץ, מדז'יקוב

נולד בי"ח אלול תרס"ה לאביו רבי אלטר יחזקאל אליהו מדז'יקוב הי"ד ולאמו בת ה"אהבת ישראל" מויז'ניץ. קיבל מרבי מאיר אריק מטארנוב. בן עשרים שנה נסמך להוראה ובן שלושים הוכתר לראב"ד קלויזנבורג. נודע בעוצם גאונותו ובצדקותו המופלאה. לאחר מלחה"ע השניה עלה לאר"י והשתקע בירושלים, שם העמיד תלמידים גדולי תורה והוראה. במשך תקופה עמד בראש כולל "תרביצ"א בירושלים. סירב בתוקף לנהוג באדמו"רות כממשיך שושלת דז'יקוב. חידושי על הירושלמי נדפסו בספר "יהודה מחקקי" שהופיע בניו-יורק תשנ"ה. וכולל גם שו"ת וחידושים על הש"ס והרמב"ם. חיבר עוד: ספרי "גיליוני מהר"י" על ענייני או"ח ויור"ד, וכן על ספר "עבודת הקודש" לרביד"א ועל ספר חת"ס עה"ת; "שבט מיהודה" על הלכות מקוואות; "אמרי יהודה" על התורה והמגילות; "חומת יהודה" על ספר "חומת אנך" להרביד"א; "משנת יהודה" על ששה סדרי משנה; "תהילות יהודה" על ספר תהילים. "אמרותיו נדפסו בספרים "זכרון יהודה" ו"כבתה השלהבת". נפטר בי"א סיון תשמ"ט, ומנו"כ בלונדון.

רבי יחיאל מיכל ב"ר אברהם גאלדשלאק *

נולד בשרנצק שבפולין בי"ב טבת תקצ"א. תלמיד מובהק לבעל "חידושי הרי"ם" מגור, והוסמך על-ידו לרבנות. שימש ברבנות במשך שבעים שנה בקהילות פולין: קיקאל, שרנצק, פודמביץ, אוסטרלנקה ושעפס. חידושי לירושלמי נדפסו לראשונה במהדורת וילנא. חיבר עוד: "אמרי אמת" בהלכה, אגדה ומחשבה; "ציון" ו"ירושלים" על ספר תהילים; "עיניים לראות" על ספר קהלת. חיבורים נוספים נותרו בכת"י. נפטר בכ"א שבט תרע"ח, ומנו"כ בשעפס.

יפה מראה *

רבי שמואל ב"ר יצחק יפה-אשכנזי

מגדולי חכמי תורכיה בדורם של המהר"י בן לב, המהרשד"ם והראנ"ח.

נולד בברוסה שבתורכיה סמוך לשנת רפ"ה. קיבל מרבי יצחק אבן לב, מרבי שמואל סבע²² ומרבי שלמה אלקבץ. שימש

על מצוות וידידי מעשר; "זכר למקדש" על מצוות הקהל²³; "שבת אחים" על כללי הש"ס²⁴; "זכר דבר" הערות וצינונים בלשונות חז"ל ובעניינים שונים; "אלה יעמדו" על אופן קיום המצוות – בעמידה או בישיבה; "עריכת נר" על הדלקת נר יו"ט; "זהב שבא" על תוספות הרשב"א למסכת פסחים; "נפש דוד" מוסר והנהגות; "יקר האדרת" ו"גפן אדרת" בעניינים שונים. כמו"כ עיטר חיבורים רבים בהערות והשלמות. נפטר בג' אדר תרס"ה, ומנו"כ בהר הזיתים.

טל תורה *

רבי מאיר ב"ר אהרן יהודה אריק

נולד בהרימלוב שבגליציה בשנת תרט"ו. קיבל מרבי יעקב וויידנפלד בעל "כוכב מיעקב", ומהמהרש"ם מבערז'אן. רבו בחסידות היה רבי דוד משה מטשורטקוב. שימש ברבנות בקהילות יאזלוביץ, בוטשאטש וטארנוב שבגליציה. מהגהותיו וחידושי על הירושלמי שבספרו "טל תורה" (נדפס לראשונה בוינה תרפ"א), צורפו ל"לקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר עוד: שו"ת "אמרי יושר"; "מנחת פתים" – על שו"ע או"ח, יו"ד ואבהע"ז; "מנחת קנאות" – עמ"ס סוטה; "שירי טהרה" על משניות סדר טהרות. כמו"כ צירף הערותיו לחיבורים רבים. נפטר בטארנוב ביו"ט ראשון דסוכות תרפ"ב.

יד דוד *

רבי יוסף דוד ב"ר אברהם יצחק זינצהיים

נולד בטריאר שבאשכנז בשנת תק"ה. קיבל מאביו רבי אברהם יצחק אב"ד גידערהיים. עמד בראש ישיבה בבישהיים, ושימש כאב"ד בשטראסבורג ובפאריס. וכמנהיגה הרוחני של יהדות צרפת. חידושי על מפרשי המשנה הראשונים לסדר זרעים כלולים בספרו "יד דוד" על סדר זרעים שנדפס לראשונה בירושלים תשל"ז ע"י מכון ירושלים, וברשותם הנדיבה הם צורפו למדור "ילקוט הערות" שבמהדורתנו למשנה עם פירושי הראשונים. חיבר עוד: "יד דוד" על מסכתות הש"ס; "מנחת עני" – שו"ת, פירושים, חידושים עה"ת, רמב"ם ושו"ע; "דעת דוד" על שו"ע; "שלל דוד" על התורה ומועדים. חיבורים נוספים מתורתו נותרו בכת"י. נפטר בפאריס בכ"ח שבט תקע"ב.

כ. שני חיבורים אלו פורסמו בעילום שם המחבר. כא. חיבור זה חיבר רבינו בנערותו בצוותא עם אחיו רבי צבי יהודה רבינוביץ-תאומים אב"ד ליגוס וראגאלי. כב. גיסו של מרן ה"בית יוסף".

הצדיקים: רבי מרדכי שרגא מהוסיאטין, רבי יוסף "היהודי הטוב" מנייטאט^כ, רבי חיים מצאנז בעל "דברי חיים" ורבי יצחק אייזיק מזידיטשוב. בהיותו כן כ"ד שנים נתמנה כאב"ד הרימלוב שבגליציה ובתפקיד זה שימש כשלושים שנה, עד לפטירתו. מגדולי הפוסקים והמשיבים בדורו, ומכל קצווי פולין וגליציה פנו אליו בשאלות הלכה. היה אביהם של הגאונים הנודעים רבי נחום ווינדפולד בעל "חזון נחום", ושל רבי דב בעריש ווינדפולד – גאב"ד טשעבין. את הגהותיו על הירושלמי כתב לבקשת מדפיסי וילנא, שביקשו לעטר בהן את מהדורתם, והן נדפסו ב"השלמה לירושלמי" שהופיע בוילנא תרפ"ח. את ההגהות הללו העלה רבינו על הכתב ביום בו הופנתה אליו הבקשה, ולפיכך כינה אותן "הגהות דחד יומא"^{כח}. חיבר עוד: שו"ת "כוכב מיעקב". כמו"כ נדפסו בש"ס וילנא הגהותיו על סדר טהרות. רוב כתביו אבדו בשני מלחמות העולם. נפטר בכ"א שבט תרנ"ד, ומנו"כ בהרימלוב.

❖ כוכבי יצחק *

רבי יצחק ב"ר דוד שטערנהעלל

נולד בגורליץ ב' אדר ב' תר"ע. קיבל מרבי חיים אלעזר ממונקאטש בעל "מנחת אלעזר" והיה חביב עליו ביותר. לימים אף נתמנה לעמוד בראשות ישיבת "דרכי תשובה" במונקאטש. כן הסתופף בצל רבי בן-ציון מבובוב. לאחר מלחמת העולם השנייה, בה איבד את כל משפחתו, התיישב בזלצבורג שבאוסטריה ושימש שם ברבנות במשך חמש שנים. בשנת תשי"א התיישב בניו-יורק וכעבור שנתיים נתמנה לרב בבולטימור.

חידושויו על ירושלמי ברכות פרקים א-ג נדפסו לראשונה בספריו "כוכבי יצחק" (ברוקלין תשכ"ט-תש"מ) הכוללים חידושים, בירורי הלכות וליקוטים. החידושים על יתר פרקי מסכת זו, וכן הערות וצינונים על כל הירושלמי, נדפסו לראשונה ב"כוכבי יצחק" על הירושלמי שנדפס בערך תשנ"ג. חיבר עוד: "למכה מלכים" – השגות על ספר "שלחן מלכים" מרבי משה צבי לנדא. כמו"כ ערך את הירחון התורני "הכוכב" שיצא לאור במונקאטש בשנים תרצ"ה-תרצ"ז, וחידש את הופעתו בניו-יורק, בין השנים תשי"ב-תשי"ג. נפטר בכ"ח ניסן תש"מ, ומנו"כ בהר הזיתים.

כאב"ד קהל האשכנזים בקושטא וכן כיהן שם כריש מתיבתא. חיבורו "יפה מראה" על אגדות הירושלמי נדפס לראשונה בוונציה ש"ן, וצורף למדור "קובץ ביאורים" במהדורתנו. חיבר עוד: ספרו הענקי "יפה תאר" על מדרש רבה^כ; "יפה ענף" על מדרשי רות, איכה ואסתר; "יפה קול" על מדרש שיר השירים; "יפה עיניים" – דרושים על פרשיות התורה; כמו"כ יוחס לו החיבור "תיקון סופרים" העוסק בנוסח שטרות (ליוורנו תקמ"ט), אך כבר נתברר בראיות שייחוס זה מוטעה, ורוב הספר הוא מאת רבי משה אלמושנינו. חיבורים רבים נוספים נותרו בכת"י. נפטר בקושטא ב"א אלול שנ"ה.

❖ רבי יצחק יהודה ב"ר משה פנחס טרונק

נולד בקוטנא שבפולין בשנת תר"ם. קיבל מרבי אברהם מסוכאטשוב בעל "אבני נזר", ונלקח לחתן ע"י בנו בעל "שם משמואל". כיהן ברבנות בלובראניץ ובטשכנוב, ומשנת תרע"ב מילא את מקום אבותיו ברבנות קוטנא. הדפיס בירושלמי מהדורת וילנא את הגהות זקנו רבי יהושע מקוטנא "מעני יהושע" בתוספת הערותיו. חיבר עוד: "מקרא מפורש" על התורה; "מעט צרי" על הרמב"ם^כ; שו"ת "חסדי אבות"^כ. נפטר בקוטנא בכ"ז אדר תרצ"ט.

❖ רבי ירוחם ב"ר אברהם יהושע העשל

ליינער אדמו"ר מראדזין *

נולד בראדזין שבפולין בשנת תרמ"ו לאביו האדמו"ר רבי אברהם יהושע העשל מראדזין, אחיו של האדמו"ר רבי גרשון חנוך מראדזין. קיבל מאביו. לפני מלחמת העולם השנייה היגר ללונדון, ובשנת תש"ז היגר לארה"ב והתיישב בברוקלין. נודע בגדולת תורתו ובכוח זכרונו. הערותיו על הירושלמי נדפסו בירחון "סיני"^כ, וצורפו למהדורתנו. חידושויו ומאמריו נאספו בספר "תפארת ירוחם". נפטר ב"ט באב תשכ"ד, ומנו"כ בניו-יורק.

❖ כוכב מיעקב *

רבי יעקב ב"ר אליעזר ווינדפולד

נולד בסטרי שבגליציה סמוך לשנת ת"ר. קיבל מרבי משולם הורוויץ מסטניסלב בעמ"ח שו"ת "בר ליוואי". הסתופף בצל

כג. במדרש רבה מהדורת וילנא נדפס רק קיצור של חיבור זה, שנערך ע"י מדפיסי וילנא. על פעולתם זו ראה מש"כ בספר "קריינא דאגרתא" לרבי יעקב ישראל קנייבסקי, מכתב רנ"ג. כד. צירפו לספרו של זקנו "ישועות מלכו" אותו הביא לדפוס. כה. צירפו לספרו של זקנו "יבין דעת" אותו הביא לדפוס. כו. כרך יז עמ' רמא-רמג; כרך יח עמ' רלו-רלח, שיז-שיח; כרך יט עמ' פו-פט; כרך כ עמ' סא-סה, רה-רז. כז. בנו של בעל "מאור ושמש". כח. תולדות רבינו שבראש ספר "כוכב מיעקב".

ככר לאדן

רבי חיים יוסף דוד ב"ר רפאל יצחק
זרחיה אזולאי [החיד"א]

נולד בירושלים בשנת תפ"ד. קיבל מגדולי ירושלים: רבי יונה נבון בעל "נחפה בכסף", מרבי חיים בן-עטר בעל "אור החיים", מרבי אליעזר נחום בעל "חזון נחום", ומרבי יצחק הכהן רפפורט בעל "בתי כהונה". שימש בדיינות בירושלים וברבנות בקהיר, ונמנה על חבורתו של הרש"ש (רבי שלום שרעבי).

הוצעו לו משרות הרבנות בקושטא ובליוורנו, אך סירב לקבלן. יצא כמה פעמים לחו"ל בשליחות מצווה עבור קהילות אר"י, ובשנת תקל"ח השתקע בליוורנו שבאיטליה.

נפטר בי"א אדר תקס"ו, ונטמן בליוורנו. בשנות מלחה"ע הראשונה פינו השלטונות את בית הקברות העתיק בליוורנו, שם נטמן, וארוננו של החיד"א הועבר לבית הקברות החדש בעיר. ביום כ' באייר תש"כ הועלה ארוננו לקבורה באר"י, ונטמן בהר המנוחות בירושלים.

בחיבורו של רבינו על מסכתות קטנות "ככר לאדן" (ליוורנו תקס"א) נדפסו הגהות על הירושלמי מאת "קדוש אחד" שלא נודע שמו, ועליהן הוסיף הרחיד"א הערות קצרות. ההגהות עם הערות הרחיד"א צורפו לירושלמי מהדורת וילנא ונקראות "ככר לאדן".

רבינו החיד"א חיבר עוד עשרות חיבורים בכל מקצועות התורה, ורבים מהם עדיין בכתב-יד. מחיבוריו: "ברכי יוסף", "מחזיק ברכה" ו"שיורי ברכה" על השו"ע; "אהבת דוד", "דברים אחדים" ו"כסא דוד" – דרושים; "חומת אנך" על התורה והמגילות; "זרוע ימין", "חסדי אבות" ו"ראשי אבות" על פרקי אבות; ספרי השו"ת: "חיים שאל" "טוב עין" ו"יוסף אומץ"; "עין זוכר" – כללים; "דבש לפי" ו"מדבר קדמות" – ליקוטים; "ככר לאדן" – הגהות על מסכתות קטנות; "לב דוד" – מוסר; "לדוד אמת" על דיני ס"ת; "מראית העין" על "עיון יעקב"; "נחל אשכול" על חמש מגילות; "נחל קדומים" "פני דוד" ו"ראש דוד" – על התורה; "עבודת הקודש" – הליכות, הנהגות ותפילות; "פתח עיניים" על הש"ס; "שמחת הרגל" על הגש"פ ומגילת רות; "שם הגדולים" – תולדות חכמי ישראל וחיבוריהם (חיברו כאשר היה בהסגר בנמל ליוורנו במשך ארבעים יום); "שער יוסף" על מסכת הוריות; "כסא רחמים" על מסכתות קטנות; "מעגל טוב" – יומן מסעותיו, ועוד חיבורים.

כרם חמד

רבי אברהם משה ב"ר אהרן הלפאנד

נולד בשנת תר"ט. משנת תרמ"ג שימש כאב"ד בביסטריץ שבליטא. חיבורו "כרם חמד" על ירושלמי זרעים נדפס לראשונה בוילנא תרע"א, ומדבריו הובאו ב"לקוט מפרשים". נפטר בשנת תרפ"ז.

לחיים בירושלים

רבי חיים ב"ר יעקב פאלאג'י [החבי"ף]

נולד באיזמיר שבתורכיה בי"ט חשוון תקמ"ח. קיבל מזקנו, אבי אמו, רבי רפאל יוסף חזן בעל שו"ת "חקרי לב" ומרבי יצחק גאטניו בעל "בית יצחק" על הרמב"ם. שימש כרב הכולל וכר"מ באיזמיר. בהיותו בן ט"ז שנה כבר אחז בשבט סופרים, וברבות השנים הובאו לדפוס שבעים ושתיים חיבורים מתורתו, ששמות כולם רומזים לשם רבינו – חיים. חיבוריו הרבים עוסקים בכל מקצועות התורה: תנ"ך, ש"ס, הלכה, אגדה, דרוש, מוסר, תפילה ועוד, והם זכו לתפוצה רחבה. עשרות סופרים נוספים מתורתו היו למאכילת אש בשריפה שפרצה באיזמיר בשנת תר"א. שלשת בניו רבי אברהם, רבי רחמים ניסים יצחק ורבי יוסף נודעו אף הם בכוח תורתם, ומורשתם העשירה כוללת ארבעים וארבעה חיבורים בכל מקצועות התורה. חיבורו על הירושלמי "לחיים בירושלים" נדפס לראשונה באיזמיר תרל"ח, ומדבריו הובאו ב"לקוט מפרשים".

עוד מחיבוריו: ספרי השו"ת "נשמת כל חי", "סמיכה לחיים" ו"חקקי לב"; "לב חיים" – שו"ת בענייני או"ח; "חוקות החיים" – שו"ת בענייני חו"מ; "חיים ביד" – שו"ת בענייני יו"ד; "חיים ושלוש" – שו"ת בענייני אבהע"ז; "רוח חיים" – חידושים על ד' חלקי שו"ע; "חיים ומלך" על הרמב"ם; "החפץ חיים" – חידושי דינים ומקורותיהם; "משא חיים" – הלכות מדינה, הסכמות, מסים ומנהגים, ערוכים בסדר הא"ב; "ספר חיים" על דיני קריאת התורה; "מועד לכל חי" – דינים והנהגות לחודשי השנה; "תנופה חיים" על תנ"ך; "פני חיים" על התורה וחמש מגילות; "זכירה לחיים" על תורה, מגילות, זוה"ק, מדרשים והגש"פ; "הכתוב לחיים" ו"החיים יודוך" על ספר תהילים; "אבי הנחל" על מדרש אגדת בראשית; "ספרי חיים" על הספרי; "לוח ארז" על ספר תנא דבי אליהו; "פר אחד" על פרקי דרבי אליעזר; "חיים טובים" על מדרש שמואל, שו"ט ומדרש משלי; "מי החסד" על

לנדברגר מברלין ומרבי שמואל בונדי ממגנצא. שימש כאב"ד במגנצא, והרבה פעלים לשמירת גחלת היהדות בגרמניה בתקופת התגברות הרפורמה. ערך את כה"ע "איזראליט", שהיה בטאונה המרכזי של היהדות החרדית בגרמניה, והתפרסם בעשרות יצירותיו הספרותיות, שתורמו רבות לחיזוק ההשקפה היהודית בקרב הנוער היהודי בגרמניה. הערותיו "מאיר נתיב" לפירוש הרש"ס עמ"ס ברכות נדפסו לראשונה במגנצא תרל"ה וצורפו למהדורת ווילנא. חיבר עוד: "מאיר נתיב" על מסכת אבות ועל הגדה של פסח. נפטר בכ"ד ניסן תר"ן, ומנו"כ במגנצא.

מאמר בואו חשבון

רבי אריה לייב ב"ר שלום שכנא יעלין
[בעל "יפה עיניים"]

נולד בסקידל שברוסיה בשנת תק"פ. קיבל מרבי יצחק מוולוז'ין. שימש ברבנות בקהילות יאשינובקה ובילסק שבליטא. קונטרסו "מאמר בואו חשבון" על קביעות השנים נדפס בירושלמי מהדורת וילנא אחר מסכת פסחים. חיבר עוד: "יפה עיניים" על רוב מסכתות הש"ס, הכולל ציונים מבבלי לירושלמי ולמדרשי חז"ל; "מצפה אריה" – על הרי"ף; "קול אריה" – ע"ד הדרוש והפלפול. חיבורים נוספים נותרו בכת"י. נפטר בבילסק בז' ניסן תרמ"ו.

מגדנות נתן

רבי אליהו חי ב"ר נתן בורג'ל

נולד בתוניס בשנת תק"ך לאביו רבי נתן בורג'ל אב"ד תוניס ובעל "חק נתן". כל אחיו שנולדו לפניו לא נתקיימו, ולכן קראו אביו אליהו חי. קיבל מאביו הגדול, וכאשר עלה אביו לאר"י, סמוך לשנת תקמ"ח, החל להסתופף בצלו של רבי שלמה אלפאסי, שנתמנה כאב"ד על מקומו של רבי נתן. לימים אף מינהו רבי שלמה כדיין בבית-דינו, ועד שנמנה על גדולי רבני תוניס.

חידושויו על ירושלמי פאה נדפסו בסוף ספרו "מגדנות נתן" על מסכת בבא מציעא, שנדפס בליוורנו תקל"ח כ"ט כנלווה לספר "חק נתן" של אביו. חידושים אלו צורפו ל"ילקוט מפרשים". חיבר עוד: "מגדנות נתן", הכולל חידושי מסכתות, רמב"ם ושו"ע. נפטר ב"ג מנחם-אב תקע"ז.

מכילתא וילקוט; "חיים ומזון" על זוהר חדש; "ובחרת בחיים" על פירוש רש"י ותוספות עה"ת; "חיים לגופא" גימטריאות ופרפראות על התורה; "זכירה לחיים" על הגדה של פסח; "כל החיים" – כללי הש"ס; "עיני כל חי" על הש"ס; "פעולת צדיק לחיים" עמ"ס אבות; "דרכי חיים" על ספר "בית אבות" לרבינו המאירי; "רחמים לחיים" על שו"ת הרשב"א ח"ה; ספרי הדרוש: "ראה חיים" ו"ברכת מועדיך לחיים"; ספרי המוסר: "כף החיים" ו"תוכחת חיים"; "תורה וחיים" במעלת לימוד התורה; "קול החיים" – למי שמלאו לו שבעים שנה; "עתרת חיים" ו"ימצא חיים" – לקט תפילות; "נפש חיים" ו"נפש כל חי" – מאמרים בעניינים שונים לפי סדר הא"ב; "סימנא דחיי" – רמזים וסודות אשר בכ"ב האותיות; "חיים לראש" – באגדה; "חוקי החיים" – סדר לימוד ללילות; "עמודי חיים" על עמודי העולם: תורה, עבודה, גמ"ח, דין, אמת ושלום; "ישמח חיים" – ערכי הכינויים בסדר הא"ב; "גנזי חיים" – מערכות לפי סדר הא"ב; "ארצות החיים" במעלת ארץ-ישראל והלכותיה; "צדקה חיים" ו"צדקה לחיים" על מצוות הצדקה; "כפר לחיים" על סדר עבודת יוה"כ; "רפואה וחיים" תפילות וסגולות לחולים; "חיי וחמרא" – איסור על הכנת יין בכפרים; "חלקם בחיים" – הספדים; "חיים דרכיו למשה תחילה" – סיפור עלילות הדם בדמשק וברודוס; "צוואה מחיים" – צוואתו. נפטר ב"ז שבט תרכ"ח, ומנו"כ באיזמיר.

ליקוטי חבר בן חיים*

רבי חזקיה פייבל ב"ר חיים פלוט

נולד בקעלין שבצ'כיה בכ"ד שבט תקע"ח. תלמיד מובהק לבעל ה"חתם סופר". החל משנת תר"ט עד לפטירתו כיהן כאב"ד וכר"מ בשוראן שבסלובקיה. חידושויו על הירושלמי נדפסו בספריו "ליקוטי חבר בן חיים" (פרשבורג תרל"ח-תרנ"ג) הכוללים גם חידושים על התורה, חמש מגילות, משניות, ש"ס, רמב"ם, שו"ע ונו"כ, וכן דרושים והספדים ועוד. רבינו שיקע בחיבוריו הרבה מתורת רבו ה"חתם סופר". נפטר בשוראן בכ"ז כסלו תרנ"ה.

מאיר נתיב

רבי מאיר ב"ר אשר למל אהרן להמאן

נולד בוורדן שבגרמניה בכ"ט טבת תקצ"א. קיבל מרבי עזריאל הילדסהיימר אב"ד איינשטאט וברלין, מרבי מיכל

מגדני אשר *

רבי אשר ב"ר אברהם רוזנבוים

נולד בביאליסטוק בכ"ח תמוז תר"ס. את משנת תלמודו קנה בישיבת לומז'ה ובישיבת ראדין של ה"חפץ חיים". בשנת תר"ץ יסד בעיר אוסטרום שבפולין סניף של ישיבת "בית-יוסף" נובהרדוק ובית תלמוד תורה, ונשא בעול אחזקתם של מוסדות אלה. סובב בערי פולין ועורר את המון העם לאמונה ולקיום המצוות. בשנת תרצ"ג עלה לאר"י ושימש ברבנות בשכונת "נורדיה" בתל-אביב. חיבורו "מגדני אשר" הכולל חידושים בבבלי ובירושלמי נדפס בתל-אביב תשי"ט, ומדבריו הובאו ב"ליקוט מפרשים". חיבר עוד: "מעדני אשר" ו"כוכבי אשר" – דרושים; "מטעמי אשר" – חידושים בש"ס ופניני מוסר; "שבילי אשר" על הרמב"ם; "דברי אשר" ו"שער אשר" הכוללים חידושים על התורה, ש"ס וזוהר; "הדרני אשר" – הדרנים; "בית אשר" על פרקי אבות ומדרשי חז"ל; "הגיגי אשר" ו"מכמני אשר" – דברי חכמה ומוסר; "כוכבי אשר" ד"ת לזמני שמחה; נתיבי אשר" על השבת והמועדים; פניני אשר" – הארות וש"ת; "קהלת אשר". נפטר בתל-אביב בו' אדר תשל"ה.

מהר"ם יפ"מ

רבי מרדכי ב"ר ישראל דוד יפה-מרגלית
(שלינגר)^ל

נולד בבאזינג שבהונגריה סמוך לשנת תקצ"ג לאביו רבי ישראל דוד, אב"ד באזינג ובעל "מחולת המחניים". קיבל מרבי יהודה אסאד ומבעל "כתב סופר". נתמנה לרבנות בקירכברג שבאוסטריה ולאחר שקהילה זו נדלדלה עבר לשמש ברבנות בבודפשט. הגהותיו על הירושלמי לסדר זרעים ומסכת שקלים נדפסו לראשונה במהדורת וילנא. חיבר עוד: "שאל לך אות" על שמות האותיות. חלק מתשובותיו נדפסו בספר "מילי דאבות"^{לא} חלק ד, שהו"ל נכדו רבי שמואל שלינגר. נפטר בכ"ג חשוון תרס"ז, ומנו"כ בבודפשט.

מהרש"ם

רבי שלום מרדכי ב"ר משה הכהן שוואדרון

נולד ביאנוב שבגליציה בכ"ז ניסן תקצ"ה. קיבל מרבי ישעיה זאב רוזנברג-בומגרטרן ראב"ד זלוטשוב, מרבי יהודה

מגיד תעלומה *

רבי צבי אלימלך ב"ר פסח שפירא, מדינוב
[בעל "בני יששכר"]

נולד ביאווארניק שבגליציה בשנת תקמ"ג. הסתופף בצל הצדיקים: רבי יעקב יצחק "החזקה" מלובלין, מרבי מנחם מנדל מרימנוב, מרבי משה מפשוורסק, מרבי יהושע מדינוב, מרבי ישראל "המגיד" מקאז'ניץ, מרבי אברהם יהושע העשל מאפטא, מרבי נפתלי מראפשיץ, מרבי צבי הירש מזידיטשוב, מרבי שלום מבעלז, מרבי מנחם מנדל מקוסוב, מרבי ישראל מרוז'ין, ומרבי אליעזר מחמעלניק. שימש באדמורו"ת, וכן שימש ברבנות בקהילות: דינוב, סטריזוב, ריביטיטש, מונקאטש, לאנצוט, קאלאמי, האלישיטץ, בירטש, מעלעזאברון ודובעצק. נפטר בי"ח טבת תר"א, ומנו"כ בדינוב שבגליציה.

חידושו על ירושלמי ברכות נדפסו בספרו "מגיד תעלומה" עמ"ס ברכות, ח"ב, ש"ל בבני-ברק תשס"ד. חיבר עוד: "אגרא

ל. בשער מהדורת וילנא נכתב שהגהות מהר"ם יפ"מ חוברו ע"י רבי מרדכי יפה מרגלית מאובן ישן מזמנו של מהר"ם מינץ. מתקופתו של מהר"ם מינץ (תק"י-תקצ"א) אכן ידוע רבי מרדכי יפה-מרגלית אביו של רבי ישראל דוד אב"ד באזינג וזקנו של רבי מרדכי בעל "שאל לך אות" המתואר בגוף הערך. אלא שמלבד שהוא לא התגורר באובן-ישן (בדפשט) כי-אם בסערעד ובווינה, הרי שנת פטירתו היא תק"ץ (ראה בקונטרס "תולדות האבות" שבסוף ספר "מילי דאבות", ברדיוב תרפ"ה, עמ' 570), ואילו בהגהות מהר"ם יפ"מ (ריש פרק ב דפאה) מובאים דברים מפירוש "פני משה" על סדר זרעים, שנדפס לראשונה רק בשנת תרכ"ו. לפיכך ברור הוא שהנרשם בשער מהדורת וילנא מוטעה, והנכון הוא כפי שכתבנו בפנים. לא. ברדיוב תרפ"ה.

בטבריה. שנים אחדות לאחר בואו לאר"י יצא ממנה כשד"ר, וסבב בערי אירופה בשליחות קהילת טבריה. חידושו על הירושלמי נדפסו בספרו "מלך שלם" (סלונקי תקכ"ט), הכולל גם שו"ת, וחידושים על הש"ס ועל הרמב"ם. מדבריו הובאו ב"לקוט מפרשים".

נפטר באיזמיר בשנת תק"כ, בעשותו שם בשליחות קהילת טבריה, ושם מנו"כ.

מנחה חדשה *

רבי נפתלי חיים ב"ר מאיר הורוויץ

נולד בדז'יקוב שבגליציה סמוך לשנת ת"ר. היה בנו של רבי מאיר מזד'יקוב בעל "אמרי נועם", וחתנו של רבי משה אונגר, בנו של רבי מרדכי דוד מדומברובה וחתנו של רבי חיים מצאנז בעל "דברי חיים".

נודע בקדושתו, בפרישותו ובצדקותו. מימיו לא אבה לשמש ברבנות וניסה להשתמט מההמונים שצבאו על פתחו. כשנוכח כי אין הדבר עולה בידו, החליט לעלות לאר"י. במשך שנה לאחר החלטתו זו כיסה את פניו במסווה שחור לבל יראה עוד את טומאת ארץ העמים. סמוך לשנת תר"ל עלה לאר"י התיישב בצפת, אך משהוכר שם ע"י החסידים עקר לירושלים, בה התגורר עד סוף ימיו.

חידושו על הירושלמי למסכתות ברכות, סוטה ומכות נדפסו בספרו "מנחה חדשה" (ירושלים תר"ם), הכולל גם חידושים על כמה ממסכתות הבבלי ודרוש בעניין יע"ל קג"ם. חיבר עוד: "מנחה חדשה" על הגדה של פסח, וחיבורים נוספים שגותו בכת"י. נפטר ביום הכיפורים תרנ"ה, ומנו"כ בהר הזיתים.

רבי מנחם ב"ר יהודה די לונזאנו

נולד בקושטא או באיטליה סמוך לשנת ש"י. בילדותו התייתם מאביו ומאמו והיה מסובל בתלאות. סובב בארצות ערב וספרד ורכש ספרים רבים וכתבי-יד עתיקים, בהם כתבי-יד של מדרשי חז"ל שהוא הדפיסם לראשונה. כאשר עלה לאר"י התיישב בירושלים עיה"ק ואח"כ בצפת. סמוך לשנת ש"ס שב וסבב בארצות תורכיה ואיטליה עד שבשנות חייו האחרונות שב לירושלים. הגהותיו על הירושלמי נדפסו לראשונה בספר "כזר לאדן" להרחיד"א (ליוורנו תקס"א) וצורפו לירושלמי מהדורת וילנא. חיבר עוד: "שתי ידות" הנחלק ל"יד עני ו"יד המלך", השבים ונחלקים לחמישה

לייבוש הלפרין אב"ד סוקוליבה ומרבי יואל אשכנזי אב"ד זלוטשוב. הסתופף בצל הצדיקים: רבי שלום מבעלז, רבי אברהם מסטרעטין, רבי יצחק אייזיק מזידיטשוב, רבי דוד משה מטשורטקוב ורבי ישראל מהוסיאטין. שימש ברבנות בפאטיק, ביזלוביץ ובבוטשאטש שבגליציה. משנת תר"ם ועד לפטירתו כיהן כרעה של ברזאן שבגליציה, ועל שמה נקרא "הרב מברזאן". היה מגדולי הפוסקים והמשיבים בדורו, ומצודתו היתה פרושה על חיי היהדות בגליציה ומחוצה לה. חיבוריו ההלכתיים זכו לתפוצה עצומה והוראותיהם התפשטו ביותר. חידושו על ירושלמי דמאי נדפסו לראשונה בירושלמי מהדורת וילנא. החידושים על שאר מסכתות הירושלמי נדפסים לראשונה במהדורתנו, מתוך כתי"ק שבשולי גיליונות הירושלמי של רבינו, אשר שמור בידי צאצאיו.

חיבר עוד: "דעת תורה" על שו"ע או"ח ויו"ד; "שו"ת מהרש"ם" בד' חלקי שו"ע; "דרכי שלום" – כללי הש"ס והפוסקים; "משפט שלום" על ענייני חו"מ; חיבורים על הש"ס: "הגהות מהרש"ם" ו"מהרש"ם על הש"ס"; "תכלת מרדכי" הכולל חידושים על התורה, דרושים על המועדים וחידושי אגדה; "תיקון עולם" על סדרי הקהילות והמשורות הציבוריות; "ליקוטי פסקי מהרש"ם בש"ס ובשו"ע" עמ"ס ב"ב; "גליונות מהרש"ם" – מאסף ממקורות שונים של חידושו על שו"ע וספרי הפוסקים ועוד. חיבורים נוספים מתורתו נותרו בכת"י. נפטר בט"ז שבט תרע"א, ומנו"כ בברזאן.

מיכל המים

רבי יחיאל מיכל ב"ר אהרן הלוי עפשטיין
(בעל "ערוך השולחן")

נולד בבוברויסק שבליטא בכ' שבט תקפ"ט. שימש כאב"ד בנובוקוב שברוסיה ומשנת תרל"ד עד לפטירתו אב"ד נובהרדוק שבליטא. חיבורו "מיכל המים" על הירושלמי נדפס לראשונה ב"השלמה לירושלמי" שהו"ל מדפיסי וילנא בשנת תרפ"ח. חיבר עוד: "ערוך השולחן" על ד' חלקי שו"ע; "ערוך השולחן העתיד" על ההלכות שאינן נוהגות בזה"ז; "אור לישרים" על ספר הישר לרבינו תם. נפטר בנובהרדוק בכ"ב אדר ב' תרס"ח.

מלך שלם *

רבי שמואל ב"ר עמנואל שלם

מחכמי שלוניקי וטבריה במאה החמישית לאלף השישי. קיבל מרבי אברהם גאטיניו. עלה לארץ-ישראל והתיישב

הפוסקים בדור האחרון וראש ישיבת "קול תורה". חיבר: "מאורי אש" על שימוש בחשמל בשבת ויו"ט; "מעדני ארץ" על הלכות שביעית ותרומות (ירושלים תש"ד-תשי"ב); שו"ת "מנחת שלמה" (ירושלים תשמ"ו-תשנ"ט). שני החיבורים האחרונים כוללים הרבה ביאורים והערות בירושלמי, שהובאו ב"ילקוט מפרשים". נפטר בכ' אדר א' תשנ"ה, ומנו"כ בהר המנוחות בירושלים.

מעניי הושע

רבי ישראל הושע ב"ר דוד טרונק ("הרב מקוטנא")

נולד בפלוצק שבפולין בח' כסלו תקפ"א. את רוב תורתו קיבל מאביו שהיה מתלמידי ה"ישועות יעקב" ומחסידי היהודי הקדוש מפשיסחא. שימש ברבנות בשרענצק, גומבין, ווארק, פולטוסק ומשנת תרכ"א עד לפטירתו ישב על כס הרבנות בקוטנא, ועל שמה נקרא "הרב מקוטנא". היה מגדולי הפוסקים בדורו, ומכל קצוי פולין פנו אליו בדבר הלכה.

חידושו על הירושלמי "מעניי הושע" נדפסו לראשונה במהדורת וילנא, ועליהם הערות מנכדו רבי יצחק יהודה טרונק מקוטנא (ע"ע). חיבר עוד: "ישועות ישראל" על שו"ע חו"מ; "בין דעת" על שו"ע יו"ד ושו"ת; "ישועות מלכו" על רמב"ם, שו"ת וליקוטים על התורה. נפטר בכ"ה תמוז תרנ"ג, ומנו"כ בקוטנא.

מערכת הערוך

חיבור זה נדפס לראשונה בש"ס וילנא, והוא כולל ביאורים מלוקטים מספר "הערוך" לרבינו נתן ב"ר יחיאל ומספר "מערכת הערוך" לרבי בנימין ב"ר עמנואל מוסאפיה, על תיבות קשות שלא נתייחד להם ערך מיוחד בספר "הערוך". הביאורים נלקטו ע"י ר' שמואל שרגא פייגנזון⁷, ששימש כמגיה בדפוס וילנא, ולאחר-מכן כמנהלו.

חיבורים כל-אחד⁸; "עומר מן" על האידרא זוטא. חיבורים נוספים מתורתו, בהלכה ובקבלה, נותרו בכתב-יד. נפטר בירושלים סמוך לשנת שפ"ו, ומנו"כ בהר הזיתים סמוך לציון זכריה הנביא.

מנחת אלעזר*

רבי חיים אלעזר ב"ר צבי הירש שפירא
ממונקאטש

נולד באוליגוב שבגליציה בה' טבת תרל"ב. קיבל מזקנו רבי שלמה ממונקאטש ומאביו בעל "דרכי תשובה". כן הסתופף בצלו של רבי יחזקאל משינאווא. משנת תרס"ד – ראב"ד מונקאטש. בשנת תרע"ד, בה נסתלק אביו, הוכתר לאב"ד ואדמו"ר על מקומו. נודע בגאונותו ובחריפותו, ובקנאותו לכבוד שמים. הגהותיו על הירושלמי נדפסו לראשונה בספר "הגהות הירושלמי" (ירושלים תש"ם) וצורפו ל"ילקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר עוד: שו"ת "מנחת אלעזר"; "נימוקי אורח חיים" על שו"ע או"ח; "אות חיים ושלום" על הלכות תפילין ומילה; "דברי תורה" – הערות, ביאורים וחידושים בעניינים שונים; "חיים שלום" על התורה; "שער יששכר" על מועדים וזמנים ועל הגש"פ; "חמשה מאמרות" לג; "משמיע ישועה" על הגאולה העתידה; קונטרסי הספדים "מאמר מילי דהספידא" ו"זכרון צדיקים". מנהגיו ופסקיו נאספו בספר "דרכי חיים ושלום". כמו"כ נדפסו כמה ספרים הכוללים ליקוטים מחיבוריו בעניינים שונים. חיבורים נוספים מתורתו אבדו בשנות מלחה"ע השניה. נפטר בב' סיון תרצ"ז, ומנו"כ במונקאטש.

מנחת שלמה*

רבי שלמה זלמן ב"ר חיים יהודה לייב
אוערבאך

נולד בירושלים בכ"ג תמוז תר"ע. את משנת תלמודו קנה בישיבת "עץ חיים" בירושלים, אצל רבי איסר זלמן מלצר ורבי שמואל גדליה ניימן, בעל "גידולי שמואל". מגדולי

לב. ובס"ה עשרה חיבורים כמניין אצבעות "שתי ידות". חמשת החיבורים הכלולים ב"יד עני" הם: "אור תורה" על נוסח המסורה; "מעריך" – ביאור מילים קשות בחז"ל שלא נתבארו בספר "הערוך"; "עבודת מקדש" על סדר עבודת התמיד; "דרך חיים" – שירים בחכמה, מוסר ומדות עם ביאור רחב; "טובה תוכחת" שיר המכיל שלוש מאות ושמנים בתים, שעניינו תוכחה וקנינה. כאמור, ב"יד המלך" כלולים חמשה חיבורים ממדרשי חז"ל שהיו מצויים אצל רבינו בכת"י, ושרבינו מונה אותם בשער הספר, אלא שבפועל נדפסה רק "אצבע" אחת מ"יד" זו, והיא מדרש "אגדת בראשית", מתוך כת"י שהיה בידי רבינו, ואילו שאר ה"אצבעות" לא נדפסו מחוסר אמצעים כספיים (ראה דברי רבינו בסוף "שתי ידות"). לג. כולל המאמרים דלהלן: "תורת שבת"; "סמוכים לעד" (לבאר סמיכות מסכתות הש"ס); "משיב מפני הכבוד" (בעניין ספר "חמדת הימים"; "מאמר נוסח התפילה"; "מאמר הלכות" (דברי חסידות מלקטים). לד. ל' שבט תקצ"ח – כ"ו אדר"ב תרצ"ב.

רבינו נתן ב"ר יחיאל

נולד ברומא בין השנים תשצ"א – תשצ"ח לאלף החמישי. קיבל מאביו רבינו יחיאל ב"ר אברהם מרומי, מרבינו משה הדרשן מנרבונה, מרבינו מצליח בן אלבצק מסיציליה (תלמיד רבינו האי גאון) ומרבינו משה כלפו מבארי. הרביץ תורה ברומי יחד עם אחיו רבינו אברהם ורבינו דניאל, ומצינו לרש"י שנמנה על שואליו בדבר הלכה¹. רבינו ידע סבל רב, וארבעה מתוך חמשת בניו נפטרו על פניו. נפטר סמוך לשנת תתס"ו לאלף החמישי.

חיבורו הנודע של רבינו "ספר הערוך" – המבאר את התיבות הקשות שבתלמודים ובמדרשים, ואת העניינים הקשורים בהן – נדפס לראשונה ברומא סמוך לשנת ר"ל. רבינו שיקע בחיבורו הרבה מפירושי רה"ג, רגמ"ה, ר"ח ועוד, וכן גירסאות בתלמוד אשר נודעו רק ממקור זה. החיבור לא הגיע לידינו בשלמותו.

רבי בנימין מוסאפיה

נולד, ככל הנראה באשכנז, בשנת שס"ו. העתיק משכנו לאמשטרדם ועמד שם בראש ישיבת "כתר תורה" של קהילת הספרדים. חיבורו "מוסף הערוך" על ספר הערוך נדפס לראשונה באמשטרדם תט"ו, יחד עם ספר הערוך. חיבר עוד: "זכר רב" – כל שרשי לשה"ק ערוכים בדרך שיר. חיבורים נוספים נותרו בכת"י. נפטר באמשטרדם בשנת תל"ה.

מקדש דוד

רבי דוד ב"ר עקיבא הכהן רפאפורט

נולד במינסק שברוסיה הלבנה סמוך לשנת תר"ן. את משנת תלמודו קנה מפי חכמי עירו מינסק. עשה שנתיים בישיבת פוניבז' כדי לסגל את דרכי הלימוד שלה. לאחר מלחה"ע הראשונה נמנה בין חברי הכולל המפורסם "בית ישראל", שיסד רבי נתן צבי פינקל "הסבא מסלובודקה" עבור אברכים גדולי תורה. לאחר מכן נקרא לשמש כר"מ בישיבת "אהל תורה" בבראנוביץ שנוסדה ע"י רבי אלחנן בונם ווסרמאן הי"ד. בשנת תש"א נשלח למחנה עבודה מז'וויז'י-גורסק וגם שם לא פסק פומיה מגירסה. התנאים הקשים ששררו במקום החלישו אותו מאוד, אך הוא סירב בתוקף להביא

לפיו מזון לא כשר. שלושה חודשים התקיים על לחם יבש ומים בלבד עד שכוחותיו עזבוהו. נפטר במחנה העבודה במז'וויז'י-גורסק, בב' דראש השנה תש"ב, ושם מנו"כ.

חיבורו "מקדש דוד" על ענייני זרעים נדפס לראשונה בבילגורייא תרח"ץ, והוא כולל ביאורים רבים בירושלמי. ליקוטים מדבריו הובאו ב"ליקוט מפרשים". חיבר עוד: "מקדש דוד" על ענייני קדשים וטהרות; "צמח דוד" על חידושי רבי עקיבא איגר; וחיבורים רבים נוספים שאבדו בשנות השואה.

מקור ברוך

רבי ברוך ב"ר יחיאל מיכל הלוי אפשטיין

נולד בבוברויסק שברוסיה הלבנה בה' שבט תר"ך. היה בנו של רבי יחיאל מיכל מנוברדוק בעל "ערוך השולחן" וחתנו של רבי אלעזר משה הורביץ מפינסק. קיבל בישיבת וואלוז'ין מפי דודו, אחי אמו, הנצי"ב מוואלוז'ין. חידושיו על הירושלמי "מקור ברוך" נדפסו לראשונה ב"השלמה לירושלמי", שהוציאו לאור מדפיסי וילנא בשנת תרפ"ח, וצורפו ל"ליקוט מפרשים". חיבר עוד: "תורה תמימה" על חמשה חומשי תורה ועל חמש מגילות; "ברוך שאמר" על התפילות ועל הגש"פ; "מקור ברוך" – זכרונות. נספה עקה"ש בגיטו פינסק בחודש תמוז תש"א.

מרגניתא דרבי מאיר

רבי יהודה מאיר ב"ר יעקב שמשון שפירא, מלובלין

נולד בשאץ שבבוקובינה בז' אדר תרמ"ז. קיבל מזקנו רבי שמואל יצחק שור, בעל "מנחת שיי". שימש כאב"ד בקהילות: גלינא, סאנוק, פיעטרקוב, ולובלין. מייסד ישיבת חכמי לובלין. הגהותיו על הירושלמי נדפסו בספר ליקוטים מתורתו "מרגניתא דרבי מאיר" (ירושלים תשכ"ז), ומהן הובאו ב"ליקוט מפרשים" של מהדורתנו. חיבר עוד: שו"ת "אור המאיר". ספרו "אמרי דעת" על התורה נשרף, ולא ידוע על עותק ממנו ששרד. בשנת תשנ"ח י"ל בב"ב ספר "אמרי דעת" על התורה – ליקוטים מתורתו על סדר הפרשיות. כמו"כ מפוזרים הרבה מדבריו תורתו בספרי זכרון וקבצים שהופיעו לזכרו. נפטר בז' חשוון תרצ"ד, ונטמן בלובלין. בכ"ו

לה. "אור זרוע" ח"ב הלכות מילה סימן ק"ד, ועוד.

משבי"ח *

רבי משה שמעון ב"ר יחזקאל זיוויץ

נולד בציטוביאן שבליטא בכ"ז כסלו תרי"ג. קיבל מרבי יצחק מלאיזעווע, מרבי שלמה הורוויץ (חתן רבי לייב קידנאר אב"ד וויסקי), מרבי שלמה אייזיקס משאווייל ומרבי אליעזר גורדון מטעלז. שימש ברבנות בקהילת פיקעלן שבליטא, ולאחר שהעתיק מושבו לארה"ב בשנת תרמ"ו, לפי הצעת רבי יצחק אלחנן מקאוונא, נתקבל לרבנות בבולטימור ובפיטסבורג. חיבר "ספר משבי"ח" ו"ספר משבח" על הירושלמי^{לט} ומדבריו הובאו במדור "ילקוט מפרשים". חיבר עוד את ספרי הדרוש דלהלן: "חקר דעת"; "בית פגא"; "פרי יחזקאל"; "מטה אהרן"; "צמח השדה". נפטר בי"א מנחם-אב תרצ"ו, ומנו"כ בפיטסבורג.

נועם ירושלמי *

רבי יהושע אייזיק ב"ר יחיאל שפירא
[רבי אייזל חריף]

נולד בגלובנקה שבליטא בשנת תקס"א. קיבל מאביו ומרבי אברהם דבורצר ממינסק. שימש ברבנות בקוטנא ובטיקטין שבפולין, ובקלואריה ובסלונים שבליטא. מפורסם בגאונותו, בחריפותו ובפיקחותו. חיבורו הגדול על הירושלמי "נועם ירושלמי" נדפס לראשונה בוילנא תרכ"ג-תרכ"ט והוא צורף למהדורתנו במדור "קובץ ביאורים". חיבר עוד: "אבי הנחל" – דרושים; "מרבה עצה" על אגדות רבה בר בר חנה; "מרבה תבונה" – מוסר; "נחלת יהושע" – שו"ת וחיידושים; "עמק יהושע" – שו"ת ודרושים; "עצת יהושע" על שאלות סבי דבי אתונא; "שפת הנחל" – דרושים וחיידושי אגדות. נפטר בסלונים בד' טבת תרל"ג.

ניר *

רבי מאיר מארים ב"ר משה שאפיט

נולד במוש הסמוכה לברנוביץ שברוסיה הלבנה סמוך לשנת תק"ס. הסתופף בצל הצדיקים רבי נח מלכוביץ, רבי משה מקוברין ורבי אברהם מסלונים. בהיותו בן ט"ו שנים התקבל לרבנות במייטשעט הסמוכה לסלונים. כן שימש ברבנות בקהילות: ווישנובה, יאקובשטאט, שוונציאן וקוברין שבליטא. פירשו על הירושלמי לסדרי זרעים מועד ונשים

אלול תשי"ח הועלה ארונו לקבורה בירושלים, ומנו"כ בהר המנוחות.

מרומי שדה *

רבי נפתלי צבי יהודה ב"ר יעקב ברלין
[הנצי"ב]

נולד במיר בער"ח כסלו תקע"ז. קיבל מחמיו רבי יצחק מוואלוז'ין. לימים עמד סבראש ישיבת וואלוז'ין, עד סגירתה בידי השלטונות. הערותיו על פירוש הרש"ס לירושלמי ברכות נדפסו במהדורת הרש"ס שהו"ל רבי מאיר להמאן במגנצא תרל"ה. בחיבורו "מרומי שדה" על הש"ס, שנדפס בירושלים תשי"ד – תשי"ט, כלולים חידושים על הירושלמי, ומהם הובאו במדור "ילקוט מפרשים". עוד מחיבוריו: שו"ת "משיב דבר"; "העמק דבר" על התורה; "אמרי שפר" על הגדה של פסח; "מטיב שיר" על שיר השירים; "העמק שאלה" על שאילתות; "עמק הנצי"ב" על הספרי; "ברכת הנצי"ב על מכילתא דרבי ישמעאל. נפטר בכ"ח מנחם-אב תרנ"ג, ומנו"כ בווארשא.

מרכבת המשנה *

רבי שלמה ב"ר משה מחלמא

נולד בזאמושץ' שבפולין בשנת תע"ו. קיבל מאביו רבי חיים חר"ל^ל. בהיותו בן כ"ה שנה התקבל כאב"ד בחעלם שבפולין^{לז}. מאוחר יותר כיהן ברבנויות זאמושץ' ולובוב. בשנת תקל"ט עלה לאר"י. בשנת תק"ם יצא לשלוניקי שבתורכיה בכדי להדפיס את חיבוריו, ובהיותה שם נפגע ממגיפת הדבר שהכריעה אותו ואת זוגתו. נפטר בכ"א תמוז תקמ"א, ומנו"כ בשלוניקי.

חידושיו על הירושלמי משוקעים בספרו הנודע "מרכבת המשנה" על הרמב"ם. חיבר עוד: "מרכבת המשנה" על התורה, על ההפטרות, על המגילות ועל אגדות חז"ל. "שלחן עצי שיטים" על הלכות שבת, יו"ט וחור"מ; "שלחן ערוך" על ענייני אבהע"ז; "שלחן תמיד" על ענייני או"ח^{לח}; קונטרס "אבל השיטים" על הלכות שמחות; "שערי נעימה" על טעמי אמ"ת; שו"ת "לב שלמה"; "חוג הארץ" על גבולות אר"י; "נעים זמירות" על ל"ט מלאכות – ערוך בחרוזים. חיבורים רבים נוספים מתורתו נותרו בכת"י.

לז. ח'תן ר'בי חיים, על שם חמיו. לז. את שמה אימץ לשם משפחתו. לח. חיבורים אלו נמנים על "עשרת השולחנות" שחיבר רבינו, אשר הקיפו את כל חלקי השו"ע. שאר ה"שולחנות" אבדו בצוק העתים. לט. עמ"ס ברכות נדפס לראשונה בירושלים תרע"ג ועל שאר המסכתות נדפס לראשונה בסט. לואיס תרע"ח. ברבות השנים נדפסו מהדורות שונות עם השלמות והוספות.

נתיבות ירושלים*

רבי ישראל חיים ב"ר אריה לייב צבי הירש
דייכס

נולד בדרשונישאק שבליטא בכ"א טבת תרי"א. את משנתו קנה בישיבות קובנא וסלובודקה. שימש ברבנות בניישטאט-סירווינט שבליטא. בשנת תרנ"א נתמנה לרב בעיר לידס שבאנגליה. בעודו בליטא נדפס פירושו "נתיבות ירושלים" על ירושלמי ב"ק (וילנא תר"ס). הכרכים על סדרי זרעים ומועד^{מא} ועל מסכתות ב"מ וב"ב נדפסו בלונדון בין השנים תרפ"ו-תר"ץ. מדבריו הובאו ב"לקוט מפרשים במהדורתנו. חיבר עוד: "מקווה ישראל" על הלכות מקוואות; "פרחי האביב" שו"ת בענייני חו"מ; "טהרת הקודש" על קדושת ביהכנ"ס; קונטרס "מערכות ישראל" – חידושים, ואת ספרי הדרוש: "אמרי יושר" ו"דרשות מהרי"ח". כמו"כ הו"ל את הירחון "בית ועד לחכמים" שהופיע בלונדון בין השנים תרס"ב-תרס"ד. חיבורים נוספים מתורתו נותרו בכת"י. נפטר בלידס שבאנגליה בט"ו תמוז תרצ"ז.

עבודת ישראל*

רבי ישראל ב"ר שבתי הופשטיין [המגיד
מקוז'ניץ]

נולד באפטא שבפולין סמוך לשנת תצ"ז, מכוח ברכתו של הבעש"ט. הסתופף בצל הצדיקים: רבי דב בער "המגיד" ממעזריטש, רבי שמעלקא מניקלשבורג^{מב}, רבי אלימלך מליז'ענסק ורבי לוי יצחק מברדיטשוב; בנגלה קיבל מפי רבי דב בעריש הכהן, נכד הש"ך, מרבי יחזקאל מרגליות מאוסטרובצה, מרבי מרדכי צבי הורוויץ אב"ד הורחוב ובעל שו"ת "לחם מצה" ומרבי מנחם אב"ד טארלא. נודע כאחד מגדולי רועי החסידות ורבים מגדולי ממשיכי הסתופפו בצילו והתחממו לאורו. בשנת תקכ"ה התיישב בקוז'ניץ שבפולין ושימש בה כמגיד וכראש ישיבה. נפטר בערב סוכות תקע"ה, ומנו"כ בקוז'ניץ.

בחיבורו הנודע "עבודת ישראל" על התורה נכללו חידושים על הירושלמי. חידושים נוספים על הירושלמי נדפסו בספרו "רמזי ישראל" העוסק בעיקר בקבלה. מהם הובאו ב"לקוט מפרשים". חיבר עוד: "אור ישראל" על תיקוני זוהר; "נזר ישראל" על הזוה"ק וזוה"ח; "בית ישראל – חידושי ש"ס; "עגונת ישראל" על תיקון עגונה; "גאולת ישראל" על ספר

נדפס בוורשה תרל"ה-תרצ"ב, וצורף למדור "קובץ ביאורים" במהדורתנו. כן חיבר ספר "לולאות" הכולל ציונים ומ"מ מירושלמי לבבלי ומירושלמי לירושלמי. חיבור זה נדפס בוילנא תרכ"ו, ובמסורת הש"ס שבמהדורתנו הובאו רבים מציונים אלו בציון אות ל' (לולאות). נפטר בי' חשוון תרל"ג, ומנו"כ בקוברין.

נר מערבי

קובץ לתורת הירושלמי – הופיע בירושלים בין השנים תש"ן – תשנ"ד, בהוצאת מכון "שערי ציון". בגיליונותיו נדפסו חידושיהם של הרבה מחכמי הדורות על הירושלמי, אשר צורפו ל"לקוט מפרשים" במהדורתנו. על אודות המחברים ראה כל אחד בערכו.

נתיבות התלמוד*

רבי יקותיאל אריה ב"ר גרשון קמלאהר

נולד בקולשיץ בי"ח טבת תרל"א. הסתופף בצל רבי יהושע מדז'יקוב בעל "עטרת ישועה". שימש כראש ישיבה ברישא ובסטיניסלב, ונודע כמחנך בחסד עליון. בשנת תרפ"ה היגר לארה"ב ושימש שם ברבנות בכמה קהילות. בשנת תרצ"ג עלה לאר"י והתיישב בירושלים. נפטר בי"ט אלול תרצ"ז, ומנו"כ בהר הזיתים.

חיבורו "נתיבות התלמוד" על ירושלמי ברכות נדפס לראשונה בלבוב תרפ"ח, ומדבריו הובאו ב"לקוט מפרשים". חיבר עוד: "חדוותא דשמעתא" – התרת ספקות בהלכה מתוך ב' התלמודים; "שערי מזרח" על ספר "בקר יזרח"^מ לרבי יעקב חי מילדולה; "ראש אריה" שו"ת ומחקרי הלכה; "חסידים הראשונים" – תולדות רבינו יהודה החסיד ואביו רבינו שמואל החסיד; "אהבת הקדמונים" – תולדות הרמב"ם, ראב"ע ורבי יהודה הלוי; "מופת הדור" – תולדות ה"נודע ביהודה"; "אם לבינה" – תולדות רבי מנחם מנדל מרימנוב; "דור דעה" ביוגרפיות על גדולי התורה והחסידות; "התלמוד ומדעי התבל"; "שילוב המסורות" – הגיונות והברקות. כמו"כ הו"ל את הירחון התורני "אהל מועד", שהופיע בגליציה, ואת כתב-העת "הבונה" ששימש במה לרבני ישראל. "חיבורים נוספים נותרו בכת"י.

מ. על סדר ברכת החמה. מא. כרכים אלו נקראים גם בשם "ילקוט מהרי"ח". מב. ממנו קיבל גם בנגלה.

רבי עמרם חסידא

רבי עמרם ב"ר משה נחום רוזנבוים

נולד סמוך לשנת תק"ן. קיבל מרבי מרדכי בנט מניקלשבורג. שימש ברבנות באירשא ובמאד שבהונגריה. נערץ ביותר על כל גאוני דורו ובעל "חתם סופר" הפליג בשבחו עד מאוד מ^ד. לרוב חסידותו וצדקותו כינוהו בני דורו "רב עמרם חסידא" ע"ש רב עמרם חסידא הנזכר בש"ס מ^ה. בשנת תקפ"ו עלה לאר"י והתיישב בצפת, שם שימש כראש כולל החסידים בצפת. הערותיו על הירושלמי נדפסו לראשונה במהדורת וילנא. דברי תורתו כונסו בספר "תולדות וחייו רבי עמרם חסידא מ^י". נפטר בהיותו בן ארבעים שנה, בט"ז חשוון תק"ץ, ומנו"כ בצפת בין קברי האריז"ל והאלשיך הקדוש מ^י.

ערך שי *

רבי שלמה יהודה ב"ר פסח צבי טאבאק

נולד בסיגט שבהונגריה בשנת תקצ"ב. קיבל מבעל "ייטב לב", מבעל "קול אריה" ומרבי יהודה מודן בעל "פרי העץ". שימש כראב"ד בסיגט. חיבר: "ערך ש"י" על תנ"ך, על ד' חלקי שו"ע ועל ז' מסכתות; שו"ת "תשורת ש"י". בשנת תשכ"ו נדפסו בבני-ברק ספרי "ערך ש"י" על סדר הש"ס בבלי וירושלמי – מלוקטים מהחיבורים הנ"ל. מחידושיו הובאו ב"ילקוט מפרשים". נפטר בי"א טבת תרס"ח, ומנו"כ בסיגט.

פירוש הקצר *

רבי דוד ב"ר מנשה דרשן מ^ח

חי בפולין במחצית הראשונה של המאה הרביעית לאלף השישי. קיבל מן הרמ"א, מן המהרש"ל ומרבי יצחק ב"ר בצלאל – אחי המהר"ל. שימש כמגיד משרים בקראקא ובלובלין. פירושו הקצר לירושלמי נדפס לראשונה במהדורת התלמוד הירושלמי שנדפסה בקראקא שס"ט. חיבר עוד: "שיר המעלות לדוד" (כולל: "משכיל לדוד" – דרשות ו"מגדל דוד" – שו"ת ומכתבי מליצה); "כתב התנצלות לדרשנים" – הקדמה לספרו "משכיל לדוד"; שירים ופיוטים. חיבורים

"גבורות ה'" למהר"ל; "יקר מפז" – ד"ת שנשמטו מספר "עבודת ישראל"; "אבות ישראל" על פרקי אבות; "מגיד משרים" עמ"ס שבת; "תהלות ישראל" על תהילים; "שארית ישראל" – על מדרש רבה, רמב"ן, תהילים ועוד.

עלה דיונה *

רבי ישראל יונה ב"ר יוסף הלוי לאנדא

נולד בחמעלניק שבפולין סמוך לשנת תק"י. קיבל מבעל "נודע ביהודה" ובחכמת האמת קיבל מאבי חותנו, רבי לייבוש פרץ. שימש ברבנות בלומבלא שבפולין ובקעמפנא שבפרוסיה. התקבל לרבנות לובלין אך הוא מיאן לקבל עליו המשרה ומסרה לרבי עזריאל הלוי הורוויץ "ראש הברזל". נערץ על כל גאוני דורו, ונודע כמקובל וכפועל ישועות.

חידושיו על אגדות הירושלמי לסדרי זרעים ומועד נדפסו במלואם בספרו "עלה דיונה" (ורשה תרצ"ד) הכולל ליקוטים מתורתו. מקצת מן החידושים על ירושלמי ברכות נדפסו כבר קודם לכן במהדורת וילנא תחת השם "כנפי יונה" מ^י. במהדורתנו נוספו עוד חידושים מתוך "עלה דיונה" והם מופיעים במדור "ילקוט מפרשים". חיבר עוד: "מעון הברכות" על מסכת ברכות; "עטרת ישועה" על הגדה של פסח; "עין הבדולח" על מסכתות סדר מועד; "שירת ישראל" על תנ"ך ומאמרי חז"ל. חיבורים נוספים נותרו בכת"י. נפטר בי"ח שבט תקפ"ד, ומנו"כ בקעמפנא.

עמודי ירושלים

רבי ישראל אייזנשטיין

נולד בברדיטשוב בשנת תקצ"ז. שימש ברבנות בבוגופול ובניקולייב שברוסיה. חידושיו על הירושלמי "עמודי ירושלים" נדפסו בספרו "שו"ת עמודי אש" שנדפס לראשונה בלבוב תר"ם, וצורפו למהדורת וילנא (בהשמטות ניכרות). "עמודי ירושלים תנינא" נדפסו לראשונה במהדורת וילנא מכ"ק. חיבורים נוספים מתורתו נותרו בכת"י. נפטר בניקולייב בשנת תרס"ה.

מג. ושם נדפס בטעות שהמחבר הוא רבי משה יונה הלוי לאנדא, וצ"ל רבי ישראל יונה. מד. ראה בשו"ת חת"ס חיו"ד סימן רלג ובדרשות חת"ס ח"ב דף של. מה. גיטין סז: קידושין פא. ועוד. מו. נדפס עם הגדה של פסח ע"פ "ערבי פסחים" – ניו-יורק תשל"ז. מז. את פטירתו תיאר רבי משה גרינוואלד אב"ד חוסט ובעל "ערוגת הבושם", "שקודם יציאת נשמתו של הגה"ק מו"ה עמרם היה מברך בקול בשם ומלכות ברוך וכו' המאיר לעבדיו מאור הגנוז מששת ימי בראשית" (פארי חכמי מדינתנו עמ' קיב). מה. הפירוש נדפס בעילום שם מחברו, והוא פורש במקום אחד בגוף הפירוש – נזיר פרק ו' הלכה א'.

וכרב בקהילת וועצלאר שבאשכנז. בשנות מלחה"ע השנייה גלה לסיביר, ולאחר-מכן היגר לארה"ב והתיישב בברוקלין, שם נודע בהרבצת תורתו ע"י שיעוריו בבית המדרש בלאז'וב. חיבורו "ציון לנפש" על ירושלמי ברכות ופאה נדפס בניו-יורק תשי"ז, ומדבריו הובאו ב"ילקוט מפרשים". חיבר עוד: "ציון לנפש על מסכתות ברכות ושבט מן הבבלי; "גליוני צבי" – הערות וחידושים במסכתות הש"ס; "הגיוני צבי" על התורה.

ציון לנפש שלמה *

רבי שלמה זלמן ב"ר אפרים ממאהליב

מחכמי וילנא באמצע המאה השביעית לאלף הששי, ומיושבי בית המדרש "הגר"א" בוילנא. חיבורו "ציון לנפש שלמה" על הירושלמי נדפס לראשונה בוילנא תרמ"א-ב', ומדבריו הובאו ב"ילקוט מפרשים".

קהילות יעקב *

רבי יעקב ישראל ב"ר חיים פרץ קנייבסקי

נולד בהורונסטייפול שבאוקראינה בט' תמוז תרנ"ט. קיבל מרבי יוסף יוזל "הסבא" מנוברדהוק, מחתנו רבי אברהם יפה'ן, ומרבי אלתר שמואלביץ. החל משנת תרפ"ו עמד בראשות ישיבה בפניסק. בשנת תרצ"ד עלה לאר"י, והתיישב בבני-ברק. חיבר "גליונות" על הירושלמי (נדפסו בירושלמי עם פירוש הגר"ח קנייבסקי – ב"ב תשמ"ז-תשמ"ט), ומדבריו הובאו ב"ילקוט מפרשים". עוד מחיבוריו: "קהילות יעקב" על מסכתות הש"ס; "ברכת פרץ" ביאורים בפסוקי התורה ובמדרשי חז"ל; "שיעורין של תורה", "שיעורי מצוות" ו"איפת צדק" – על שיעורי תורה; "חיי עולם" מאמרי חיזוק; "יאמר ליעקב ולישראל" – מכתבי תורה; "שערי תבונה" – מו"מ וביאורים בעניינים שונים, ועוד. נפטר בכ"ג מנ"א תשמ"ה, ומנו"כ בבני-ברק.

קונטרס רבי חיים יונה *

רבי חיים יונה ב"ר יחזקיה יהושע פייבל
פרנקל-תאומים

נולד בברעסלוי שבאשכנז בשנת תנ"ח לאביו רבי יהושע פייבל, בנו של בעל "קיקיון דיונה". קיבל מאביו ומרבי יחיאל

רבים נוספים נותרו בכת"י^{מט}. בשנת של"ד עלה לאר"י. נפטר בשנת של"ה.

פני משה

רבי משה ב"ר שלמה אבן חביב

נולד בסלוניקי בשנת תי"ד או תט"ז. קיבל מחותנו רבי יעקב חאגיז. בצעירותו עלה לאר"י. שימש ברבנות בעיה"ק ירושלים. חיבורו "פני משה" על ירושלמי זרעים נדפס ע"י "מכון ירושלים" בשנת תשנ"ד, וצורף ל"קובץ ביאורים" במהדורתו. חיבר עוד: "כפות תמרים" עמ"ס סוכה, "יום תרועה" עמ"ס ר"ה, ו"תוספת יום הכיפורים" על מסכת יומא. חיבר עוד: "גט פשוט" על הלכות גיטין; "עזרת נשים" על שו"ע אבהע"ז; שו"ת מהר"ם בן חביב; שו"ת "קול גדול"; "עץ הדעת" על כללי ספק ספיקא; "חיי עולם" על ספר בראשית ושמות. רוב כתביו אבדו במצולות ים. נפטר בירושלים בשנת תנ"ז, ומנו"כ בהר הזיתים.

פני משה

רבי משה ב"ר שמעון מרגלית

מגדולי מפרשי התלמוד הירושלמי, שחיבוריו מקיפים את כל סדרי הירושלמי ומסכתותיו.

נולד בקיידאן שבליטא סמוך לשנת ת"ס, ושימש שם כאב"ד. היגר להולנד, אנגליה, אשכנז, איטליה, צ'כיה וגליציה, ככל הנראה בכדי לעסוק בהדפסת פירושו לירושלמי. הגר"א בצעירותו קיבל תורה מפיו במשך כשלשה חודשים. חיבוריו הנודעים על הירושלמי "פני משה" ומראה הפנים" נדפסו לראשונה במקומות ובשנים דלהלן: עמ"ס ברכות – במהדורת ליוורנו תקל"ה; על סדרי זרעים ומועד – בירושלמי מהדורת זיטאמיר תר"ך-תרכ"ז; על סדר נשים – במהדורת אמסטרדם תקט"ו; ועל סדר נזיקין ומסכת נדה – במהדורת ליוורנו תק"ל. חיבורים נוספים מתורתו נותרו בכת"י. נפטר בברודי ב"ב טבת תקמ"א, בדרכו לארץ-ישראל.

ציון לנפש *

רבי צבי הירש ב"ר פנחס טעוועל

נולד בדינוב שבגליציה. את משנת תלמודו קיבל בישיבת חכמי לובלין. שימש כר"מ בישיבת "דברי חיים" בקראקא

מט. שמותיהם מפורטים בספר "לקורות היהודים בלובלין" עמ' 39.

רד"א

רבי דוד ב"ר אברהם אופנהיים

נולד בוורמייזא בשנת תכ"ד. קיבל מרבי גרשון אשכנזי ממין בעל "עבודת הגרשוני", מרבי יעקב אשכנזי אבי ה"חכם צבי", מרבי יצחק בנימין וולף בעל "נחלת בנימין" ומרבי בנימין וולף עפשטיין אב"ד פרידברג. בהיותו בן כ"ה שנים נתמנה לאב"ד ניקלשבורג ומדינת מורביה, ולאחר-מכן כיהן כאב"ד פראג ומדינת בוהמיה. כמו"כ קיבל כתב-רבנות מקהילת ירושלים והוכתר ל"נשיא ארץ ישראל". רבינו נתברך בעשירות מופלגת ונודע בצדקת פזרונו בישראל. גם בקרב השררה והמלכות גדל כבודו, ועמד לישע ישראל בביטול גזרות שגזרו עליהם. ספרייתו הכבירה של רבינו שמורה, ברובה, באוקספורד שבאנגליה, והרבה מחיבורי הראשונים שהופיעו בדורנו נדפסו מתוך כתבי-יד השמורים באוצר זה. חידושי על הירושלמי לסדר זרעים ומסכת שקלים נדפסו לראשונה במהדורת וילנא^{נא}. חיבר עוד: שו"ת "נשאל דוד". רוב חיבוריו נותרו בכת"י. נפטר בז' תשרי תצ"ב, ומנו"כ בפראג.

רד"ב*

רבי דב בער יפה

קיבל מרבי יהונתן מוואלין בעמ"ח "מרגניתא טבא". שימש כדומ"ץ בפלונגיאן וכאב"ד בדווארזין – שתיהן בליטא. חידושי על הירושלמי נדפסו לראשונה בקובץ "נר מערבי", גיליונות תשנ"ב-תשנ"ד, והובאו ב"ילקוט מפרשים" במהדורתנו.

רד"ל

רבי דוד ב"ר יהודה יודל לוריא

נולד בביחוב ישן שברוסיה בשנת תקנ"ב (וי"א תקנ"ח). קיבל מרבי מאיר מסילעץ, מרבי שלום מרובזעוויץ ומרבי שאול קאצנלנבוג מוילנא. הצעות רבנות רבות ונכבדות הובאו לפניו (כגון רבנות וורשה) אך כל ימיו התמיד בסירובו לקבל המשרה על שכמו. תורה וגדולה התאחדו על שולחנו, וכל ימיו פיזר מהונו להרבות תורה ולמעשי-חסד מופלאים. בשנת תקצ"ח העלילו עליו אצל השלטון הרוסי, ועקב כך נחבש במבצר פטרבורג לתקופה של שלשה חודשים,

מיכל מגלוגא בעל "נזר הקודש" על המדרש. נשא (בזיוו"ר) את בתו של רבי דוד אופנהיים מפראג. כיהן ברבנות בפרישלא שבגליציה, ובצילץ ובברעסלוי שבאשכנז. חידושי על הירושלמי נדפסו בחיבורו "קונטרס רבי חיים יונה" על חו"מ סימן כ"ה (יעסניץ תפ"ד), אותו חיבר בהיותו כבר שיבסר כבר תמנסר, והם הובאו ב"ילקוט מפרשים". חיבר עוד: "סדר משנה" על הרמב"ם הלכות סנהדרין ועדות. חיבורים נוספים נותרו בכת"י. נפטר בהיותו בן ל' שנה, בי"ז טבת תפ"ח, ומנו"כ בקרוטושין.

קרבן העדה

רבי דוד ב"ר נפתלי הירש פרנקל

נולד בברלין בשנת תס"ז. קיבל מרבי יעקב פופרש בעל "שב יעקב" (ומרבי יחיאל מיכל חסיד אב"ד ברלין). שימש ברבנות בקהילות דעסוי וברלין שבאשכנז. חיבוריו "קרבן העדה" ו"שיירי קרבן" על התלמוד הירושלמי הם מהנודעים והנפוצים ביותר במקצוע זה, והם נדפסו לראשונה בדעסוי תק"ג (על סדר מועד); בברלין תקי"ז (על סדר נשים); ובברלין תק"כ (על כמה מסכתות מסדר נזיקין). נפטר בי"א ניסן תקכ"ב, ומנו"כ בברלין.

רבי ראובן ב"ר בצלאל הכהן רפאפורט

נולד בטרנופול שבגליציה בשנת תקצ"ז. קיבל מבעל "מנחת חינוך". בהיותו בן כ"ה שנים נתמנה לראב"ד טרנופול, וזכה להעמיד שם תלמידים הרבה.

הערותיו על פירוש הרש"ס לירושלמי ברכות נדפסו לראשונה במהדורת הרש"ס שהו"ל רבי מאיר להמאן במגנצא תרל"ה, וצורפו למהדורת וילנא. חיבר עוד: קונטרס "מנחת עני" על ספר מנחת חינוך; "עיתור סופרים" על ספר "מטפחת ספרים" ליעב"ץ; הערות על ספר "באר הגולה"^{נא} העוסק במעלת אר"י. תשובותיו נדפסו בסוף ספר "זכר החיים", לזקנו רבי חיים כהן רפאפורט מלבוב, שרבי ראובן ערכו לדפוס עם הערותיו. כמו"כ נדפסו ממנו הערות לשו"ת רבינו חיים הכהן של זקנו הנ"ל. חיבורים רבים נוספים מתורתו נותרו בכת"י. נפטר בכ"ו אלול תרל"ט, בהיותו בן מ"ב שנים, ומנו"כ בטרנופול.

נא. הספר נדפס במגנצא תרל"ה וחיברו אחד מרבני ספרד ששמו לא נודע. נא. כאמור בשער מהדורה זו, בין חידושי רבינו נכללו גם חידושי רבי אברהם דאנציג בעל "חיי אדם" – ע"ע רבי אברהם דאנציג.

נולד בגירונה שבקטלוניה (ספרד) בשנת תתקנ"ד לאלף החמישי. קיבל מרבינו יהודה ב"ר יקר, ומרבינו נתן ב"ר מאיר מטרנקאטאליש. בחכמת האמת קיבל מרבינו יאשיה הבבלי, ומרבינו עזרא ורבינו עזריאל מגירונה, תלמידי ר"י סגי נהור^{נב}, ועל-ידו נמסרה חכמת האמת לדורות^{נז}. מגדולי תלמידיו של רבינו נודעים רבינו שלמה בן אדרת (הרשב"א), רבינו אהרן הלוי (הרא"ה), רבינו יצחק דמן עכו ורבינו דוד בונפיד. בעקבות נצחונם של רבינו בויכוח הנודע עם הנצרות, שנערך בפני מלך ארגוניה, ידע רדיפות מצד שונאיו, ובעטיין עזב את ארץ מולדתו, בשנת כ"ד לאלף השישי, ועלה לארץ, שם ישב בעכו ולאחר מכן בירושלים, בה חידש את היישוב היהודי. רבינו נפטר סמוך לשנת ל' לאלף השישי ובמקום מנוחתו נאמרו כמה דעות: ירושלים (בהר הזיתים), חברון (סמוך למערת המכפלה) וחיפה (על הר הכרמל).

בחידושיו של רבינו על הש"ס ובשאר חיבוריו פזורים ביאורים רבים בירושלמי^{נד}. רבים מהם הובאו במהדורתנו במדורי "ציונים והערות" ו"לקוט מפרשים".

ואלו חיבוריו של רבינו שהנחיל מורשה לדורות: פירוש הרמב"ן על התורה; "חידושי הרמב"ן" על הש"ס; "מלחמת ה'" – ליישב השגות בעל "המאור" על הרי"ף; "ספר הזכות" – ליישב השגות הראב"ד על הרי"ף; השגות על ספר המצוות להרמב"ם; קונטרס "דינא דגרמי"; "תורת האדם" – בהלכות אבלות^{נה}; פירוש לספר איוב; "ויכוח הרמב"ן"^{נו}; דרשת "תורת ה' תמימה" – על מעלת התורה^{נז}; "דרשה לראש השנה"; "דרשה לחתונה"; "דרשה על ספר קהלת"^{נח}; "הלכות נדה"; השגות על "ספר הצבא" לרז"ה; "ספר הגאולה" – על ענייני הגאולה העתידה; "תרי"ג מצוות היוצאים מעשרת הדברות"; ביאור על פרשת "הנה ישכיל עבדי" שבספר ישעיה; אגרות^{נט}, שירים ופיוטים^ס. תשובות מרבינו נדפסו ב"ספרן של ראשונים" – ירושלים תרצ"ה^{סא}.

כמו"כ השלים רבינו את חיבורו של הרי"ף בהלכות נדרים^{סב} ובהלכות בכורות^{סג}.

שבמהלכם השלים את פירושו הגדול על פרקי דרבי אליעזר. בתום תקופה זו יצאה צדקתו לאור והוא נשלח לחופשי בכבוד גדול.

חידושיו לירושלמי סדר מועד, וכן הערותיו על הגהות הגר"א לירושלמי זרעים, נדפסו לראשונה בספר "הגהות ירושלמי" שהופיע בקניגסברג תרי"ח והם צורפו למהדורת וילנא. עוד מחיבוריו: "שו"ת רד"ל"; הגהות וחידושים על הש"ס; פירוש על פרקי דרבי אליעזר; הגהות וביאורים על מדרש רבה; הגהות וביאורים על פסיקתא דרב כהנא; ביאור על תוספתא עוקצין; "נפש דוד" על הזוה"ק; הגהות על זוהר חדש; הגהות וביאורים על מדרש שמואל רבתא; פירוש על מגילת אסתר; "יד דוד" על הרמב"ם; מאמר "קדמות ספר הזהר"; הערות ופירושים לתשובות הגאונים "שערי תשובה"; הגהות וביאורים על "ספר הפרנס"; הגהות על "סדר הדורות". לאחרונה נדפסו חידושיו על המשניות. חיבורים נוספים מתורתו נותרו בכת"י. נפטר בה' כסלו תרט"ז, ומנו"כ בביחוב.

רוח זקנים

חיבור זה, הכולל לקט חידושים וביאורים בירושלמי מחיבורים שונים, נדפס לראשונה ב"השלמה לירושלמי" שהו"ל מדפיסי וילנא בשנת תרפ"ח. המלקט הוא ר' שמואל שרגא פייגנזון, ששימש כמגיה בדפוס וילנא ולאח"כ כמנהלו.

רמב"ן*

רבינו משה ב"ר נחמן

חי ופעל בספרד ובארץ ישראל במחצית השניה של המאה העשירית לאלף החמישי ובתחילת המאה הראשונה לאלף השישי.

נב. בנו של הראב"ד. נג. עיין ב"עבודת הקודש" למהר"ם בן גבאי, פרק י"ח מחלק התכלית. נד. ביאורים אלו נאספו בשני כרכי "פירושי הרמב"ן לירושלמי", שיצאו לאור בירושלים תשס"ג-תשס"ד. נה. שער השלושים של חיבור זה הוא "שער הגמול" על ייעודי שכר ועונש, והוא נדפס גם בנפרד במהדורות רבות. נו. נקרא גם "מלחמות ה'". נז. דרשה זו נשא רבינו בבית הכנסת של ברצלונה במעמד מלך אראגוניה. נח. דרשה זו נשא רבינו בבית הכנסת של גירונה קודם עלותו לארץ. נט. נדפסו ב"כתבי הרמב"ן", ירושלים תשכ"ג, ח"א, עמ' של-שעז. ס. נדפסו ב"כתבי הרמב"ן" סוף ח"א. סא. אכן, תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן הן מרבינו הרשב"א – עיין בהקדמת "בית יוסף". סב. ועיין ערך "הלכות רב אלפס" ש'הלכות הרי"ף" שנדפסו לפנינו במסכת נדרים – אינם להרי"ף. סג. חיבורים אלו חיבר רבינו בנערותו בהיותו כבר חמיסר כבר שיתסר (עיין בספר יוחסין, ווארשא תרל"ו, מאמר רביעי דף ע"ה ע"א, ובשיר הפתיחה של רבינו לחיבורו זה, בסופו).

ורבי שלמה אלקבץ. בהגיעו לאר"י התיישב בצפת, בה הרביץ תורה בתלמידים והורה הוראה. סמוך לשנת ש"ו התיישב בירושלים עיה"ק, ויש אומרים שלאחר פטירת הרלב"ח מילא רבינו את מקומו כאב"ד ירושלים¹⁰. רבינו נפטר בירושלים בין השנים שי"ג-שט"ו.

פירושו הגדול של רבינו על ירושלמי זרעים ומסכת שקלים היה ספון בכת"י למעלה משלש מאות שנה, אך העתקות ממנו היו כבר לפני רבותינו ה"בית יוסף", ה"מלאכת שלמה", ה"שדה יהושע" ועוד מרבתינו, אשר הביאו מדבריו בחיבוריהם.

בהדפסת הפירוש החל הרב מאיר ליהמן, שהדפיס במגנצא תרל"ה את הפירוש עמ"ס ברכות; הפירוש עמ"ס פאה נדפס לראשונה בירושלמי מהדורת וילנא, בסוף כרך זרעים א¹¹; הפירוש על שאר מסכתות סדר זרעים נדפס לראשונה בירושלים תרצ"ד-תשט"ו ע"י הרב חיים יוסף דינקלס; ועמ"ס שקלים נדפס לראשונה בירושלים תשי"ח ע"י הרב אפרים זאב גרבוז. במהדורתנו נדפס הפירוש לצד הגמרא.

רבינו חיבר גם "גמרא" על מסכת עדויות. חיבור זה היה ספון אף הוא בכת"י עד ימינו¹², ונדפס לראשונה בשנת תשס"ב ע"י מכון "אופק". כן חיבר רבינו "הלכות שחיטות ובדיקות הריאה בקוצר", שנדפס בקושטא רצ"ג, אך לא שרד ממנו אף עותק.

שארית יעקב *

רבי יעקב ב"ר יואל מברסק

מחכמי בריסק ומן במאה החמישית לאלף השישי. חידושו על הירושלמי נדפסו בספרו "שארית יעקב" (אלטונה תפ"ז), הכולל גם חידושים על תנ"ך ואגדות הש"ס.

שארית נתן *

רבי נתן ב"ר יצחק מאיר לוברט

נולד בווארשה בשנת תרע"ז. מבחירי התלמידים בישיבת חכמי לובלין, שם קיבל מהמשגיח רבי שמעון מזעליחוב. בשנת תרצ"ה עלה לאר"י ונמנה על תלמידי ישיבת שפת-אמת. למרות היותו בקי עצום בנגלה ובנסתר סירב להשתמש

פירוש שיר השירים המיוחס לרבינו – חיברו רבו, רבינו עזרא תלמיד רבינו יצחק סגי נהור¹³. כן מיוחסים לרבינו: ספר "האמונה והבטחון", "אגרת הקודש" בענייני קדושה, שני פירושים על "ספר יצירה" ו"מאמר על פנימיות התורה", אך יצאו עוררין על ייחוסם לרבינו¹⁴.

רמ"ש

רבי מתתיהו ב"ר שמואל שטראשון

נולד בוילנא, בהושענא רבא תקע"ח, לאביו רבי שמואל (הרש"ש). קיבל מרבי ישעיה דוד מלעבדאוו. שימש כפרנס ומנהיג בקהילת וילנא. הגהותיו על הירושלמי "הגהות הרמ"ש" נדפסו בירושלמי מהדורת וילנא. חיבר עוד חידושים לכמה מסכתות הש"ס, ו"לקוטי שושנים" על המדרשים. נפטר בו' טבת תרמ"ו, ומנו"כ בוילנא.

רמת שמואל *

רבי שמואל יצחק ב"ר צבי יפה

נולד בקובנא שבליטא בי"ז ניסן תרמ"ד. חתנו של רבי יוסף דב סולובייצק בעל "בית הלוי". בין השנים תרע"ד-תרצ"ד שימש ברבנות בבוריסוב שברוסיה. בשנת תרצ"ד עלה לאר"י והתמנה לראב"ד תל-אביב. חידושו על הירושלמי נדפסו בספר תשובותיו "רמת שמואל" שנדפס בירושלים תשכ"א. נפטר בתל-אביב בי"ז ניסן תשי"ג.

רש"ס [*]

רבי שלמה ב"ר יוסף סיריליא

ראשון מפרשי הירושלמי, שפירושו הגיעו לידינו.

נולד בספרד. בשנת רנ"ב, עם גירוש ספרד, נדד לקושטא ושם קיבל תורה מפי רבי אליהו ב"ר בנימין בעמ"ח שו"ת "זקן אהרן". כעבור שנים מספר העתיק מושבו לסלוניקי ושם קיבל מפי רבי יעקב אבן חביב, בעל "עין יעקב", ומפי בנו רבי לוי אבן חביב (הרלב"ח). רבינו שימש כרב ומורה בסלוניקי ובאדריאנופול עד עלותו לאר"י סמוך לשנת ש', יחד עם קבוצת חכמים שעליה נמנו גם רבינו ה"בית יוסף"

סד. עיין בביאור הרד"ל לפרד"א דף ז ע"ב. סה. עיין ב"כתבי הרמב"ן", ירושלים תשכ"ד, ח"ב, עמ' שטו-שיט; שם, עמ' שמא-שמח; שם, עמ' תנא –ב; שם, עמ' תסה-1. סו. "תולדות חכמי ירושלים" חלק א, עמ' 65. סז. ומה שנאמר שם בשער "ויצא ראשונה לאור עם הערות... מהג"מ מאיר לכהמאן בשנת תרל"ה... ועתה יצא שנית לאור" טעות היא, כי בשנת תרל"ה נדפס כאמור רק הפירוש למסכת ברכות. סח. בשם הגדולים להרחי"א מערכת גדולים ש, נה, כתב על חיבור זה: "ובאה לידי גמרא זו וברכתי ברוך שחלק וכו'".

רבי שמואל ב"ר מיכל דוד רוזובסקי *

נולד בגרודנא שבליטא בשנת תרע"ג. קיבל בישיבת גרודנא מרבי שמעון שקופ, וכן קיבל בישיבת מיר. אחר עלותו לאר"י קנה משנת תלמודו בישיבת לומז'ה שבפתח-תקוה. כאן נבחר ע"י רבי צבי פסח פראנק, אב"ד ירושלים, כחתן לבתו. כאשר נוסדה ישיבת פוניבז' בבני-ברק, בשנת תש"ד, נקרא לעמוד בראשה, והעמיד בה עדרים עדרים של תלמידים מובהקים. שלושים וחמש שנים כיהן בתפקידו זה, עד לפטירתו. שיעוריו נדפסו בספרים: "זכרון שמואל" (בני-ברק תשמ"ה), שיעורי רבי שמואל" (בני-ברק תשמ"ט-תשנ"ח) ו"חידושי רבי שמואל" (בני-ברק תשנ"א-תש"ס). בחיבורים אלו כלולים חידושים על הירושלמי, שלוקטו ונדפסו במדור "ילקוט מפרשים" במהדורתנו. נפטר בכ"ז תמוז תשל"ט, ומנו"כ בבני-ברק.

שער העין *

רבי מרדכי ב"ר יצחק יהודה לייב ווייסמאן-חיות

נולד בטארנוב שבגליציה בג' שבט תקצ"א. קיבל מרבי ישראל כ"ץ ראפאפורט אב"ד טארנוב ובעמ"ח "שו"ת מהר"י הכהן". בשנת תרל"ג עבר לוינה, בה הרביץ תורה בביהכנ"ס של יוצאי פולין, ולפרנסתו ניהל אכסניה, ששימשה כבית וועד לגדולי ישראל. מלבד חיבוריו המנויים להלן, פירסם אלפי מאמרים מפרי עטו, תחת הכינוי "חומ"ה" או "מו"ח" (=הקטן) מרדכי וויסמן (חיות), בהם הראה בקיאותו המופלגת בתורה ובחכמה. חיבורו "שער העין" הכולל מראי-מקומות, תיקונים והערות על ירושלמי זרעים נדפס לראשונה בירושלמי מהדורת קראטאשין תרכ"ו. ב"מסורת הש"ס" שבמהדורתנו הובאו ציונים רבים מחיבור זה כשמקורם מצוין באות ש'. חיבר עוד: "חתן בראשית" על תרי"ג מצוות; "דברי חכמים וחידותם" פירוש על אגודות סתומות ומאמרים פלאיים; "אלון בכות" הספד על רבי מרדכי זאב איטינגא מלבוב; ואת החיבורים: "משל ומליצה", "חכמה ומוסר", "מלי דבדיחותא" ו"אסם בשם", הכוללים דברי חכמה, פתגמים, חרוזים, משלים וחיידודים. כן ערך את מכה"ע "מגיד משנה" שי"ל בלבוב בשנת תרל"ב. חיבורים נוספים מפרי עטו נותרו בכת"י. נפטר בוינה בה' אדר תרע"ד לאחר שקרן נוסעים פגע בו.

בכתרה של תורה וחי חיי דוחק וצער. חידושי על הירושלמי נדפסו בספר "שארית נתן" שי"ל לאחר פטירתו (אשדוד תשנ"ד) ובו כונסו חידושי תורתו. נלב"ע בכ"ו תשרי תשנ"ג, ומנו"כ בירושלים עיה"ק.

שדה יהושע *

רבי יהושע רפאלס ב"ר ישראל בנבנישתי

נולד בקושטא סמוך לשנת שנ"ה. קיבל מרבי יוסף מטרנאי – המהרי"ט – ומרבי אברהם אליגרי, והיה מגדולי רבני קושטא. אחיו הצעיר היה רבי חיים בנבנישתי בעל "כנסת הגדולה". נודע בפירושו הגדול על הירושלמי "שדה יהושע". "שדה יהושע" על סדר זרעים נדפס עוד בחיי המחבר, קושטא תכ"ב, ועל מסכתות משאר סדרים נדפס בקושטא תק"ט. במהדורתנו נדפס הפירוש במדור "קובץ ביאורים". רבינו חיבר את פירושו על י"ב מסכתות מעבר למה שנדפס (ראה בשער "שדה יהושע" לזרעים), אך לא הגיע לידינו. חיבר עוד: שו"ת "שער יהושע"י; "אוזני יהושע" – דרושים; "עבודה תמה" – פירוש על סדר עבודת יוה"כ "אתה כוננת ליוסי בן יוסי"; "לבוש מלכות" – סליחות ופיוטים; "סדר הגט"; "מצוות חליצה"א; חיבורים נוספים נותרו בכת"י. נפטר בקושטא בשנת ת"ל.

שלום ירושלים *

רבי נחום ב"ר זליג טרייביטש

נולד בפראג בג' אלול תקל"ט. קיבל מרבי יעקב גינצבורג מפראג בעל "זרע יעקב", שהיה דיין בבית דינו של בעל "נודע ביהודה". לאחר פטירת רבו זה נקרא למלא מקומו בראשות הישיבה בפראג. שימש כאב"ד בפרוסטיץ, ולאחר פטירת רבי מרדכי בנעט הוכתר לרבה של ניקלשבורג וכל מדינת מוראביה. חיבר "שלום ירושלים" על ירושלמי סדר זרעים (נדפס לראשונה בירושלים תש"ם ע"י מכון ירושלים, וברשותם הנדיבה נדפסים כאן) וסדר מועד (נדפס לראשונה במהדורת הירושלמי שי"ל בוינה תקפ"א), ומדבריו הובאו ב"ילקוט מפרשים" במהדורתנו. חיבר עוד: ספר "קובץ" על הרמב"ם; "שו"ת רבי נחום טרייביטש". חיבורים הוספים מתורתו נותרו בכת"י. נפטר בכ"ו תמוז תר"ב, ומנו"כ בפראג.

סט. השם רפאל נוסף לו בעת חוליו. ע. חלקו הארי של חיבור זה היה למאכולת אש בשריפה הגדולה שפרצה בקושטא בשנת ת"כ (ראה בשם הגדולים מערכת גדולים י, עא; הקדמת שו"ת פני משה [מאחי רבינו, רבי משה בנבנישתי] ח"א; וע"ע שם, ח"ב, חתימת הספר), ומה ששרד ממנו נדפס בהוסיאטין תרס"ד, ובירושלים תשמ"ב-תשנ"ב. עא. שני החיבורים האחרונים נדפסו בספר "גט פשוט" למהר"ם חביב.

אמת" על מסכתות סדרי מועד וקדשים נדפס לראשונה בוורשה תרפ"ה – תרצ"א והוא כולל גם חידושים וביאורים בירושלמי שהובאו ב"ילקוט מפרשים". חיבר עוד: "שפת אמת" על התורה, על תיקון^ז, על מסכת אבות, על תהילים וכן ליקוטים. חיבורים נוספים מתורתו – לא שרדו. נפטר בה' שבט תרס"ה, ומנו"כ בגור.

תאווה לעיניים*

רבי ניסים^{עב} שלמה ב"ר אברהם אלגזי

נולד בברוסה שבתורכיה סמוך לשנת ש"ע. קיבל מאביו רבי אברהם, מהמשורר רבי יוסף גאנסו, מרבי יוסף ששון ומרבי מאיר די בוטון. עמד בראש ישיבת איזמיר, ובצלו הסתופפו ענקי-רוח. בזקנותו קיבל ע"ע את משרת הראב"ד בעיר זו. היה מראשוני הלוחמים במשיח השקר שבתי צבי, וסבל רדיפות רבות מתומכיו של ש"צ. בערוב ימיו^{עב} עלה לירושלים ונמנה על גדולי חכמיה ועד שבשנת תל"ג הוכתר לאב"ד ירושלים. חידושיו על אגדות הירושלמי כלולים בספרו "תאווה לעיניים" על אגדות חז"ל, שנדפס בסלוניקי תט"ו. חיבר עוד: "זהב שיבה" על הש"ס; "רצוף אהבה" על הש"ס; "הליכות אלי" ו"גופי הלכות" – כללים; "יבין שמועה" על ספר "הליכות עולם"; "לחם סתרים" עמ"ס ע"ז; "מעלפת ספירים" – מוסר והנהגות; "אהבת עולם" ו"שמע שלמה" – דרושים; "המון רבה" – מפתח לפסוקים הנדרשים במדרש ובירושלמי; חיבורים נוספים נותרו בכת"י^{עב}. נפטר סמוך לשנת תמ"ג, ומנו"כ בירושלים.

תבונה*

רבי יצחק אייזיק ב"ר דב בער קראסילשציקוב

נולד בעיירה קריצשב שברוסיה הלבנה בשנת תרמ"ח. קיבל מרבי אליהו ברוך קמאי ממיר. שימש כאב"ד בהאדיץ, בפולטבה ובקאריוקאב שבאוקראינה. את פרושיו הגדולים על הירושלמי "תולדות יצחק" (פשט) ו"תבונה" (חידושים) חיבר בשנות הדיכוי הקומוניסטי בלב בעיר מוסקוה, מתוך מסירות נפש. כתה"י ניצל ע"י רבי צבי ברונשטיין שהוציאו לאור במהדורת הירושלמי של מכון "מוצל מאש". מחידושיו הובאו ב"ילקוט מפרשים". חיבר עוד: "תבונה" על הרמב"ם; נפטר בי"א אייר תשכ"ה, ומנו"כ במוסקבה.

שער שמעון[*]

רבי שמעון ב"ר שאול הלוי הורביץ

נולד בשקוד שבליטא בכ' טבת תק"ף. שימש שימש כראש ישיבה בזאגר שבליטא וברבנות בלייפציג. הערותיו על ירושלמי מסכתות ברכות, פאה ושבת נדפסו בספר "שי למוורה" שי"ל בברלין תר"ן. הערותיו על פירוש הרש"ס לירושלמי ברכות "שער שמעון" נדפסו בראש מהדורת הרש"ס למסכת זו, שהו"ל רבי מאיר ליהמן במגנצא תרל"ה, וצורפו למהדורת וילנא. במהדורתו מופיעות הערות משני המקורות. חיבר עוד: "חידושי מהרש"ה" על ספר הערוך; "ביאורי מהרש"ה" על ספר "תניא רבתי"; הערות וביאורים על ספר "מחזור ויטרי"; "מהלמות לגו כסילים" נגד אסיפת המתקנים באויגשבורג. נפטר בה' אד"ב תר"ס, ומנו"כ בלייפציג.

שערי ירושלמי

רבי דב בעריש ב"ר משה אשכנזי

נולד בלוצק שבאוקראינה סמוך לשנת תקס"א. משנת תקצ"ה כיהן כאב"ד בסלונים שבליטא ומשנת תר"ד אב"ד לובלין. מגדולי חכמי העם ומנהיגיו בדורם של רבי עקיבא אייגר והחת"ס. חידושיו על הירושלמי נדפסו לראשונה בספרו "שערי ירושלמי" (ווארשה תרכ"ו), הכולל גם חידושים על הבבלי, על התוספתא ועל הרי"ף. החידושים על הירושלמי חזרו נדפסו במהדורת וילנא. חיבר עוד: "נודע בשערים", הכולל שו"ת, חידושי מסכתות, חידושים על שו"ע אהע"ז, כללים ודרושים. נפטר בפורים דפרזים תרי"ב, ומנו"כ בלובלין.

שפת אמת*

רבי יהודה אריה לייב ב"ר אברהם מרדכי אלטר, אדמו"ר מגור

נולד בגור שבפולין בכ"ט ניסן תר"ז. קיבל מסבו-מגדלו הגדול רבי יצחק מאיר מגור בעל "חידושי הרי"מ". בילדותו נסע אל רבי מנחם מנדל "השרף" מקאצק, ולאחר פטירת ה"חידושי הרי"מ" נסע אל רבי חנוך הענין מאלכסנדר. החל משנת תר"ל כיהן באדמו"רות בגור. ספרו הנודע "שפת

עב. שם זה נוסף לו בימי חוליו. עג. עיין בתולדות רבינו שבראש ספרו "גופי הלכות", דפוס צילום של הוצאת איזמיר תל"ה, עמ' 5-12. עד. ראה בשם הדגולים להרחי"ד, מערכת גדולים ש, כג, שמצא כי ראשי התיבות של שמות חיבוריו של רבינו, שבדפוס ושבת"י, הם: שלמה אלגזי זלה"ה.

תוספות הרי"ד

רבי יעקב דוד ב"ר זאב ווילובסקי (הרידב"ז)

נולד בקוברין שבליטא בל' שבט תר"ה. בשנת הכ"ג לחייו כבר נקרא לשמש ברבנות בקהילת איזבלין. מאוחר נותר כיהן כרב בקהילות בוברויסק וסלוצק^ע שברוסיה, ובקהילות ווילנא, פולוצק, ווילקומיר, שבליטא. בשנת תרס"ד היגר לארה"ב וכיהן ברבנות בשיקגו. בשנת תרס"ה עלה לאר"י והתיישב בצפת, שם עמד בראש ישיבת "תורת ארץ ישראל", שהעמידה מאות תלמידים. נודע במאבקו למען שמירת השמיטה בשלמות, ללא הזדקקות ל"היתר המכירה". חיבוריו על רוב התלמוד הירושלמי "חידושי רידב"ז" ו"תוספות הרי"ד" נדפסו לראשונה בירושלמי מהדורת פיעטרקוב תרנ"ח-תר"ס^ע, וצורפו למהדורת וילנא. חיבר עוד: "חנה דוד" – חידושי סוגיות, בייחוד בענייני חלה; "מגדל דוד" – חידושים בבבלי ובירושלמי; "נימוקי רידב"ז" על התורה; "קונטרס השמיטה" – נגד "היתר מכירה" בשמיטה; "בית רידב"ז" על ספר "פאת השולחן" לרבי ישראל משקלוב; שו"ת "בית רידב"ז"; שו"ת "רידב"ז"; שו"ת "כרם רידב"ז"^ע. נפטר בא' דר"ה תרע"ד, ומנו"כ בצפת.

תוספת ירושלים

רבי ישראל איסר ב"ר מרדכי איסרלין

נולד בשנת תקפ"ז. שימש כמו"ץ בוילנא ונחשב לאחד מגדולי רבניה. חיבורו "תוספת ירושלים" על הדינים היוצאים מהירושלמי ומהתוספתא נדפס לראשונה בוילנא תרל"א^ע. חיבר עוד: "אשי ישראל" עמ"ס שבת; קונטרס "מר ואהלות"

על הלכות טומאת אוהל; "פתחי תשובה" על או"ח; "שם ישראל" על משניות סדר זרעים. חיבורים נוספים נותרו בכת"י. נפטר בט"ו תמוז תרמ"ט, ומנו"כ בוילנא.

תורה אור

מראי-המקומות של הפסוקים בסדר זרעים ובתלתא בבי מתלמוד ירושלמי נערכו ע"י רבי אליהו פורקאן מפולדא (ע"ע) ונדפסו לראשונה יחד עם פירוש^ע. מראי-המקומות לסדרי מועד ונשים ולמסכתות סנהדרין, מכות ושבויות נערכו ע"י רבי דוד פרנקל בעל "קרבן העדה" (ע"ע) ונדפסו לראשונה יחד עם פירוש^פ. מראי המקומות לשאר מסכתות סדר נזיקין ולמסכת נדה נערכו ע"י רבי משה מרגליות בעל "פני משה" (ע"ע) ונדפסו לראשונה יחד עם פירוש^פ. הכינוי "תורה אור" למראי-מקומות אלו מופיע לראשונה בירושלמי מהדורת זיטאמיר תר"ך-תרכ"ז.

תורת הארץ

רבי משה ב"ר מאיר קלירס

נולד בצפת בז' אדר תרל"ד. כיהן כאב"ד טבריה ונמנה על גדולי גאוני אר"י. בשנת תר"ס יסד בטבריה את ישיבת "אור תורה" ועמד בראשה. נמנה על האריות שבחבורת חסידי קוברין-סלונים. חידושיו על הירושלמי כלולים בחיבורו "תורת הארץ" על המצוות התלויות בארץ, שנדפס בירושלים תרפ"ה-תרצ"ד. חיבר עוד: שו"ת "מורשת משה"; "טבור הארץ" על כל ענייני העיר טבריה. נפטר בטבריה בכ"ג שבט תרצ"ד.

עה. בה יסד ישיבה גדולה. עז. עמ"ס תענית נדפס לראשונה בספר הזכרון "זכרון שלמה", ירושלים תשל"ב. עז. נדפס בספר הזכרון "זכרון שלמה", ירושלים תשל"ב. עח. בספר זה נדפסו גם חיבורי המחבר "קיצור הוראת איסור" על יור"ד ו"תשובת ישראל על חו"מ. עט. אמסטרדם ת"ע; אופנבך תפ"ה; פפד"מ תק"ב. פ. דעסוי תק"ג; ברלין תקי"ז; ברלין תק"ך. פא. ליוורנו תק"ל.

דבר אל הלומד בתלמוד ירושלמי מהדורת "עוז והדר"

במהדורה זו של תלמוד ירושלמי, הוכנסו שיפורים רבים ונכבדים. למען יפיק מהם הלומד את מרב התועלת, כדאי שיעיין בשימת-לב בדברים דלהלן, בהם יימסרו עיקרי מעלותיה של מהדורתנו ודרכי עריכתה, בצורה תמציתית ובהירה. (וליתר פירוט ראה במבוא.)

נוסח הירושלמי

כידוע, נוסחאות הירושלמי השתבשו הרבה כבר בדורות קדמונים, ולפיכך הוגהו מהדורות הדפוס של הירושלמי ע"י מגיהים שונים באופנים שונים, עד שכל מהדורה שונה מרעותה בנוסחאותיה. מבין המהדורות השונות יש יתרון רב למהדורת דפוס וונציה רפ"ג (להלן: ד"ו), שבהיותה הקדומה ביותר נעדרים ממנה השיבושים שחדרו למהדורות המאוחרות. מדפיסי וונציה גם שקדו, כדבריהם, להגיה את מעשה דפוסם ע"פ כמה כתבי-יד, ולפיכך יש למהדורה זו יתרון גם על פני כתבי-היד הקדומים. לאור האמור, הורו לנו גדולי ישראל שליט"א להעדיף את נוסח ד"ו על פני שאר ההוצאות, ואכן, נוסח הירושלמי במהדורתנו מיוסד על נוסח מהדורת וונציה. אכן, כיון שגם בהוצאת וונציה נפלו שיבושים קשים, נעזרנו בכתבי-היד של הירושלמי המצויים בידינו (כת"י ליידין, כת"י רומי, כת"י אסקוריאל וכן שרידי הירושלמי מן הגניזה) לשם תיקון הנוסח, וכן בדפוסים ישנים שלעיתים ניתן לדלות גם מהם נוסחאות ישירות. כן הצגנו שינויי-נוסח המצויים בסוגיות מקבילות בירושלמי ובבבלי, ובשאר ספרי חז"ל. עוד פנינו לתור אחר נוסחאות הפזורות בחיבורי רבותינו הראשונים המביאים לשונות הירושלמי, ולצורך זה נערכה עבודת חיפוש יסודית ומקיפה בחיבורי הראשונים ז"ל. יצוין, כי במלאכה זו של ריכוז שינויי-הנוסח, פתחו כבר מדפיסי וילנא, אשר הציגו על הגיליון מדור "שינויי נוסחאות", אלא שנבצר מהם להשלימה כדבעי מחמת מיעוט האמצעים שעמדו לרשותם (ראה במבוא למהדורת וילנא), ולפיכך לא הובא שם אלא מעט מזער משפע הנוסחאות הישירות המצויות במקורות שנמנו בשער הוצאה זו.

מלאכה רבה זו, של השוואת המקורות הרבים, נעשתה בדקדקנות ובקפידה, ובעשותנו בה זכינו לגלות פניני-נוסח שלא שזפתם עין עד הנה, אשר רב חילם להאיר עיני הלומד, ולהדריכו בדרך מישור. חשיבות מיוחדת יש לכת"י ליידין, ששימש מקור עיקרי לנוסח דפוס וונציה, ולפיכך התייחסנו לכל שינוי-נוסח שישנו בין נוסח כת"י ליידין לנוסח ד"ו (אלא

שצורת ההתייחסות – בגוף הירושלמי או בהערה – תלויה במידת נכונות השינוי וחשיבותו, וכדלקמן). בהתאם לכך יידע הלומד כי "סתם נוסחא" בירושלמי שבמהדורתנו, הולמת הן את הנמצא בכת"י ליידין הן את הנמצא בד"ו.

הגהות שתוקנו בגוף הנוסח

א. הגהות ע"פ כת"י ליידין: כאשר נוכחנו כי נוסח כת"י ליידין, מקורו העיקרי של דפוס וונציה, מתוקן יותר מנוסח דפוס וונציה (דהיינו שמגיה ונציה העדיפו במקום זה נוסח משובש המצוי בכת"י אחר), הוכנס נוסח כ"ל בגוף הירושלמי ואילו הנוסח המשובש שבד"ו הוצג בהערה במדור "שינויי נוסחאות" הערוך בשולי הגיליון. מעיון בהערה זו יוכל הלומד להתוודע מה נשתנה למעלייתא בנוסח שלפניו.

ב. הגהות ע"פ שאר כת"י ודפוסים ישנים: כאשר מצאנו את נוסח שאר כתבי-יד, או שאר דפוסים, עדיף על נוסח דפוס וונציה, הוקף הנוסח הטעון תיקון סוגריים עגולים והתיקון הוצג בגוף הנוסח בסוגריים מרובעים, כאשר מקור התיקון מצוין במדור "שינויי נוסחאות" (ובמידת הצורך נתבארו בו בפרוטרוט הנימוקים לשינוי הנוסח).

ג. הגהות לריהטא דלישנא: לעומת האמור, בבואנו לתקן תיקוני נוסח קלים, שאינם משנים מאומה במשמעות העניין, ואשר עיקר תרומתם הינה לבהירות הנוסח ואחידותו, כגון אלו תוקנו, ע"פ כל המקורות הנ"ל, בגוף נוסח הירושלמי ללא סימן-היכר שיעיד על הכנסת שינוי. נקטנו בדרך זו מתוך רצון להקל על הלומד לבל תהיה דרכו בלימוד הירושלמי עמוסה ציונים ומראי-מקומות, המפריעים לרצף הלימוד. כדוגמא נציין את החילופים הרבים בשמות החכמים ותואריהם, המופיעים בכתבי-היד של הירושלמי ובדפוסיו השונים (כגון: ר' / רבי; ר' זעירא / ר' זעירה; ר' זעורה; ביר' / בי רבי, וכיו"ב). במהדורתנו הקפדנו שלאורך כל הסוגיא יופיעו השמות בצורה אחידה (ר' [למעט כשהמכוון לרבינו הקדוש, נדפס רבי]; ר' זעירא; בר'). מאחר ואין בצורת הכתיב נפק"מ לגופם של עניינים, והאחידות

הגירסא) במקור פלוני, ובמקור פלוני הגירסא כך וכך. כאשר לא צוין מקורה של הגירסא שבפנים אות הוא כי זו גירסת דפוס ונציה שמהדורתנו מיוסדת עליה.

כאשר מופיעים במקורות השונים דרכים שונות לתיקון הנוסח, הבאנו את כולן לפי הסדר שלהלן: א. מקור בכתב-יד על-אתר ב. מקור בדפוס ישן על-אתר ג. מקור בחז"ל ד. מקור בחיבורי הראשונים; אולם, כאשר כל אופני ההגהה לדבר אחד יתכוונו, ואין ביניהם אלא הבדלי סגנון, הבאנו את הנוסח הברור ביותר בתוספת הערה: וכע"ז במקור פלוני.

במקומות בהם יש מקום לטעות לאלו תיבות מכוונות ההגהה (כגון שאותן תיבות מופיעות פעמים אחדות בסמיכות), העתקנו גם תיבות ספורות קודם הטעון תיקון או לאחריו (לפי העניין), ואת התיקון גופו הבאנו באותיות מודגשות. אך ברוב המקומות, בהם כוונת ההגהה מבוארת דיה, הובאו רק תיבות ההגהה ללא תוספת כלשהי.

חלוקת ה"הלכות"

מניין המשניות (=הלכות) שבכל פרק בירושלמי שונה ממהדורה למהדורה. במהדורת וונציה רפ"ג נחלק כל פרק למספר גדול של הלכות קצרות. החל ממהדורת אמסטרדם ת"ע ואילך אוחדו מספר הלכות קצרות להלכה אחת ארוכה, ועל-כן מניין פחות. מהדורת וילנא אימצה אף היא את שיטת החלוקה של מהדורת אמסטרדם. במהדורתנו השתמשנו בחלוקת וילנא (למרות עדיפותה של חלוקת וונציה המפורטת) וזאת מאחר וציוני ה"הלכות" שברוב ספרי האחרונים מתאימים לחלוקת וילנא. לצד כל משנה ציינו גם את מניינה במהדורת וונציה, בכדי להועיל ללומד בבואו לעיין במפרשי ירושלמי מסוימים שנערכו לפי סדר מהדורה זו. עם זאת, בכדי להפיק את התועלת שבחלוקת וונציה, בכל מקום בו מופיעה "הלכה" בדפוס וונציה הצגנו אותה גם במהדורתנו בתור "פיסקת ציטוט" מן המשנה, אך מבלי להחליף את מניין ההלכה, וכנ"ל.

את מנין ההלכות הרגיל (שבדפוס וילנא) הצגנו גם בראש כל עמוד, מאחר ומצוי שהלכה אחת משתרעת על-פני כמה עמודים רצופים. במהדורת וילנא מצינו משניות שנדפסו הן בראש הפרק, הן באמצעו – קודם תחילת הסוגיא העוסקת בדברי המשנה. (הדבר נעשה בהשפעת מהדורת וונציה בה נדפס בראש כל פרק גמרא, פרק המשנה בשלמותו – מחולק ל"הלכות". אלא שבמהדורה זו לא נדפסו בראשי הסוגיות רק תיבות ספורות מההלכה עליה מיוסדת הסוגיא, בתוספת תיבת וכו', ולפעמים נדפס בראשי הסוגיות רק מנין

נעשתה מטעמי נוחיות-הלומד בלבד, ראינו לנכון לא לציין בשנו"ס את שלל-צורות הכתיב שבכתה"י ובדפוסים.

הגהות שהובאו במדור "שינויי נוסחאות"

א. כל שינויי הנוסח שבכת"י ליידין, למעט המנויים לעיל (אות א) שהוכנסו בפנים הירושלמי. ב. שינויים שאינם בהכרח עדיפים על נוסח המהדורות הנפוצות אך הם בעלי משמעות, המצויים בכתבי היד השונים ובדפוסים הראשונים (למעט דפוס קושטא תכ"ב שנשתבשו נוסחאותיו טובא).

ג. שינויי הנוסח המצויים בחיבורי הראשונים, לרבות שינויים מהותיים ומוכרחים.

ד. נוסחאות הירושלמי של הר"ש סיריליא: למרות ששינויי הנוסח המצויים למכביר בשאר חיבורי האחרונים על הירושלמי לא הובאו בשנו"ס, ראינו לנכון להביא את נוסחאות הרש"ס. ונהגנו כן, לפי שביאורים רבים של הרש"ס מיוסדים על נוסחאותיו המיוחדות בירושלמי, ואת הנוסחאות הללו לא שיקע הרש"ס בפירושו, אלא קבע אותן בגוף הירושלמי שהציג במקביל לפירושו. ולפי שנוסח הירושלמי במהדורתנו מיוסד, כאמור, על נוסח וונציה הנבדל הרבה מנוסח הרש"ס, ומאידך, במהדורתנו נדפס פירוש הרש"ס על הדף, לפיכך, אם לא נקפיד להביא את נוסחאות הרש"ס לידיעת הלומד, עלול הוא להתקשות בהבנת פירושו, אשר לא יעלו בקנה אחד עם נוסח הירושלמי ש"בפנים". מטעם זה ליקטנו את כל שינויי-הנוסח שבירושלמי של הרש"ס והצענו אותם לפני הלומד במדור "שינויי נוסחאות".

ה. שינויים המצויים בסוגיות מקבילות בירושלמי ובבבלי, ובשאר ספרי חז"ל.

ו. שינויי הנוסח שבדפוס וילנא: אף הנוסחאות המשובשות שבו הובאו בשנו"ס, ונהגנו כן לפי שמהדורה זו הינה הנפוצה ביותר ונוסחאותיה שגורות בפי הלומדים, אשר-על-כן כאשר יפגוש הלומד במהדורתנו נוסחאות שונות מאשר הסכין להן, שמא כזר ייחשבו לו נוסחאות אלו. לפיכך, נחוץ להודיעו כי לא נעלמה מאיתנו נוסחת מהדורת וילנא, ושינוי הנוסח שלפניו נעשה במתכוון, ע"פ מקורות מיוחסים ונאמנים.

אופן עריכת ההגהות במדור "שינויי נוסחאות"

טרם הבאנו שינויי-נוסח כלשהו בשנו"ס, הקדמנו לציין את המקור לגירסא שבפנים הירושלמי, באופן זה: כ"ה (=כך

כאשר נחלקו היכן מסתיים המשפט, בכגון אלו לא שינינו מאומה, אלא הותרנו הדברים כמוות שהם, והצענו הדעות השונות ב"ציונים והערות" שבשולי הדף. לפיכך שומה על הלומד לדעת, כי למרות שבמהדורתנו הושם דגש על שילוב הפסקאות ועל הצגת הנקודות במקומן, אין לראות בהעדר פסקא או נקודה במקום מסוים הוכחה להמשכיות הסוגיא או המשפט; אלא ייתכן שנחלקו המפרשים בדבר, כנ"ל.

צורת הדף

במהדורתנו, שונים מנין הדפים וכן "צורת הדפים" מאשר במהדורות הקודמות. שינוי זה נעשה לפי הכרעת גדולי ישראל שליט"א, והוא נועד לאפשר להדפיס על הדף פירושים נכבדים ונחוצים שלא צורפו עד היום אל הירושלמי כדוגמת פירוש ר"ש סריליא, פירוש ר"א פולדא, ביאורי הגר"א ועוד (ראה להלן: מפרשי הירושלמי). נהיר, כי אילו באנו להותיר את צורת הדף של מהדורת וילנא על כנה, מן הנמנע היה להוציא לפועל כוונה זו. עם זאת, בכדי להקל על המעיין להשוות בין מהדורתנו למהדורת וילנא, רשמנו את מנין הדף והעמוד של מהדורת וילנא בראש כל עמוד, וכן בצידי הגמרא במקומות התחלפות העמודים.

מפרשי הירושלמי

במהדורתנו נדפסו פירושים רבים ויקרים של גאוני-ישראל על הירושלמי, לתועלת הלומדים. סביב הירושלמי נדפסו: פירוש הרש"ס לסדר זרעים ומסכת שקלים; פירוש ה"חרדים" עמ"ס ברכות; פירוש רבי אליהו פורקאן מפולדא (רא"ף); פירוש "פני משה"; פירוש "קרבת העדה"; ביאור הגר"א לסדר זרעים (כת"י א וכת"י ב); הגהות הגר"א; "שנות אליהו" להגר"א על משניות זרעים, הכולל ביאורים רבים בירושלמי; פירוש הרידב"ז, וביאור הגר"ח קנייבסקי שליט"א, שהושלם ע"י הגאון המחבר שליט"א במיוחד עבור מהדורתנו. במדור "קובץ ביאורים" שבסוף המסכת נדפסו: פירוש הכותב, פירוש הקצר (לרבי דוד דרשן), יפה מראה, שדה יהושע, ספר ניר ונועם ירושלמי. פירושים נוספים כלולים במדור "ילקוט מפרשים", שנדפס גם הוא בסוף המסכת (ראה להלן).

במהדורתנו יוחסה חשיבות רבה להצגתם של חיבורי מפרשי פשט הירושלמי, על הדף. אי לכך, המליצו לנו גדולי ישראל שליט"א להעתיק חיבורים שעניינם משא-ומתן בדברי הירושלמי, כגון "מראה הפנים" "שיירי קרבן", תוספות הרי"ד וכד', ממקומם הקבוע להם במהדורת וילנא, ולקובעם במדור "ילקוט תוספות" בסוף המסכת. כמו"כ נדפסו במדור זה

ההלכה עליה מיוסדת הסוגיא דלהלן – הלכה א, הלכה ב וכיו"ב – ותו לא).

בכגון דא, השמטנו במהדורתנו את המשנה שבראש הפרק, על-מנת למנוע מבוכות שווא מן הלומד. על חלוקת ההלכות במפרשי הירושלמי במהדורתנו – ראה להלן תחת הכותרת: מפרשי הירושלמי – חלוקת ההלכות במפרשי הירושלמי.

סימני פיסוק והוראתם

שיבוץ פסקאות מן המשנה

בתלמוד בבלי מופיעים, כידוע, סימני "נקודתיים" להיכרא, כדי להפריד בין סוגיא לחברתה וכן קודם ציטוט פסקה מדברי המשנה ולאחריו. בתלמוד ירושלמי הוצגו סימנים אלו באופן חלקי ביותר, ולא זו בלבד: במקומות הרבה אין מופיעים כלל בראשי הסוגיות דברי המשנה שעל אודותם יתייחד הדיון מכאן ואילך, כפי שמצינו בבבלי; ולפיכך, מרובים הם המקומות בהם פרושה רשת הטעות לרגלי הלומד, שבהעדר סימנים וציטוטים נחוצים אלו לא יידע שעליו להפריד בין הדבקים, ויכרוך ויתני עניינים נפרדים דלא שייכי אהדדי. וכבר התריע על זה הרש"ס בפתיחתו לירושלמי: "מחיסור פסקות, והלשון רצוף כולו, ומטעה האדם לומר שכולו עניין אחד והם שני עניינים". לעומת זאת, השימוש בנקודה בודדת רווח ביותר בירושלמי (בדפוס ונציה וכן במקורו – כת"י ליידי), אלא שנקודה זו – הוראתה כפולה, לפי שהוצבה הן בסופי פסקאות (כשימושה של הנקודה בזמננו), הן באמצען (להורות על אתנחתא קלה= פסיק), ושוב אין הלומד יודע את אשר לפניו, אי סיפא אי מציעתא. במהדורתנו באנו למלא חסרונות אלו, למען תהיה דרך הלומד סלולה לפניו: הצגנו נקודתיים במקומות התחלפות הסוגיות, והשלמנו את הנקודתיים החסרות לפני כל ציטוט מהמשנה, ולאחריו. כמו-כן הצגנו בראש כל סוגיא את הפסקה מן המשנה עליה מיוסדת הסוגיא, ובזה קדמנו רבינו הרש"ס, שביירושלמי שלו רשם בראש כל סוגיא את הפסקה המתאימה מן המשנה. [אכן, באופנים מסוימים, המבוארים בקטע הבא, לא הצגנו בגוף הירושלמי פסקאות מן המשנה שהציג הרש"ס, אלא בהערה בלבד].

הפסקאות שנוספו נתונות בסוגריים מרובעים, וסימני נקודתיים לפנייהן ולאחריהן. את הנקודות הבודדות הותרנו רק בסוף משפט, והוצאנו את כל הנקודות ששימשו חלף פסיק. אכן, כאשר נפלו חילוקי-דעות בקרב מפרשי הירושלמי אם במקום פלוני נפתחת סוגיא חדשה אי לאו, או שנחלקו על איזו פסקא מן המשנה מוסבים דברי הירושלמי הבאים, וכן

האחרת לא הצגנו אף בשולי הגיליון, וזאת מתוך רצון למעט ככל האפשר בציונים והפניות, הקוטעים את רצף הלימוד.

כאשר גירסת הרש"ס שונה מהגירסא המופיעה במהדורתנו, הצגנו בסמוך לתחילת הדיבור ברש"ס עיגול חלול כזה ° כדי להעיר את תשומת-לב הלומד לגירסא המיוחדת הערוכה לפניו. וכל כי האי גוונא רצוי שהלומד יעיין במדור "שינויי נוסחאות", באשר שמצוי ביותר ששינוי גירסא במקום אחד בסוגיא משליך על הגירסא במקומות נוספים במרחבי הסוגיא. מעיון ב"שינויי נוסחאות" אכן יתוודע הלומד לגירסא הנקוטה ביד רש"ס בכללות הסוגיא.

יש ללמוד לדעת כי לרבינו הרש"ס דרך משלו בקביעת גבולות הסוגיא, ומצוי הדבר שלדעת רוב מפרשי הירושלמי קטע פלוני מן הגמרא שייך לסוגיא דלעיל, בעוד שלדעת הרש"ס שייך קטע זה לסוגיא דלקמן, וכן איפכא. במהדורה הנפוצה של הירושלמי עם פירוש הרש"ס ניתן לזהות בנקל את גבולות הסוגיא ע"פ רש"ס, מאחר והרש"ס נוהג לשבץ בראש כל סוגיא את הפסקא מן המשנה עליה מיוסדת הסוגיא, ע"פ שיטתו (ראה לעיל: שיבוץ פסקאות מן המשנה). במהדורתנו מופיעות פסקאות אלו של הרש"ס במדור "שינויי נוסחאות".

פירוש החרדים למסכת ברכות

במתכונתו הנדפסת עד האידנא הפך כליל את עינו מרוב שיבושים והשמטות, ואין לך עמוד שאינו לוקה בחסר וביתר. ההשמטות מקורן ע"פ רוב בטעות הדומות ודילוגי שורות, ואילו השיבושים נובעים בעיקר מעירוב לשונות הירושלמי וה"חרדים", שנגרם מכך שבכתה"י באו הירושלמי והפירוש בשני טורים סמוכים. במהדורתנו, בה נערך ה"חרדים" מחדש ע"פ כתב-היד (אוקספורד 199), זכה חיבור מופלא זה לבוא אל תכליתו הנרצית.

כמו"כ שיבצנו במקומם קטעים, שעד היום נדפסו שלא במקומם מן הסיבה המבוארת להלן בדברינו על ה"פני משה".

במהדורות הירושלמי הנפוצות נוספו בפירוש ה"חרדים" תיבות קישור שאינן בכתה"י. במהדורתנו הובא הנוסח כפי שהוא בכתה"י במדויק. וכאשר הכרחי להוסיף תיבת קישור, הוספנו זאת בסוגריים מרובעים. לפי המלצת הגר"ח קנייבסקי שליט"א נדפס פירוש החרדים למסכת ברכות במהדורתנו במקביל לירושלמי, כעין פירוש רש"י, ולא במקום שנתייחד לו במהדורת וילנא – בתחתית העמוד; וזאת עקב היותו מפרש הפשט העיקרי והקדום למסכת זו. (ופירוש הרש"ס, אף שנכתב גם הוא באותו הפרק, מ"מ לפעמים מצויים בו גם

"תוספות מהר"א פולדא". כאשר רבינו הרש"ס בפירושו, מאריך בפלפול שאינו נוגע ישירות לפשט הסוגיא, קבענו דבריו בשלמותם ב"לקוט תוספות", והותרנו על הדף רק את חלק הפשט שבהם. כל החיבורים נערכו מחדש באותיות מאירות עיניים, בחלוקה לקטעים, בתוספת סימני פיסוק וציוני מקורות, בהדגשת ראשי הדיבורים, בפענוח של ראשי-תיבות וקיצורים בלתי שכיחים, וכמובן בהשוואה לכתבי-יד ודפוסים ראשונים:

פירוש הרש"ס

נדפס במהדורתנו ע"פ כת"י בריטיש מוזיאום 403-405, שנוסחאותיו מובהקות ומעולות, ובין השיטין שלו וע"ג גיליונותיו תיקונים ממקורות קדומים. במדור "הגהות וציונים" הבאנו תיקונים נוספים מכת"י פאריס 1389/1, מכת"י מוסקבה-גינצבורג 1135 ומכת"י אמסטרדם עץ חיים A 47 1/31, ובס"ד זכינו לנפות את החיבור משיבושים רבים וחמורים שנפלו בדפוסיו הקודמים. כמו"כ הכנסנו בו הרבה תיקונים והוספות ע"פ ה"שדה יהושע" וה"מלאכת שלמה", אשר דרכם להביא מדברי הרש"ס, ופעמים רבות הביאו דבריו בנוסחא ישרה ובתוספת ביאור. במקומות מסוימים בהם לשון הרש"ס עמומה, הוספנו, בסוגריים מרובעים, תיבות בודדות להבהרת העניין.

כאמור, בכת"י בריטיש מוזיאום נוספו הגהות ותיקונים רבים, הכתובים בכתובות שונות. לגבי חלק ניכר מהן קיים ספק מקולמוסו של מי יצאו: אי מרש"ס, אי ממגיה מאוחר. מאחר אין בידינו להעדיף נוסחא פלונית על-פני רעותה שיבצנו את בשתי הנוסחאות בגוף הרש"ס, אך כל-אחת מהן סומנה בסימן מיוחד המעיד על מקורה: כל תוספת שמקורה בהגהות המאוחרות, נתונה בסוגריים מרובעים מוארכים, וציון ° לאחר הסוגר הפותח. הנוסח הקדום, שהוחלף ע"י ההגהה, נתון בסוגריים עגולים מוארכים, וגם כאן מופיע ציון ° לאחר הסוגר הפותח. (ראה בהרחבה במבואנו לרש"ס).

חשוב לציין, כי חלק גדול מהגהות כת"י הבריטיש מוזיאום, הוכנסו בכת"י מאוחרים יותר, אל גוף החיבור. לגבי אותן מקצת ההגהות שלא הוכנסו לגוף הפירוש באף אחד מכתבי-היד, לא ראינו עצמנו רשאים לשנות מעמדן ולקובען מדעתנו בגוף הרש"ס, וע"כ הצגנו אותן בנפרד בשולי הגיליון. כמו"כ כאשר אחת מבין שתי הנוסחאות מוקשית בעליל, והנוסחא השנייה, לעומתה, נכוחה וברורה, הצגנו בפנים רק את הנוסחא הברורה, ללא כל סימן היכר, ואת האחרת הצגנו בשולי הגיליון.

כאשר נתקלנו בשינוי-נוסח שאין בינו לבין הנוסח הקדום כי אם הבדל-סגנון גרידא, הצגנו רק את הנוסח הרהוט מבין השניים בגוף הרש"ס, ללא כל סימן היכר. את הנוסחא

פירוש פני משה

נערך בהשוואה לדפוס ז'טומיר תר"ך-תרכ"ז, וכתוצאה מכך זכינו להשיב לו פסקאות רבות שנשמטו ממנו בדפוס וילנא, בעיקר עקב "טעות הדומות". פירוש "פני משה" נתחבר כסדר מהדורת וונציה, שכאמור, נסדרו בה המשניות בסדר שונה ממהדורת וילנא. מדפיסי וילנא לא חשו להשוות את הסדר ב"פני משה" לסדר הירושלמי שבהוצאתם, ולפיכך קטעים רבים מן ה"פני משה" נדפסו שם שלא במקומם. במהדורתנו תוקן עיוות זה, ודברי ה"פני משה" באים דבר דבור על אופנו.

כאשר מופיע ציון * בפירושו, אות הוא שהמחבר הרחיב הענין בחיבורו מראה הפנים הנדפס בסוף המסכת במדור "ילקוט תוספות".

ביאורי הגר"א והגהותיו

הוגהו ונערכו מחדש ובסדר נכון ע"פ כתבי-היד מהם נדפסו במהדורת וילנא ושמורים כיום בירושלים (סימניהם: 733 8°; 24° 5893), וע"פ כת"י נוסף השמור בבהמ"ל בניו-יורק (סימנו: ENA 2295), בו באים דברי הגר"א בתוספת מרובה. כמו"כ הוכנסו תיקונים בהגהות הגר"א שבהעתקת הרד"ל, ע"פ טופס הירושלמי שעליו רשומות הגהות הגר"א בכי"ק. הערות הרד"ל על הגהות הגר"א לסדר זרעים (אשר משובצות בתוך ההגהות), נדפסו במהדורתנו באותיות דפוס כהות, לעומת מהדורת וילנא בה נדפסו באותיות רש"י.

ליקטנו מן הפירוש הארוך שב"שנות אליהו" על משניות זרעים, את הפסקאות הדנות בדברי הירושלמי, והצגנו אותן על הדף ללא כל שינויי עריכה, למעט מילות קישור הכרחיות שנדפסו בסוגריים מרובעים.

פירוש הרידב"ז

עיקר מגמתו לבאר את סוגיות הירושלמי על דרך הגר"א, לפי שמצוי הוא שכאשר מגיה הגר"א במקום אחד או בב' מקומות בסוגיא, משתנה כליל בעקבות זה פירוש הסוגיא כולה. מטעם זה ערוכים פירוש הרידב"ז ברצף אחד – ללא הפסק דיבורי המתחיל בתוך הסוגיא, להתוודע כי אין כאן ביאור נבדל לכל פיסקא בפני-עצמה, אלא כל הביאורים נובעים ממהלכו המיוחד של הגר"א בסוגיא, עליו ניתן לעמוד מתוך התבוננות מעמיקה בהגהתו. אכן, למען לא יטעה הלומד כי אין לפניו ברידב"ז אלא פירוש לפתיחת הסוגיא, בעוד שבפנים נתפרשה היטב כל השקו"ט, הודגשו

פלפולים ודיונים ארוכים, לעומת החרדים שמיוסד כולו ע"ד הפשט הפשוט).

פירוש רבי אליהו מפולדא

הוגה בדיוקנות ע"פ דפוסים ראשונים (אמסטרדם ת"ע; אופנבך תפ"ה; פפד"מ תק"ב), ותוקנו בו אלפי שיבושים. תיקונים רבים מקורם ב"לוח הטעות", שנדפס עד האידנא בסוף החיבור, ולפיכך לא שתו הלומדים לב לתיקונים הנחוצים המופיעים בו (וגם כאשר הוכנס התיקון בגוף החיבור, מצוי שהוכנס שלא במקומו). "לוח הטעות" נערך ע"י רבי דוד אופנהיים מפראג, אשר העתיק אליו את התיקונים שרשם רבינו בכתב-ידו על גיליון ספרו, והוסיף תיקונים מדיליה. מתוכם, הצגנו בגוף החיבור את תיקוני רבינו, והם נתונים בסוגריים מרובעים מוארכים עם ציון ° בסמוך לסוגר הראשון, באופן שהלומד יהיה מודע לכך שלפניו תיקון של המחבר בעצמו. תיקוניו של רבי דוד אופנהיים מופיעים ב"ילקוט מפרשים". רבינו הרא"פ, לאהבת הקיצור, נהג להשתמש בקיצורים רבים שפתרונם אינו נהיר לכל, וע"פ רוב, לא פוענחו קיצורים אלו ע"י המדפיסים. אף במקומות שניסו המדפיסים להשלים את החסר, מצוי שלא כווננו יפה ושגו בפתרונם. במהדורתנו פוענחו כל הקיצורים כראוי וכהוגן.

כידוע, נוסח הרא"פ בירושלמי משופע בגרסאות מיוחדות (ראה ע"כ במבוא), ולכן בהרבה מקומות יבחין הלומד שאין דמיון בין נוסח הירושלמי שבפנים לנוסחו ב"דיבורי המתחיל" של הרא"פ. די ללומד בידיעה זו בכדי להימנע ממבוכה כאשר ייתקל בשוני זה, ולכן בדרך כלל לא הערנו על חילופי הגרסאות הללו, אלא הסתפקנו בהבהרה זו שכאן. אכן, כאשר ביאורו של הרא"פ מבוסס על גרסתו דווקא וא"א ליישבו על הגירסא שבפנים, העמדנו את הלומד על עובדה זו, והחוינו בפניו על השוני שבגירסת הרא"פ.

ראוי ללומד בפירוש הרא"פ שיידע, כי דרך המחבר לקצר מאוד בלשונות "דיבורי המתחיל", ולפיכך אין לשפוט מהא דלא נזכר לשון ירושלמי בדיבור המתחיל, ש"מ לא נתפרש בגוף הביאור. לפי המלצת הגר"ש הלוי וואזנר שליט"א והגר"ח קנייבסקי שליט"א נדפס פירוש הרא"פ במהדורתנו לצד הירושלמי, על מקום ה"פני משה"; וזאת עקב היותו מיוסד על רוב מפרשי המשנה הראשונים, כריבמ"ץ, ר"ש משאנץ והרא"ש, לעומת ה"פני משה" המיוסד רק על פירושי הרמב"ם ועל מסקנות המשתמעות מפירושו. וראה במבואנו לירושלמי, שצורת עריכה זו כבר קיימת במהדורות שיצאו לאור ע"י גדולי תורה ויראה בדור הקודם.

מופיעה האות ל' בסמוך לציון ב"מסורת הש"ס" במהדורתנו אות הוא כי מקור הציון בספר "לולאות", ואילו האות ש' מורה כי מקור הציון בספר "שער העין". כל הציונים החדשים הובאו בסוגריים מרובעים.

כאשר מצינו סוגיא שלמה שנכפלה במקום אחר, לא ציינו זאת שוב ושוב בכל מימרא בפ"ע, כי-אם בראש הסוגיא בלבד, בתוספת תיבות כל העניין.

מאמר המובא בהרבה מקומות בחז"ל באותו נוסח ממש, צוין רק למקום אחד מתוכם.

ציונים המפנים למקומות בהם נשנו הדברים בהבדלים מהותיים, כגון הכא פשיטותא והתם פלוגתא וכיו"ב, ציינו בתוספת תיבת עיין.

הציונים לתוספתא הם ע"פ הוצאת וילנא, אך כאשר בהוצאות האחרות של התוספתא ישנו שינוי משמעותי מנוסח וילנא, ציינו גם אליהן והראנו מקורן.

עין משפט, נוספו במהדורתנו ציונים למכביר להלכות רבות שעד כה לא צוין לגביהם מאומה. ציונים חדשים אלו הוקפו בסוגריים מרובעים.

תורה אור התעשר אף הוא במאות ציונים חדשים. כן הגשנו לפני הלומד את המדור **תורה אור השלם** הנדפס בשולי העמוד, ובו מופיעים כל הפסוקים הנזכרים בגוף דברי הגמרא – במלואם ובניקוד מלא.

כידוע, לשון הפסוקים שבתלמוד ירושלמי, באים בו בשינויים רבים מלשונם בכתבי הקודש, וכבר דנו בזה רבותא קדמא. לפי הוראת גדולי ישראל שליט"א נמנענו מלתקן כל-כי-האי-גוונא בפנים הירושלמי.

ציונים והערות

במדור "ציונים והערות" שהצגנו על הדף כלולים אלפי הערות, ציונים ומראי-מקומות, שמטרתם ליישר המסילה עבור הלומד, ולהסיר כל מעכב מדרך לימודו. מרבית ההערות והציונים נלקטו בדי-עמל ממאות חיבורים בכל מקצועות התורה, אך מקום הניחו לנו להתגדר בתוספת נופך מדילן.

ילקוט מפרשים

במהדורתנו לוקטו החידושים והביאורים ממבחר החיבורים שנספחו למהדורת וילנא, וכן מחיבורים נוספים, ונכללו במדור "ילקוט מפרשים" הנדפס אחר כל מסכת במהדורתנו, כשהם מסודרים לפי סדר דפי הירושלמי של מהדורתנו. במדור זה גם מצאו את מקומן הערותיהם של גדולי ישראל שנמסרו לנו על מנת לפאר בהן את מהדורתנו.

במהדורתנו לשונות הירושלמי המשוקעים בגוף הפירוש, שהרידב"ז דן בהם ומבארם.

כל התיקונים שהכנסנו במפרשי הירושלמי נקבעו בגוף נוסח החיבורים, ללא אזכור הנוסח המוטעה. אך כאשר הנוסח המוטעה מופיע כבר בכתב-היד, הקפנוהו סוגריים עגולים, ואת התיקון הבאנו בסוגריים מרובעים.

במפרשי הירושלמי מצויה לפעמים אריכות יתירה בתחילות הדיבורים, בעוד שמטרת הביאור שלאחריהם לבאר רק תיבות ספורות. בכגון דא, קיצרנו את ראשי הדיבורים לפי העניין.

חלוקת ההלכות במפרשי הירושלמי

כפי שהתבאר, חלוקת המשניות בירושלמי שונה ממהדורה למהדורה, ולפיכך, פרק שנחלק במהדורת וונציה לסך מסוים של הלכות, נחלק במהדורת אמסטרדם ת"ע לפחות מכך, כיון שבמהדורה זו אוחדו כמה משניות להלכה אחת. במהדורות הנפוצות מחולקות ההלכות בד"כ כבדפוס אמסטרדם, אלא שהמדפיסים לא תמיד טרחו להתאים גם את מפרשי הירושלמי לחלוקה זו, וע"כ מצוי ביותר שקטעים תמימים ממפרשי הירושלמי נדפסו שלא במקומם. בעיקר ניתן להבחין בדבר לכל אורכו של פירוש "פני משה", שנסדר במקורו כסדר מהדורת וונציה וכך גם נדפס בכל המהדורות, וכן במקומות אחדים בפירוש "חרדים". במהדורתנו התאמנו את החיבורים הנ"ל לחלוקה שבפנים הירושלמי, ודבריהם באים דבר דבור על אופן. יצוין, כי במקומות ספורים שונה החלוקה שבמהדורות הנפוצות גם מן החלוקה שבמהדורת אמ"ד. לדבר זה יש השלכה על הלומד, היות ופירוש הרא"פ ערוך כפי מהדורת אמ"ד. במהדורתנו התאמנו את פירוש הרא"פ לחלוקה הנפוצה.

"מסורת הש"ס" "עין משפט" ו"תורה אור"

מפעלם הכביר של רבותינו בעלי המסורה על הירושלמי: רבי יוסף שאול נתנזון ורבי מרדכי זאב איטינגא – הלא הוא החיבור "נר מערבי" הכולל "עין משפט" ו"מסורת הש"ס" – נערך מחדש בדקדקנות ובקפידה, ובס"ד עלה בידינו לתקן שגיאות לרוב במראי המקומות. תיקונים אלו תוקנו בתוך החיבורים, ללא אזכור הציון המוטעה.

במהדורתנו נתעשר "מסורת הש"ס" באלפי ציונים חדשים לדברי הירושלמי, העניים במקום זה ועשירים במקום אחר, וכן לבבלי, לתוספתא ולשאר ספרי חז"ל, שעמדנו עליהם מתוך רב וחיפוש מדוקדק. ציונים רבים נוספים נלקטו מהחיבורים המופלאים "לולאות" שחיבר הגאון רבי מאיר מארים מקוברין זצ"ל בעל "ספר ניר" על הירושלמי, ו"שער העין" שחיבר הגאון רבי מרדכי וויסמאן-חיות זצ"ל. כאשר

לוח ראשי-תיבות

ד"א= דפוס אמסטרדם	כ"ו= כתב-יד ווטיקן	מתדב"מ= מתנייתא דבני מערבא
ד"ו= דפוס ונציה	כ"י נ"י= כתב-יד ניו-יורק	ע"י= עין יעקב
דו"ב= דפוס ונציה בבלי	כ"ל= כתב-יד ליידין	צק"מ= צוקרמנדל
ד"נ= דפוס נאפולי	כ"ר= כתב-יד רומי	רא"פ= רבי אליהו פולדא
ד"פ= דפוס פיזארו	כ"מ= כתב-יד מינכן	רש"ס= רבינו שלמה סיריליאו
דפ"ו= דפוס וילנא	כע"ז= כעין זה	ש"ג= שרידי גניזה
ד"ק= דפוס קושטא	כפו"פ= כפתור ופרח	שד"י= שדה יהושע
כה"ע= כל העניין	מלאכ"ש= מלאכת שלמה	
כ"א= כתב-יד אוקספורד	מראה"פ= מראה הפנים	

מערכת "עוז והדר" מביעה את תודתה העמוקה

קדם מרן הגאון רבי חיים קנייבסקי שליט"א
אשר נהג בנו בטוב עין וניאות לבקשתנו להדפיס במהדורתנו את פירושו הבהיר על הירושלמי,
אשר הכל יאותו לאורו, לתועלתם ולשמחתם של לומדי הירושלמי
שלמי-תודה לחתנא דבי נשיאה
הגאון הרב זליג ברוורמן שליט"א
על מסירותו ועזרתו, שאפשרו את הדפסת הפירוש במהדורתנו.

למע"כ האדמו"ר מקרלין סטולין שליט"א
על שהמציא לידינו את כת"ק של הגאון רבי שלום פייגנבוים זצ"ל אב"ד לאקאטש, הערות על ירושלמי סדר זרעים,
כדי לעטר בהם את מהדורתנו.

למע"כ הרב משה בוקסבוים שליט"א יו"ר "מכון ירושלים"
בן ידידנו הדגול כביר הפעלים הרב יוסף בוקסבוים זצ"ל
על הרשות האדיבה לפרסם במהדורתנו את החיבורים: פני-משה למהר"ם חביב, שלום ירושלים, יד דוד על סדר זרעים אשר
ראו אור בהוצאת "מכון ירושלים". ועל שהמציאו לידינו את חידושי הגאון רבי אליעזר שמחה רבינוביץ זצ"ל, רבה של לומז'א,
על כל הירושלמי, כדי לעטר בהם את מהדורתנו. חידושי רבי אליעזר שמחה נערכו לזכר ולעילוי נשמת רבי מנחם מנדל ב"ר
אברהם דובער אפשטיין זצ"ל, נכד הגאון המחבר. נלב"ע כ"ז כסליו, ג' דחנוכה תש"ס.

למע"כ הרב מנחם מענדל יארמיש שליט"א
יו"ר מכון מוצל מאש
אשר נהג בנו בטוב-עין והתיר לנו להסתייע ככל הנדרש במהדורה המובחרת של הירושלמי מהדורת מוצל מאש,
לעילוי נשמת חמיו הדגול ורב הפעלים
הרב צבי ברונשטיין זצ"ל - מייסד מכון מוצל מאש.

זכות הרבים תלויה בהם

תודתנו נתונה לספריות שהואילו לאפשר לנו את השימוש בכתבי-היד שברשותם: ספריית המוזיאון הבריטי בלונדון, ספריית הסורבון בפאריס,
ספריית הבודליאנה באוקספורד, ספריית הוטיקן ברומא, ספריית גינצבורג במוסקבה, ספריית אמסטרדם, ספריית בהמ"ל בניו-יורק, אוצר עדי נוסח
לספרות התנאית, המכון לתצלומי כתבי-יד בירושלים.